

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

---

**ДЕМОГРАФІЯ ТА  
СОЦІАЛЬНА  
ЕКОНОМІКА**



---

**НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ  
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

**ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ**

**1 (11) / 2009**

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії, соціальної політики та економіки, праці, зайнятості та соціально-трудова відносин.

Широко висвітлюються питання міжнародної міграції та суспільної трансформації доби глобалізації, проблеми формування міграційної політики України в сучасних умовах, місце міграції у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем, міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти, економічний механізм міграцій та природного відтворення населення, проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів. Розглядаються нова міграційна політика Росії та білорусько-українська міграція на рубежі XX–XXI століть, проблеми обліку міграційного руху населення в республіці Білорусь, особливості сучасної міграційної політики в республіці Молдова, досліджуються сучасні тенденції та чинники міграційного руху населення у Київській області, трудова міграція та працевлаштування сільських жителів Житомирщини, вміщуються дослідження молодих науковців.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1–15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

**Голова редакційної колегії: С.І.ПИРОЖКОВ** – доктор економічних наук, професор, академік НАН України

**Заступник голови редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА** – директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, академік НАН України

**Заступник голови редакційної колегії: В.В. ОНІКІЄНКО** – доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

**Відповідальний секретар: О.В. МАКАРОВА** – доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

**Члени редакційної колегії:** Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор, КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Дмитренко Г.А., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., д.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курило І.О., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Левчук Н.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Лісогор Л.С., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Малиновська О.А., д.н. з держ. управління, Національний інститут проблем міжнародної безпеки; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Палій О.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Позняк О.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Саріогло В.Г., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Ткаченко Л.Г., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Черенько Л.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Шевчук П.Є., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г.О. (технічний секретар редакційної колегії)



## **ВСТУП**

Міграція населення — важливий соціально-економічний процес, що справляє істотний вплив на демографічну ситуацію, ринок праці, якісні параметри населення. Процес міграцій охоплює значну кількість видів і форм. Перш за все розрізняють стаціонарну міграцію (що пов'язана зі зміною офіційного місця проживання та фіксується державною статистикою) і трудову міграцію, яка зазвичай має зворотний характер.

Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі, зовнішня трудова міграція стала об'єктивною реальністю сьогодення. В умовах соціально-економічної кризи роль трудових міграцій як джерела зниження напруження на місцевих ринках праці суттєво зростає. Серед позитивних рис трудової міграції передусім слід назвати пом'якшення напруження на ринку праці та підвищення добробуту окремих прошарків населення. Крім того, наслідком тривалого перебування індивіда в країнах Заходу та Центральної Європи стає засвоєння ринкової свідомості, цінностей і норм цивілізованого суспільства. Водночас не може не викликати тривоги те, що громадяни України є зовсім незахищеними від сваволі роботодавців та посередників, багатьом мігрантам при цьому загрожує небезпека опинитися в нелюдських умовах існування та праці, реальною є загроза потрапити в тенета торговців людьми. Наші співгромадяни переважно займаються роботами, які мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні. До того ж, тривале перебування за межами держави призводить до послаблення сімейних зв'язків, що негативно впливає на демографічну ситуацію.

Існуючі в Україні джерела адміністративних даних та регулярні обстеження, на жаль, не надають достовірних відомостей про трудові міграції. Тривалий час відсутність надійної статистичної інформації породжувала різного роду спекуляції: без будь-якого наукового обґрунтування називалися цифри у 5 млн., 7 млн. і навіть більші обсяги українського заробітчанства. До недавнього часу рівень інформаційного забезпечення аналітичних досліджень процесу залишав бажати кращого. Першим повномасштабним спостереженням, спрямованим на визначення масштабів трудової міграції та соціально-демографічних характеристик її учасників, стало вибіркове обстеження з питань трудових міграцій, проведене Держкомстатом України в середині 2008 р. Дане обстеження вперше дало можливість оцінити кількісні параметри трудових міграцій та узагальнити закономірності їх територіальної диференціації. За даними згаданого вибіркового обстеження, протягом 2005 — I половини 2008 рр. за кордоном працювали 1,5 млн. мешканців України, що становить 5,1% населення України працездатного віку. Основна частина мігрантів виїхали до Росії, країн Центральної та Південної Європи, де працюють на будівництві, сезонних сільськогосподарських роботах, в якості домашньої прислуги тощо. Значна частина наших громадян працюють за кордоном нелегально, чимало з них опиняються у безправному становищі і позбавлені можливості користування захистом держави.

Натомість в Україні чотири роки поспіль зберігається додатний баланс стаціонарної міграції. Зокрема, у 2007 р. кількість прибулих до України перевищила кількість вибулих на 16,8 тис. осіб, у 2008 р. — на 14,9 тис. осіб. При цьому, однак, міграційний притік компенсує лише кілька відсотків втрат населення від природного руху (тобто втрат внаслідок перевищення кількості померлих над чисельністю народжених).

Протягом 18-річного періоду незалежності в Україні прийнято ряд законів, спрямованих на регулювання міграційних процесів, однак в цілому міграційна політика держави досі залишається не розробленою. В сучасному світі різко загострюється боротьба за людські ресурси, як країни ЄС, так і Російська Федерація вживають заходів по залученню населення, перш за все кваліфікованої робочої сили. За таких умов важливим завданням є формування національної міграційної політики, що передбачатиме поєднання заходів щодо залучення населення до України, запобігання еміграції кваліфікованих спеціалістів, скорочення масштабів нелегальної трудової еміграції, соціального захисту українських громадян за кордоном. Сьогодні основне стратегічне завдання розвитку українського суспільства полягає в інтеграції до європейського простору, забезпеченні наближення до кращих світових стандартів якості життя, реалізації прав і свобод громадян.

В сучасних умовах активна міграційна політика стає єдиним засобом уповільнення темпів зменшення чисельності населення. Наслідком жорсткого обмеження імміграції неминуче стане досягнення критично низької чисельності населення і посилення несприятливих деформацій статеві-вікової структури.

Представлені у цьому номері журналу статті підготовлені за матеріалами доповідей Міжнародної науково-практичної конференції „Міграція населення в контексті соціально-економічного розвитку”. У роботі конференції, яка відбулася 13 листопада 2008 року, взяли участь представники академічних інститутів НАН України, вищих навчальних закладів, центральних органів виконавчої влади, міжнародних організацій. Проведення конференції стало можливим завдяки плідній співпраці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана, Державного комітету статистики України.

У статтях, розміщених у тематичному номері журналу, розглядаються основні тенденції міграційних процесів, міграційні ризики, питання формування міграційної політики, взаємовпливу міграцій та інших соціально-економічних процесів. Ряд статей присвячені аналізу регіональних особливостей тенденцій міграцій в окремих областях України (Житомирська, Київська, Хмельницька). У статтях зарубіжних авторів (науковців з Російської Федерації, Білорусі, Молдови) висвітлено проблеми формування міграційної політики, статистичного обліку міграцій, тенденцій їх перебігу у відповідних країнах.

**Е.М. ЛІБАНОВА,**  
*академік Національної академії наук України*



УДК 314.74:316.422

**О.А. МАЛИНОВСЬКА,**  
*доктор наук з державного управління, зав. відділу  
Національного інституту проблем міжнародної безпеки*

## **МІЖНАРОДНІ МІГРАЦІЇ ТА СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

В умовах глобалізації світової економіки міжнародні міграції досягли безпрецедентних масштабів. Вони належать до найбільш вагомих факторів розвитку людства, спричиняючи кардинальні економічні, політичні й соціальні зміни. Вплив міграцій на суспільні трансформації перебуває у центрі уваги зарубіжної і вітчизняної науки. Роботи Е.Лібанової, С.Пирожкова, О.Позняка, І.Прибиткової, О.Хомри та інших присвячені обумовленим міграціями змінам вікової та етнічної структури населення, рівнів життя, освіти та зайнятості, накопичення людського капіталу тощо. В руслі цих досліджень у даній статті розглянуто деякі значущі соціальні результати міжнародних міграцій доби глобалізації, виникнення нових суспільних явищ, або наповнення новим змістом тих, що існували раніше.

Насамперед варто зазначити, що внаслідок залучення до переміщень населення практично всіх країн та регіонів міграційні потоки відзначаються не лише масштабністю, а й етнічною, релігійною, культурною розмаїтістю, яка останнім часом помітно зросла. Тому найбільш очевидним наслідком інтенсифікації міжнародних міграцій є урізноманітнення етнічного складу населення більшості країн світу, передовсім індустріально розвинutih (табл. 1). Завдяки міграціям у безпосередню взаємодію вступають різні етнічно-культурні групи, виникають серйозні виклики як для самих мігрантів, так і суспільств прийому. Це особливо відчувається ще й через те, що для багатьох країн (у т.ч. й України) культурна різноманітність населення є новим явищем, адже до недавнього часу вони були більшою чи меншою мірою гомогенними в етнічному відношенні, що, власне, й покладалось в основу творення національних держав.

В абсолютних величинах найбільше мігрантів, тобто осіб, які народилися в іншій країні, проживають у США (39 млн.), де вони становлять 13 % населення. В традиційно іммігрантських Канаді, Австралії, Новій Зеландії чисельність іммігрантів менша (відповідно, 6,2 млн., 5 млн., та 900 тис.), однак питома вага в населенні більша. Впродовж останніх 10 років чисельність іммігрантів у США зросла на 40% (у 1996 р. було 27,7 млн.), у Канаді – на 26% (1996 р. – 4,9 млн.).

Серед європейських країн частка іммігрантів найвища в Люксембурзі та Швейцарії: понад третина і майже чверть населення. Здебільшого це громадяни інших європейських країн. В Ірландії, Австрії, Німеччині, Швеції, Бельгії, Іспанії, Нідерландах, Греції та Великобританії питома вага мігрантів перевищує 10%.

Таблиця 1

Питома вага іммігрантів (народжених в іншій країні) та іноземців  
(громадян зарубіжних держав) у населенні деяких країн, %

	1996		2000		2004		2006	
	Іммі- гранти	Іно- земці	Іммі- гранти	Іно- земці	Іммі- гранти	Іно- земці	Іммі- гранти	Іно- земці
Люксембург	31.5	34,9	33.2	37,3	33.1	39,3	34,8	41,6
Швейцарія	21.3	18,9	21.9	19,3	23.5	20,2	24,1	20,3
Ірландія	6.9	3,2	8.7	3,3	11.0	5,5	14,4	6,3
Австрія	-	8,6	10.5	8,8	13.0	9,5	14,1	9,9
Німеччина	11.9	8,9	12.5	8,9	-	8,2	12,9	8,2
Швеція	10.7	6,0	11.3	5,4	12.2	5,3	12,9	5,4
Бельгія	9.8	9,0	10.3	8,4	11.7	8,4	12,5	8,8
Іспанія	-	1,4	-	3,4	-	8,7	11,9	10,3
Нідерланди	9.2	4,4	10.1	4,2	10.6	4,3	10,6	4,2
Греція	-	-	-	2,9	-	5,0	10,3	5,3
Великобританія	7.1	3,4	7.9	4,0	9.3	4,9	10,1	5,8
Норвегія	5.6	3,7	6.8	4,0	7.8	4,6	8,7	5,1
Франція	-	-	-	-	-	-	8,3	5,6
Данія	5.1	4,7	5.8	4,8	6.3	4,9	6,6	5,1
Португалія	5.4	1,7	5.1	2,1	6.8	4,5	6,1	4,1
Словаччина	-	0,5	-	0,5	-	0,4	5,6	0,6
Чехія	-	1,9	4.2	1,9	4.9	2,5	5,5	3,1
Фінляндія	2.1	1,4	2.6	1,8	3.2	2,1	3,6	2,3
Угорщина	2.8	1,4	2.9	1,1	3.2	1,4	3,4	1,6
Італія	-	2,0	-	2,4	-	4,2	2,5	5,0
Польща	-	-	-	-	-	-	1,6	0,1
Австралія	23.3	-	23.0	-	23.6	-	24,1	-
Нова Зеландія	16.2	-	17.2	-	18.8	-	21,2	-
Канада	17.4	-	18.1	-	18.9	-	19,8	-
США	10.3	-	11.0	-	12.8	-	13,0	-

Джерело: *Trends in International Migration. Annual Report. 2002 Edition / SOPEMI. — Paris: OECD, 2003; International Migration Outlook. Annual Report. 2008 Edition / SOPEMI. — Paris: OECD, 2008. — P. 324.*

Словаччина та Чехія лідирують за часткою іммігрантів серед центральноєвропейських країн (5,6% та 5,5% відповідно) завдяки спадщині єдиної держави: в Чехії проживає значна кількість словаків, і навпаки. Водночас чисельність вихідців з інших держав у цих країнах постійно зростає.

Найвищі в Європі темпи росту чисельності іммігрантів впродовж останніх 10 років зафіксовані в Ірландії, де вона майже потроїлася (з 251,6 тис. в 1996 р. до 600 тис. у 2006 р.). Стрімко зростала кількість іммігрантів у Великобританії — на 49% (з 4,1 млн. у 1996 р. до 6,1 млн. у 2006 р.).

Етнічний склад іммігрантів у тій чи іншій країні зумовлений, перш за все, історичними зв'язками, колоніальним минулим та практикою рекрутування іноземної робочої сили. Тому в Німеччині та Австрії переважають вихідці з центральноєвропейських країн, колишньої Югославії та Туреччини. У Франції найбільше іммігрантів із Північної Африки. А для Великобританії важливим регіоном походження прибулих є Індія та Пакистан.

Інтенсифікація та урізноманітнення міграційних переміщень останнього часу виявилися у тому, що подекуди виникли етнічні громади іммігрантів, які походять із країн, раніше практично нічим з країнами призначення не пов'язаних. Наприклад, численна громада українців утворилася в Португалії, поляків — в Ірландії та Великобританії.

Нагадаємо, що сучасні міграції характеризуються вагомим сегментом тимчасових, обортових переміщень. Тому кількість людей, які в певний період свого життя перебували (працювали, навчалися) за кордоном і, таким чином, набули (привнесли) риси інших культур, значно перевищує чисельність осіб, які на даний момент проживають не в тих країнах, де вони народилися.

Варто зазначити також, що помітною є роль іммігрантів у забезпеченні не лише механічного, а й природного приросту населення країн призначення. Так, у Люксембурзі 49% народжень припадає на жінок-іноземок, у Швейцарії — 22,5%, Австралії — 23,2%, Англії — 15% [1, р.10]. Це означає, що ще швидше, ніж власне імміграція, зростає кількість осіб, у яких хоча б один з батьків є іммігрантом, тобто належить до іншої культури, що вкрай важливо у контексті посилення етнічної різноманітності.

За умов масового прибуття чужонаціонального населення, що є носієм відмінних поглядів, традицій, мови тощо, забезпечити гармонійний розвиток суспільства стає дедалі важче. Місцеве населення країн призначення, сприймаючи мігрантів як „інших”, часто ставиться до них із підозрою, принаймні у перший період після прибуття. З імміграцією асоціюється низка загроз: від втрати національної самобутності до тероризму. Відповідні настрої експлуатують праворадикальні політичні сили.

Дослідження, які проводилися в багатьох країнах світу, підтверджують, що збільшення етнічної різноманітності населення негативно позначається на національній єдності, послаблює соціальні зв'язки, які цементують суспільство. Це виявляється у зменшенні довіри громадян до властей, до засобів масової інформації, в обмеженні спілкування за місцем проживання і виникненні підозри до оточення, а в крайніх випадках — конфліктів [2].

Разом з тим серйозні науковці неодноразово наголошували, що конфліктні ситуації, навіть пряме протистояння, пов'язане з громадами іммігрантів, мають не етнічний, а соціальний характер. Відповідно, шляхи їхнього розв'язання потрібно шукати не стільки в царині міжетнічних стосунків, скільки соціальної взаємодії різних прошарків суспільства. Зокрема, коментуючи події осені 2005 р. в околицях Парижа, французькі автори ставили їх в один історичний ряд з подіями 1789, 1848, 1870, 1968 років, тобто найбільших соціальних потрясінь, які пережила Франція, наголошуючи, що рух іммігрантської молоді був зумовлений соціальними, політичними, а не етнічними вимогами [3].

Такий підхід до викликів міграційного різноманіття видається адекватнішим сучасним реаліям. Він передбачає врахування глибинних соціальних зрушень, обумовлених міжнародними переміщеннями населення, замість достатньо однолінійної етнокультурної чи й цивілізаційної парадигми, і, очевидно, є більш конструктивним, ніж апеляція до хрестоматійного «Захід є Захід, а Схід є Схід, і з місця їм не зрушити».



У цьому ж руслі перебувають і міркування інших дослідників, які вважають, що в науковій літературі, присвяченій соціальним змінам, що відбуваються під впливом міграції, зазвичай йшлося про те, наскільки успішно суспільство прийому інтегрує (асимілює) іммігрантів, іншими словами, наскільки прибуття іноземців впливає на мережу місцевих соціальних зв'язків, накопичений соціальний капітал. Однак іммігранти не лише «розладнують давніші системи домінування», а й трансформують соціальні, економічні, управлінські інститути країни перебування, завдяки чому формується **«капітал розмаїтості»** (diversity capital), тобто здатність соціальної системи до відкритості, інкорпорації багатьох нових груп, зокрема, іммігрантів, що є запорукою її сталого розвитку в умовах глобалізації, надзвичайно цінним інноваційним ресурсом [4].

Своїм виникненням цей ресурс завдячує **„транснаціоналізму”** (transnationalism), тобто формуванню, завдяки значній інтенсифікації різноспрямованої та різнохарактерної міжнародної мобільності, не поділеного державними кордонами соціального простору, на якому міцні та сталі соціальні зв'язки пов'язують людей, що формально належать до різних спільнот, організованих у формі національних держав.

На відміну від попереднього періоду, коли міграція асоціювалася з переселенням для постійного проживання, революція у засобах транспорту і зв'язку забезпечила реальну можливість працювати в одній країні, проте мати дім, сім'ю в іншій, здійснюючи постійні переміщення між ними. Навіть у випадку переселення за кордон для постійного проживання, сучасні засоби комунікації дають змогу мігрантам підтримувати тісний і постійний контакт з домівкою. Внаслідок цього все більше людей, які фізично знаходяться в одній країні, ідентифікують себе із іншою, або однаковою мірою пов'язані з обома, а то й більшою кількістю держав.

З одного боку, транснаціональний соціальний простір є продуктом масової міжнародної міграції, а з другого, — він справляє зворотний вплив на її обсяги і характер. З його формуванням дистанція між країнами походження та призначення ненавч зменшується, оскільки технічні можливості та здешевлення транспортних і комунікаційних послуг дають змогу мігрантам постійно контактувати і набагато частіше відвідувати родину. Ці обставини, а також певний прогрес у забезпеченні свободи пересування, що виявляється у низці міждержавних двосторонніх та багатосторонніх домовленостей, призводять до все більшого поширення **циркулярних** (circular) міграцій, тобто таких, коли мігранти багаторазово переміщуються між двома або й більше державами, замість переселення для постійного проживання. Циркулярна модель міжнародної міграції дає змогу максимізувати заробітки в країнах, де вони вищі, витрачаючи їх на батьківщині, де життя зазвичай дешевше, зберегти родинні та інші соціальні зв'язки, уникнути болісного та тривалого процесу приживаності у іншомовному, іншокультурному середовищі. Водночас це означає, що мігранти значно менше, ніж у попередній період, налаштовані на возз'єднання сімей за кордоном, що було основним джерелом збільшення імміграції до розвинутих країн раніше. Таким чином, формування транснаціонального соціального простору призводить до зменшення питомої ваги переселенських міграцій за рахунок поширення циркулярних.

Ознаками „транснаціоналізму” є низка типових для сучасного світу явищ: 1) виникнення зарубіжних діаспор, тісно пов'язаних з материнськими націями численними соціальними зв'язками; 2) збільшення кількості людей, які мають не одну, а дві, навіть більше етнонаціональних ідентичностей; 3) міксація культурних елементів, взаємопроникнення культур завдяки глобальному поширенню інформації через світові мас-медіа; 4) глобальний рух капіталу, що уособлюється в транснаціональних корпораціях і супроводжується формуванням цілого прошарку їх працівників, спеціалістів та менеджерів,



кар'єра яких може бути пов'язана з багатьма країнами світу; 5) глобалізація фінансів у формі переказів заробітків мігрантів на батьківщину, значення яких як джерела доходу для країн, що розвиваються, постійно зростає; 6) посилення транснаціональної політичної активності неурядових та міжнародних організацій, інших акторів громадянського суспільства; 7) можливість конструювання, незалежно від місця фізичного перебування, ще й віртуальної присутності, або й участі (наприклад, у виборах) особи чи інституції завдяки Інтернет, мобільному зв'язку, супутниковому телебаченню і т.д.

У процесі транснаціоналізації соціального простору важливе місце посідають **перекази мігрантів**, обсяги яких, за даними Світового Банку, сягнули 2008 р. 283 млрд. доларів США (лише офіційними каналами), що на 6,7% більше, ніж 2007 р. (табл. 2). Суми переказів давно перевищують фінансову допомогу країнам, що розвиваються, за розмірами зіставляювані з прямими іноземними інвестиціями. Наприклад, за підрахунками Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Китай отримує 45% усіх іноземних інвестицій від 30–40 млн. китайців, які проживають у 130 зарубіжних країнах [5, р.30].

Основне значення переказів полягає у підвищенні рівня життя домогосподарств мігрантів, зменшенні бідності. Позитивно впливають вони на розвиток економіки: забезпечують додаткові інвестиційні ресурси, які, навіть витрачені на споживання, стимулюють виробництво завдяки мультиплікаційному ефекту [6, р.7]. Підраховано, що на кожний долар переказів припадає приріст вітчизняного виробництва вартістю у 2 долара [7, р. 192]. У науковій літературі це описується формулою п'яти «Т», що включає трансфери, транспорт, туризм, телекомунікації, торгівлю, тобто сфери, розвиток яких прискорюється через попит мігрантів, що, у свою чергу, сприяє розвитку всієї економіки [8]. Слід також підкреслити антициклічний ефект переказів, особливо важливий в умовах світової фінансової кризи. Приватні трансфери залишаються відносно стабільними навіть в мовах економічного спаду. Тому, за прогнозом Світового Банку, зменшення обсягів надходжень від мігрантів до країн, що розвиваються, у 2009 р. буде значно меншим, ніж скорочення потоків приватного та офіційного капіталу (лише на 0,9%, та за найгіршого сценарію – не більше, ніж на 6%) [9].

Таблиця 2

Країни, що розвиваються, які були найбільшими реципієнтами переказів мігрантів у 2008 р.

У млрд. доларів США		У відсотках від ВВП	
Індія	30,0	Таджикистан	45,5
Китай	27,0	Молдова	38,3
Мексика	23,8	Тонго	35,1
Філіппіни	18,7	Лесото	28,7
Польща	11,0	Гондурас	24,5
Нігерія	10,0	Ліван	24,4
Єгипет	9,5	Гайана	23,5
Румунія	9,0	Йорданія	22,7
Бангладеш	8,9	Гаїті	20,0
Пакистан	7,1	Ямайка	19,4

Джерело: *Ratha F., Mohapatra S., Xu Z. Outlook for Remittance Flows 2008-2010: Growth expected to moderate significantly, but flows to remain resilient // Migration and development Brief. – 2008. – N.8.*

Окремо треба згадати про колективні перекази, які акумулюють значну грошову масу транснаціональних спільнот і спрямовуються на розвиток регіонів походження, передовсім, розбудову інфраструктури, охорони здоров'я, освіти тощо. Наприклад, від мексиканських земляцтв за кордоном, яких лише у США налічується понад 600, щороку для реалізації соціально значущих місцевих проєктів на батьківщині надходить, за оцінками, до 60 млн. доларів [10, р. 29]. Ефективність колективних переказів зростає у разі державної підтримки. Так, з 1993 р. у Мексиці діє програма, яка отримала назву «три до одного», коли на кожний долар колективних переказів додається один долар з державного бюджету, один — з бюджету штату, ще один — з муніципального бюджету.

Мають значення не лише грошові, а й так звані соціальні трансфери, тобто ідеї (у тому числі щодо демократії, здорового способу життя, гендерних ролей, прав людини та самоорганізації громадянського суспільства), моделі поведінки, ідентичність та міжлюдські зв'язки, що можуть використовуватися як соціальний капітал, який мігранти експортують на батьківщину. Особливо цінними є передані на батьківщину науково-технічні знання, накопичені в діаспорі. Наведемо приклад Індії. Висококваліфіковані індійці, які працювали менеджерами транснаціональних корпорацій, сприяли розвиткові сфери високотехнологічного виробництва на батьківщині: 19 з 20 провідних індійських компаній з виробництва програмного забезпечення були створені або управлялися вихідцями з діаспори. Розвиток галузі дав змогу відкрити 400 тис. нових робочих місць, отримати прибутки, що перевищили 6 млрд. дол. США на рік. Країна почала перетворюватися з експортера інженерно-технічних працівників на експортера високотехнологічних товарів і послуг [11, с. 5].

Під цим кутом зору дещо інакше виглядає проблема «відпливу мізків». Без сумніву, для деяких країн, що розвиваються, вона стоїть вкрай гостро: за підрахунками спеціалістів, понад половина освічених вихідців із країн Карибського басейну проживають у США, за кордон емігрували до 40% освічених турків та марокканців, 10% мексиканців, у т.ч. 30% тих, хто має докторський ступінь. Особливо швидко втрачає інтелектуальні ресурси Африка, внаслідок чого не лише погіршуються перспективи економічного розвитку, а й уповільнюється формування середнього класу, а отже, впровадження демократичних принципів та соціальної стабільності [12, р.3].

Разом з тим з міграцією кваліфікованої робочої сили пов'язані і позитивні ефекти для країн-донорів: мігранти можуть набути за кордоном нових знань, професійних зв'язків, які в разі повернення на батьківщину використовуються для її розвитку; навіть виїжджаючи надовго, вони залишаються цінним ресурсом для своїх країн як інвестори, носії нового досвіду, організатори ділової чи культурної співпраці між державами. Завдяки поширенню циркулярної моделі міграції, на думку низки дослідників, є підстави говорити про те, що «відплив мізків» поступово набуває характеристик **«циркуляції мізків»**, яка сприяє розвитку країни походження. Проте така трансформація не відбувається автоматично і потребує значних зусиль як з боку країни походження, так і призначення мігрантів, наполегливої співпраці між ними [13].

І грошові, і соціальні трансфери є наслідком міцної пов'язаності між мігрантами, які перебувають за кордоном, та їхніми рідними й близькими на батьківщині. Проте вони не лише існують завдяки транскордонним соціальним зв'язкам, а й їх створюють, розширюють і урізноманітнюють.

За таких умов зростає значення **діаспор**, які з етнічних об'єднань, що опікуються збереженням національних традицій мігрантів у чужонаціональному оточенні, перетворилися на важливі соціальні, культурні та економічні організми сучасного світу, відіграють важливу роль у розвитку і країни походження, і країни перебування, взаємовідносин між

ними (табл. 3). Деякі дослідники характеризують діаспори як «транснаціональні спільноти», тобто нові типи соціальних утворень, що формуються у транснаціональному соціальному просторі, і вважають цей термін більш відповідним [14]. Саме він використовувався у доповіді Генерального Секретаря ООН на першій в історії сесії Генеральної Асамблеї, присвяченій міжнародним міграціям як фактору глобального розвитку [15]. Інші автори вважають, що не всі діаспори мають транснаціональний характер, однак погоджуються, що транснаціональні спільноти, безумовно, формуються в рамках діаспор [16]. Попри різні визначення, немає сумнівів, що і кількість, і склад діаспор, які, звичайно, існували й раніше, значно поповнилися внаслідок масовості міграційних переміщень останніх десятиліть.

Таблиця 3

Деякі найчисельніші діаспори

	Млн.	Відсоток до населення материнської країни
Філіппіни	7,5	9,0
Індія	20	1,9
Пакистан	4	2,8
Китай	30–40	2,9
Японія	0,9	0,7
Мексика	19	19,0

Джерело: *Hugo G. Migrants in Society: Diversity and Cohesion / Global Commission on International Migration. – Geneva, 2005.*

Інколи діаспорам, особливо тим, які підтримують постійні зв'язки із країною походження, самоідентифікуються з нею, закидають створення перешкод успішній інтеграції ново-прибулих у суспільство країни перебування. Адже меншини іммігрантського походження, навіть у третьому поколінні після прибуття, часто характеризуються нижчим, ніж у корінного населення, рівнем зайнятості та освіти, гіршими житловими умовами та анклавним розселенням, низькою соціально-економічною мобільністю. Вони живуть, так би мовити, у «паралельному світі», в окремих районах, де панує інша мова, є свої магазини, школи, місця відпочинку [17, р.7]. Разом з тим дослідження доводять, що, як це не парадоксально, міцні зв'язки в рамках етнічної групи виступають важливою складовою інтеграції в суспільство країни прийому, оскільки вони полегшують болісний процес адаптації до нових умов, забезпечують мігрантам відчуття захищеності і впевненості, що спрощує досягнення ними успіхів у новому суспільстві. Крім іншого, взаємодопомога членів етнічних громад звільняє приймаюче суспільство від додаткових витрат на облаштування прибулих. Звідси висновок про необхідність використання потенціалу діаспор при налагодженні співпраці і діалогу між місцевим населенням та іммігрантами.

Що ж до країни походження, соціальне значення діаспори полягає у тому, що вона може відігравати важливу позитивну роль у розвитку завдяки грошовим переказам, забезпеченню соціальної мережі, через яку на батьківщину потрапляють інвестиції, знання та ідеї. Соціальні зв'язки діаспори можуть використовуватися для налагодження експорту товарів, вироблених на батьківщині, тобто розвитку міжнародної торгівлі, яка, в свою чергу, надає додаткового імпульсу економіці. Так, попит мігрантів приваблює імпорту до країн перебування з країн походження. За підрахунками вчених, десятивідсоткове

зростання чисельності іммігрантів збільшує експорт в країни походження на 4,7%, а імпорт з них — на 8,3% [18, с. 54]. Крім економічної, діаспори відіграють і політичну роль: сильні діаспори організують потужне лобі, що виступає провідником інтересів країни походження за кордоном. Достатньо згадати роль єврейської чи вірменської діаспор у відстоюванні інтересів відповідних країн.

Потенціал, який мають діаспори, знаходить дедалі ширше визнання. Уряди деяких країн активно залучають їх для розв'язання не лише економічних, а й політичних питань. Вибірчі кампанії таких країн, як Мексика, Домініканська Республіка та ін., значна кількість вихідців з яких проживають у США, відбувалися не лише на власній, а й на американській території [19, р.6]. Ці країни, а також Бразилія, Колумбія, Коста-Ріка, Еквадор, Сальвадор, Перу, Панама, Уругвай запровадили певні форми подвійного громадянства. Так, країни Латинської Америки уклали між собою, а також з Іспанією та Португалією, двосторонні угоди, які передбачають збереження первинного громадянства при натуралізації в іншій державі, що є стороною договору. До конституції Мексики 1998 р. внесено поправки, за якими громадянин ні за яких обставин не може бути позбавлений мексиканського громадянства, навіть якщо він набув громадянство іншої держави. Понад те, особам мексиканського походження, які втратили громадянство своєї країни, набувши іншого, здебільшого американського, було надано право поновити його. Шляхом визнання подвійного громадянства пішла й низка інших держав, зокрема, з 2001 р. воно допускається Австралією, стало фактом в Канаді, США, Німеччині і т.д.

У Бразилії та Мексиці громадяни, які проживають за кордоном, беруть участь у виборах, а колумбійці можуть обирати своїх представників у законодавчий орган на батьківщині. В результаті поправок до конституції 2001 р. 2,7 млн. італійських емігрантів змогли обрати 6 сенаторів та 12 членів нижчої палати італійського парламенту. Аналогічними правами користується численна португальська діаспора [20, р.15].

Таким чином, внаслідок міграції держава все частіше розглядається не як територіальна, а як соціальна єдність. Зникає правило, яке раніше здавалося непорушним, згідно з яким індивід мав бути громадянином лише однієї держави-нації, а держава всіляко перешкождала розмиванню чітких рамок стосунків між нею та громадянином, тобто інституту громадянства, запобігаючи подвійному (множинному) громадянству. Загалом на сьогодні, у відповідь на поширення транснаціоналізму, понад половина держав світу тією чи іншою мірою визнає та допускає подвійне (множинне) громадянство.

Завдяки розвиткові діаспор формуються **міграційні мережі**, по яких рухається більшість сучасних мігрантів. Люди прямують переважно туди, де можуть розраховувати на використання соціального капіталу, тобто підтримку родичів, друзів, які можуть допомогти у здійсненні переїзду (позичити кошти, забезпечити офіційне запрошення, що є підставою для оформлення візи, надати необхідну для переїзду інформацію), а також, що особливо важливо, в облаштуванні в країні призначення (надати перше житло, підшукати роботу, допомогти в оформленні документів на перебування тощо).

Під визначення соціальних мереж підпадають також численні посередники, агенти з працевлаштування, міграційні адвокати, транспортні компанії та контори з найму житла чи переказу грошей на батьківщину, вся інфраструктура міграції, яка існує і у правовому полі держав, і поза ним, у напівлегальних, а то й відверто кримінальних формах (переправники нелегальних мігрантів та торговці людьми).

Все це дало підставу говорити про міграцію як про розгалужений міжнародний бізнес, що має значний бюджет, створює сотні тисяч робочих місць по всьому світові, управляється низкою осіб та організацій, кожна з яких зацікавлена у його розвитку і прагне досягти власних комерційних цілей [21, р.12].

Міграційні мережі мають велике соціальне, психологічне, культурне, релігійне, економічне значення для розвитку міграційного процесу. Вони впливають на його інтенсивність, спрямування та склад. Завдяки ним об'єктивно обумовлені різницею у рівнях життя, заробітку, особистої та громадської безпеки міграції можуть відхилитися від траєкторії свого розвитку, існувати навіть тоді, коли матеріальні стимули до переїзду незначні або й зовсім відсутні. За тих же обставин міграційні переміщення виникають між країнами, жодними іншими зв'язками не поєднаними. Наприклад, на думку португальських фахівців, вирішальною для розвитку трудової міграції з України до Португалії була діяльність українських туристичних фірм, які заохочували і організовували перевезення робітників [22, р.26].

Функціонування міграційних мереж в цілому, та міграційного бізнесу зокрема, не лише призводить до трансформації логіки міграційних процесів, а й значно ускладнює їх регулювання, що часто не враховують державні та міждержавні структури, які здебільшого застосовують застарілі адміністративні схеми не усвідомлюючи, що держава як така фактично втратила монополію на контроль за міждержавними переміщеннями населення.

Хоча міжнародна міграція відбувається між країнами, проте в рамках окремих держав іммігранти розміщуються нерівномірно. Відповідно, вплив прибуття чужонаціонального населення найпомітніший там, де його концентрація найбільша. У зв'язку з цим необхідно згадати про так звані „глобальні” чи „світові” міста (global cities), міцно інкорпоровані у світову економіку, виникнення яких відбувалося водночас із наростанням масштабів і урізноманітненням міжнародних переміщень і безпосередньо з ними пов'язане. Глобальних міст на планеті налічується приблизно 40. Тут розташовані штаб-квартири транснаціональних корпорацій, офіси міжнародних організацій, провідні торговельно-фінансові установи і, відповідно, найбільші міжнародні аеропорти, готелі тощо. Саме в них концентрується глобальна еліта висококваліфікованих спеціалістів, менеджерів, підприємців. Водночас цим містам притаманний ринок праці із значним сегментом низькооплачуваних і непрестижних робочих місць в обслуговуванні, які непривабливі для місцевого населення і вимагають численних робочих рук менш кваліфікованих мігрантів. Тому в глобальних містах відсоток іммігрантського населення постійно зростає.

Прибуття мігрантів, очевидно, справляє позитивний вплив на розвиток найбільших метрополій. Дезурбанізація, відплив міського населення з великих міст у передмістя, що спостерігалася в індустріально розвинутих країнах у 60–70-ті роки минулого століття, була призупинена значною мірою внаслідок зростання імміграції. Певні групи мігрантів, оселившись у депресивних міських районах, сприяли їх відновленню та розквіту.

Разом з тим у глобальних містах зростає соціальна напруженість, що обумовлено не лише концентрацією мігрантів в них, а й тим, що саме тут найбільш численними є найбільш вразливі представники місцевого населення. Ця категорія місцевих жителів (а також нещодавніх іммігрантів, які займають нижчі сходинки на соціальній драбині) відчуває конкуренцію з боку новоприбулих на ринку праці малокваліфікованої робочої сили та на ринку дешевого житла. Тому саме ці верстви найбільш вороже ставляться до іммігрантів, є соціальною базою для радикальних угруповань антиіммігрантського націоналістичного спрямування.

Посилення соціальних викликів пов'язане і з такою рисою сучасних міжнародних міграцій, як менша селективність. Оскільки переїзди стали легше здійснюваними, в них беруть участь ширші верстви населення, ніж раніше, представники різноманітних гендерних, вікових, релігійних, соціально-економічних та культурних груп. У тому числі, до міграції вдаються менш забезпечені, менш освічені, гірше інформовані особи, які раніше не могли б здійснити переїзд.



У регулюванні міграційних переміщень провідними державами призначення відбувається певна „біфуркація” [23]. Так, висококваліфіковані мігранти користуються пільгами, що обумовлено потребами економіки постіндустріального суспільства, де інтелект перетворюється на основну рушійну силу. В результаті впродовж останніх десятиліть серед іммігрантів до ЄС питома вага осіб з вищою освітою зросла з 15% до 25%, а до США – з 25% до 30% [24, р.54].

Більшість країн-реципієнтів намагаються стримати імміграцію некваліфікованих осіб. Останні або вдаються до нелегальних переміщень з усіма похідними їх наслідками для свого становища, або (і) стикаються з багатьма перешкодами при облаштуванні та інтеграції в суспільстві прийому, опиняючись на його маргіналах. За таких умов соціальні виклики, обумовлені міграціями, пов’язані не стільки з етнічною диверсифікацією, а, передовсім, соціальним розшаруванням, особливо помітним серед бідніших верств емігрантського населення, представники яких демонструють більше культурних відмінностей внаслідок меншого включення в суспільство, що приймає.

У цьому контексті зі значними соціальними ризиками пов’язана міграція жінок, які дедалі активніше беруть участь у міжнародних переміщеннях і складають практично половину міграційних потоків. Фемінізація перетворилася на характерну рису сучасної міграції завдяки структурним змінам у світовій економіці, а саме, швидкому зростанню індустрії послуг, яка на сьогодні забезпечує до 2/3 робочих місць, а в деяких країнах, навіть більше (89% ВВП в Гонконзі створюється у сфері послуг). Отже, потреби у жіночій робочій силі, переважно некваліфікованій, зростають, однак все меншою мірою задовольняються за рахунок місцевого населення (жінки в розвинутих країнах активно виходять на ринок праці, проте претендують на престижніші і вище оплачувані робочі місця). Натомість серед працівниць у громадських та домашніх послугах, у секторі розваг переважають жінки-іноземки. Внаслідок специфіки сфер зайнятості, жінки-мігрантки часто потрапляють у неформальні, „тіньові”, навіть криміналізовані сегменти ринку праці. Вони частіше залишаються в ізоляції в суспільстві прийому, що має несприятливі наслідки як для психологічного стану, так і захисту трудових прав, працюють у важких умовах, мають ненормований робочий день, наражаються на ризик не лише трудової, а й сексуальної експлуатації [25].

«Чорних людей на чорних роботах» часто характеризують як етнічний субпролетаріат або **етно-клас** (ethclass), який утворився в розвинутих країнах внаслідок імміграції [26]. Поеднання класових та етнічних ознак спостерігалось і раніше (наприклад, панівний клас імперій), проте сучасний етно-клас, за одним із визначень, є результатом «систематичної і стабільної комбінації матеріального класового становища на найнижчому рівні та специфічних культурних характеристик», базою для його виникнення є стале соціальне виключення внаслідок етнічного походження [27, р.8]. Самоусвідомлення етно-класу надає класовій боротьбі нового дихання (що, зокрема, продемонстрували уже згадані вище події осені 2005 р. в Парижі), коли класові вимоги доповнюються етнічними та конфесійними [28].

У контексті суспільних наслідків міграції доби глобалізації концепція етно-класу набула розвитку у нещодавно запропонованому дослідниками терміні «глобальний клас», або, точніше, «**глобальні класи**» (global classes) [29], що вказує на соціально-економічну неоднорідність складу цієї групи населення. Основну частину «глобального класу» становлять керівники та спеціалісти транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій, державні службовці, що працюють у сфері міжнародних відносин. Завдяки міжнародним домовленостям вони користуються привілеями при перетині державних кордонів і є найбільш мобільною групою населення планети. Проте, пересуваючись з



однієї країни до іншої, вони відчують потребу у послугах так само стандартизованих домашніх помічників, нянь, іншого обслуговуючого персоналу. Так формується друга, не привілейована частина «глобального класу».

Обумовлені впливами сучасних міграцій на соціальний розвиток виклики потребують від урядів цілеспрямованих дій у сфері включення іммігрантів у суспільство і забезпечення таким шляхом його безконфліктного розвитку і соціальної злагоди. Цим пояснюється значна увага, яку приділяють політиці інтеграції іммігрантів, що розглядається як неодмінний елемент міграційної політики розвинутих держав, як обов'язкова умова використання позитивного потенціалу міграцій. **Інтеграція** (включення, інкорпорація), згідно із сучасним розумінням та політичними рішеннями, зокрема, на рівні Європейського Союзу, є обопільним процесом, що передбачає не лише пристосування мігрантів до суспільства прийому, а й трансформацію суспільства країни перебування у відповідь на зростання етнічної розмаїтості населення. Спільні базові принципи ЄС у цій сфері, затверджені Європейською Радою 2004 р., зводяться до такого: інтеграція є динамічним процесом взаємного погодження між іммігрантами та мешканцями країн-членів; імміграція передбачає повагу до базових цінностей ЄС; працевлаштування є ключовою умовою інтеграції і вирішальною умовою забезпечення участі іммігрантів у суспільстві, їхнього внеску в суспільство і очевидності цього внеску для інших його членів; базові знання мови, історії, структури суспільства прийому необхідні для інтеграції іммігрантів, а створення умов для того, щоб вони набули ці знання, вкрай важливе для успішної інтеграції; освіта є вирішальною для підготовки іммігрантів, особливо їх нащадків, до більш активної ролі в суспільстві; доступ іммігрантів до суспільних інституцій та послуг нарівні з місцевими жителями є суттєвим базисом інтеграції; взаємодія між іммігрантами та громадянами – фундаментальний механізм інтеграції; різноманітність культур та релігій, гарантована Хартією фундаментальних прав, має забезпечуватися, якщо це не суперечить іншим правам чи національному законодавству; участь самих іммігрантів у демократичному процесі та у формуванні інтеграційних політик, особливо на місцевому рівні, сприяє інтеграції; включення питань інтеграції в галузеві політики на всіх рівнях – важлива складова у формуванні політики інтеграції та її реалізації [30].

На думку ряду авторитетних дослідників, найбільш відповідною сучасним реаліям моделлю інтеграції є «багатокультурність», що офіційно декларована в Канаді та Австралії, також у таких європейських країнах, як Великобританія, Нідерланди, частково Швеція та інші країни Скандинавії. Вона передбачає збереження іммігрантськими меншинами відмінних етнонаціональних рис, з одного боку, і готовність більшості населення сприйняти і навіть заохотити культурну розмаїтість, пристосувати до неї свої суспільні інститути, з другого [31]. Варто підкреслити, що у багатокультурному суспільстві толерантна поведінка населення, як і толерантність державних та інших установ, не є продуктом особистих якостей, виховання, чи регламентуючих правил, а має цілком прагматичний характер, випливає із спільної для всіх різноманітних груп суспільства зацікавленості у суспільній злагоді та поступальному розвитку.

Таким чином, у глобалізованому світі, разом із збільшенням обсягів та урізноманітненням моделей міжнародних переміщень, вплив міжнародної міграції на соціальні перетворення постійно посилюється. Причому це відбувається об'єктивно, незалежно від економічної кон'юнктури, міграційних політик окремих держав чи міжнародних домовленостей між ними. Під впливом міграції урізноманітнюється етнічний склад населення, значних змін зазнає його соціальна структура, характер соціальних зв'язків. Соціально-етнічне розмаїття, що є результатом міжнародних переміщень, зростає в усіх сучасних суспільствах і є не лише об'єктивною реальністю, а й невідворотною тенденцією.

єю. Забезпечити суспільну гармонію за таких умов стає все складніше. Однак, водночас, зростаюча різноманітність людських спільнот є важливим фактором, що посилює їхню життєздатність та креативність, сприяє поступальному розвитку. Це, зокрема, переконливо доводить досвід таких країн, як США, Канада, Австралія.

Хоча у перший період після прибуття іммігрантів урізноманітнення складу населення негативно впливає на гомогенність суспільства і рівень накопиченого у ньому соціального капіталу, проте лише доти, доки не створюється нова ідентичність, що базується на незаперечних спільних і для місцевого населення, і для прибулих цінностях, таких як верховенство закону, права людини, недискримінація на основі раси, національності, статі, віку тощо.

Як свідчить історія традиційних імміграційних країн, кожна нова хвиля імміграції, наприклад, ірландська, єврейська, італійська, на першому етапі демонструвала активну релігійність, вірність традиціям, гуртуючись навколо спільних вірувань та етнокультури і шукаючи в них основи свого буття в чужому оточенні. Сучасна активізація мусульманської релігійності в Європі відбувається за тією ж схемою. Проте історикам іммігрантських громад у США та Канаді відомо, що певна їх відокремленість, що виявляється, наприклад, у переважанні шлюбів, які укладаються всередині етнічної чи релігійної групи, тісних зв'язках з країною походження, є обмеженою у часі і характерною, як правило, для одного-двох поколінь. Згодом через тисячі і мільйони особистих взаємодій між мігрантами та місцевим населенням змінюються мігранти, а тією ж мірою змінюється і суспільство, що приймає. Поступово формується нова ідентичність, що неодноразово вже відбувалося в історії.

Хоча масштаби міграції іноземців в Україну не зіставляювані із обсягами міграційних потоків у розвинутих державах, залучення до загальносвітових процесів, у т.ч. і міграційних, мало за наслідок збільшення кількості іноземців, які прибувають чи транзитом прямують через територію України. У той же час сотні тисяч українців, вихідців з України інших національностей змогли повернутися на історичну батьківщину, мільйони співгромадян отримали можливість виїжджати на роботу чи навчання, для постійного проживання за кордон, значним був рух етнічних меншин у напрямку материнських націй.

Все це позначилося на структурі населення. За даними Першого всеукраїнського перепису населення 2001 р., питома вага українців (порівняно з останнім радянським переписом 1989 р.) зросла з 72,7% до 77,8%, у 5,3 разу збільшилася кількість кримських татар (248,2 тис.). Натомість, питома вага росіян скоротилася на 4,8 відсоткових пункти (17,3% населення у 2001 р.), а чисельність євреїв зменшилася у п'ять разів і становила лише 103 тис. осіб. Скоротилася чисельність також деяких інших етнічних меншин: на 35% стало менше чехів, на 34% – поляків, на 19% – словаків, на 12% – німців, на 7% – греків, на 4% – угорців [32].

Водночас міграція була основною причиною кількісного зростання низки етнічних груп. Так, кількість азербайджанців збільшилася на 20% (45,2 тис.), грузин – майже у півтора рази (34,2 тис.), вірмен – у 1,8 разу (99,9 тис.). Перепис показав також, що на 50% в Україні стало більше корейців (12,7 тис.), у 30 разів зросла чисельність турків (8,8 тис.), у 9 разів – курдів (2 тис.), у 8 разів – в'єтнамців (3,9 тис.) і представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис.), у 5 разів – арабів.

Хоча перелічені нетипові для населення України національності все ще малочисельні і не справляють суттєвого впливу на етнічну структуру населення, швидкі темпи їх зростання засвідчують загальносвітову тенденцію, яка в майбутньому може набутися більш виразних рис, відповідно, обумовити суттєвіші зміни в суспільстві.

Не можна нехтувати також і тим, що внаслідок масового виїзду за кордон з метою

заробітку в останнє десятиліття в зарубіжних державах сформувалися нові українські діаспори, чисельно зросли традиційні осередки українського етносу. Наприклад, за офіційними даними, в Португалії 2006 р. проживали 41,9 тис. українців, в Іспанії — 67 тис., в Чехії — 102 тис., в Італії — 120 тис., в Німеччині — 129 тис.[33], тобто лише в цих країнах — півмільйона громадян. Разом із нелегальними трудовими мігрантами, які статистично не обліковуються, масштаби української присутності в зарубіжних державах ще більші. За таких умов повернення мігрантів з-за кордону та використання соціального капіталу діаспор у країнах перебування набуває ваги реального ресурсу розвитку України.

Тому при формуванні міграційної політики та з метою щонайповнішого використання позитивного потенціалу міжнародної міграції необхідно вивчати і враховувати соціальні зміни, спричинені переміщеннями населення, зарубіжний досвід державного регулювання в умовах розмаїтості. Зокрема, визнання міграції як структурного елементу суспільного розвитку повинно супроводжуватися розробкою відповідних законодавчих механізмів. Має бути створена інфраструктура міграційного менеджменту, професійна міграційна бюрократія, яка діяла б і у центрі, і на місцевому рівні.

Ключовим питанням міграційної політики повинно стати забезпечення прав мігрантів, запобігання дискримінації на всіх етапах міграційного процесу, тобто виїзду, переїзду, облаштуванню на новому місці, що можливо лише за співпраці країн походження, транзиту та призначення.

Щодо імміграції іноземців у центрі державної уваги має бути політика інтеграції. Причому вузьке її розуміння — лише як облаштування прибулих, забезпечення їхнього доступу до ринку праці та житла, до соціального страхування та освіти — недостатнє. Воно повинно враховувати ключові для суспільного розвитку питання, такі як еволюція національної ідентичності, громадська активність та політична участь. Цілеспрямовані дії держави у процесі інтеграції є обов'язковими. Адже її бездіяльність, з одного боку, може призвести до маргіналізації і самоізоляції іммігрантських груп, а з другого, спровокувати расизм та ксенофобію місцевого населення, певні верстви якого ладні спрямувати негативну соціальну енергію проти іммігрантів.

З метою гармонізації стосунків між мігрантами та корінними мешканцями, через систему освіти та засоби масової інформації потрібно формувати сприятливу громадську думку, виховувати ставлення до міграційних переміщень не як до загрози, а як до додаткової можливості збагачення суспільства.

З другого боку, держава зацікавлена у розвитку міцних та систематичних зв'язків з діаспорою, формуванні активної політики щодо неї. Спільноти співвітчизників за кордоном слід розглядати не лише як об'єднання, що зберігають мовні та культурні традиції, а й як осередки, що мають необхідний потенціал для встановлення важливих для України міжнародних контактів. Проте головним завданням політики щодо діаспор має бути заохочення повернення мігрантів на батьківщину, щонайповніше використання їхнього соціального, інвестиційного, трудового, інтелектуального потенціалу в інтересах України.

### **Джерела**

1. *Hugo G. Migrants in Society: Diversity and Cohesion / Global Commission on International Migration.* — Geneva, 2005. — P.10.
2. *Lloyd J. Study Paints Bleak picture of Ethnic Diversity // Financial Times.* — October 8. — 2006. — [www.ft.com](http://www.ft.com)

3. Блюм А., Серрано С. Ответ Элен Каррер д'Анкос // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 6 (44). — <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/>
4. Рубл Б. Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві. — К.:Критика, 2007.
5. *Migration in the Interconnected World: New Directions for Action*. Report of the Global Commission on the International Migration. — Geneva, 2005. — P.30.
6. Haas H. International Migration, remittances and development: myths and fact // *Global Migration Perspectives*. — 2005. — N 30. — P.7.
7. *Costs and Benefits of International Migration*. World Migration Report 2005. — IOM, 2005. — P. 192.—494 p.
8. Lowell L., Gerova S. *Diasporas and Economic Development: State of Knowledge*. — Washington: World Bank, 2004. — [www.siteresources.worldbank.org](http://www.siteresources.worldbank.org)
9. Ratha F., Mohapatra S., Xu Z. Outlook for Remittance Flows 2008 — 2010: Growth expected to moderate significantly, but flows to remain resilient // *Migration and development Brief*. — 2008. —N.8.
10. *Migration in the Interconnected World: New Directions for Action*. Report of the Global Commission on the International Migration. — Geneva, 2005. — P.29.
11. Социально-незащищенные группы населения. Отдельные вопросы: Решение новых вопросов в области миграции/ ООН. Экономический и Социальный Совет. — E/ESCAP/CESI(2)2// — 19 September 2005.
12. Tanner A. Brain Drain and Beyond: Returns and Remittances of Highly Skilled Migrants // *Global Migration Perspectives*. — 2005. — N 24. — P.3.
13. *Diaspora Network and the international Migration of Skills: How Countries Can Draw on Their Talent Abroad* /Ed. By Y.Kuznetsov. — Washington: World Bank, 2006.
14. Faist T. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. — Oxford: Oxford University Press, 2000.
15. *Международная миграция и развитие*. Доклад Генерального секретаря. ООН А/60/871.
16. Vertovec S. The Political Importance of Diasporas // [www.migrationinformation.org](http://www.migrationinformation.org)
17. Vertovec S. Diasporas Good? Diasporas Bad? // *Metropolis World Bulletin*. — 2006. — N 6. — P.7.
18. Глущенко Г. Транснационализм мигрантов и перспективы глобального развития // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2005. — № 12. — С. 50—57.
19. Levitt P., Nyberg-Sorensen N. The Transnational Turn in Migration Studies // *Global Migration Perspectives*. — 2004. — N 6. — P.6.
20. Biscaro A. The Italian Transnational Citizen: Casts a Vote and Scores a Goal // *Metropolis World Bulletin*. — 2006. — N 6. — P.15.
21. Salt J. Toward a Migration Management Strategy // *Proceedings of the Seminar on Managing Migration in the Wider Europe/ Council of Europe*. — Strasbourg, 1999. — P. 5—27.
22. Baganha M., Marques J.-C., Gois P. The Unforeseen Wave: Migration from Eastern Europe to Portugal // *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe*. — Lisbon: Luso-American Foundation, 2000. — P.26.
23. Castles S., Miller V. *The Age of Migration*. — London: Macmillan, 2003.
24. *Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy: World Migration 2008*. — Geneva: IOM, 2008. — P.54.
25. *A Passage to Hope. Women and International Migration: State of World Population 2006*. — UN-FPA, 2006. — [www.unfpa.org/swp/2006/](http://www.unfpa.org/swp/2006/)
26. Драгунский Д. Демографический туман и национальные перспективы // *Русский архипелаг*. [www.archipelag.ru](http://www.archipelag.ru)

27. *Baganha M., Marques J.-C., Fonseca G.* Is an Ethclass Emerging in Europe? The Portuguese Case. — Lisbon: Luso-American Foundation, 2000. — P.8.
28. *Военков М.* 13 тезисов о классовой борьбе в России // Альтернативы. — 2006. — № 2. — [www.alternativy.ru](http://www.alternativy.ru)
29. *Sassen S.* Emergent Global Classes and What They Mean for Immigration Politics // [www.migrationinformation.org](http://www.migrationinformation.org)
30. *A Common Agenda for Integration Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union.* COM(2005) 389 final.
31. *Biles J., Winnemore L., Michalowski I.* Policies and Models of Incorporation. A Transatlantic Perspective: Canada, France, and The Netherlands. — Barselona, 2007.
32. *Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року/ Державний комітет статистики України.* — К., 2003.
33. *International Migration Outlook. Annual Report. 2008 Edition / SOPEMI.* — Paris: OECD, 2008.

---

**Аннотация.** Статья посвящена важнейшим социальным изменениям, происходящим под воздействием международных миграций в условиях глобализации, возникновению новых общественных явлений, а также наполнению новым содержанием некоторых из существовавших ранее. В частности, в ней рассмотрено формирование транснационального социального пространства, «капитала разнообразия», новая роль диаспор, трансформация этно-класса и т.д.

**Summary.** The article covers the most important social transformations resulting from the international migrations in the context of globalization. It describes the development of new social phenomena as well as the process of supplementing new meaning to the ones that existed earlier. In particular, the article analyses the formation of the transnational social spaces, “diversity capital”, new role of diasporas, transformation of ethno-class, and other issues.

*Стаття надійшла до редакції журналу 27.01.2009 р.*



УДК314.74:477

**О.В. ПОЗНЯК,**  
*кандидат економічних наук, завідувач відділу  
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

## **ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

**Постановка проблеми.** Особливостями сучасної міграційної ситуації в Україні є стабілізація інтенсивності стаціонарних міграцій (які пов'язані із зміною офіційного місця проживання й фіксуються державною статистикою) та перехід до додатного міграційного балансу у 2005 р. за збереження значних обсягів зовнішніх трудових міграцій. Україна зіткнулася з рядом загроз національній безпеці держави, що пов'язані з міграційними процесами. Це загальне зменшення чисельності населення (за певних умов може призвести до неможливості підтримання необхідного рівня господарської освоєності території), зокрема міграційне зменшення кількості осіб молодого та середнього віку; еміграція висококваліфікованих спеціалістів; приток та транзит нелегальних мігрантів з країн, що розвиваються, включаючи кримінальні елементи; нелегальна міграція наших співгромадян за кордон, чимало з яких опиняються у безправному становищі і позбавлені можливості користуватися захистом держави. Впродовж майже 18-річного періоду незалежності в Україні прийнято ряд законів, спрямованих на регулювання міграційних процесів, відповідні розділи включено до Концепції та Стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 рр., затверджених Кабінетом Міністрів України, однак в цілому формування міграційної політики держави досі не завершено.

Кінець першого десятиліття ХХІ ст. ознаменувався різкою зміною макроекономічних та геополітичних умов розвитку України. По суті, міграційна політика держави тепер формуватиметься в нових умовах, основними рисами яких є:

- прийняття заходів із залучення населення і робочої сили в країнах-реципієнтах, зокрема у Росії та Європейському Союзі;
- збільшення тривалості перебування за кордоном довгострокових мігрантів, посилення тенденцій переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму;
- світова фінансова криза, яка безумовно відобразиться на тенденціях міграційних процесів;
- підготовка до проведення чемпіонату Європи з футболу (Євро-2012), що пов'язано зі збільшенням обсягів будівельних робіт та потенційним розширенням можливостей зайнятості (зокрема в туристичній індустрії).

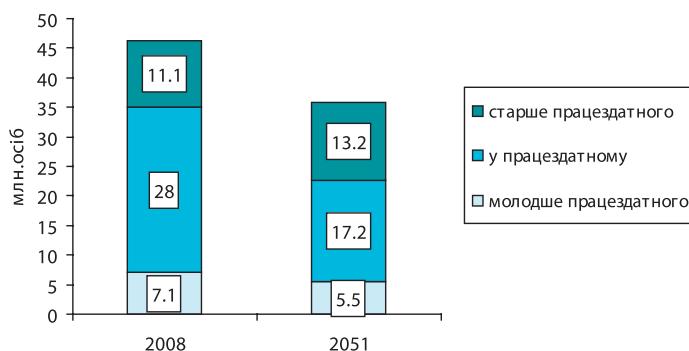


Все це підвищує актуальність формування комплексної міграційної політики та її теоретичного обґрунтування.

Проблемами міграцій і, зокрема, міграційної політики в Україні займається ряд науковців, серед яких: Т.А.Драгунова, Е.М.Лібанова, О.А.Малиновська, С.І.Пирожков, І.М.Прибиткова, М.Д.Романюк, С.Б.Чехович, М.О.Шульга та ін.

Метою даної статті є обґрунтування основних напрямів міграційної політики в нових макроекономічних та геополітичних реаліях, зокрема, визначення системи пріоритетів щодо залучення іммігрантів в Україну та обґрунтування необхідності диференційованого підходу до регулювання трудових міграцій.

Роль міграцій як чинника соціально-економічного розвитку значно зростає в умовах депопуляції (стабільного перевищення чисельності померлих над кількістю народжених). Внаслідок вичерпання потенціалу демографічного зростання в Україні неминучим є подальше зменшення загальної чисельності населення, передусім у працездатному віці. Згідно з середнім (найбільш вірогідним) варіантом прогнозу демографічного розвитку України, розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, на початок 2051 р. чисельність населення України скоротиться до 35,9 млн. осіб [1], або більш як на 22% порівняно з початком 2008 р. Особливо різко (майже у 1,5 рази) зменшиться чисельність населення працездатного віку (рис. 1). Темпи зменшення чисельності населення України не можуть бути рівномірними по всій території: кількість мешканців Києва, інших поліфункціональних міст, основних курортних регіонів практично за будь-яких умов істотно не зменшиться. Отже, навіть при півторакратному зменшенні чисельності населення країни в цілому, в окремих регіонах буде дво-трикратне зменшення кількості мешканців, деякі райони (зі сприятливими для життєдіяльності людей умовами) стануть безлюдними. Критично низька для України чисельність населення знаходиться в межах 25–30 млн. осіб.



Джерела: дані Держкомстату [1]

Рис. 1. Чисельність і склад населення України у 2008 та 2051 рр.  
(на початок року, 2008 р. – фактичні дані, 2051 р. – прогноз)

За цих умов активна міграційна політика залишається чи не єдиною можливістю нарощення загальної кількості населення України. Саме міграційний приплив може певною мірою компенсувати природне зменшення населення і забезпечити збалансування його статеві-вікової структури. Україна цілком може розраховувати (при відповідній

політиці) на міграційний приток, оскільки рівень та умови життя в Україні кращі, ніж у більшості країн Азії та Африки, з іншого боку — проблеми перенаселення в країнах, що розвиваються, роблять цей регіон світу практично невичерпним джерелом мігрантів.

Отже, основні важелі впливу на демографічний розвиток лежать у царині міграцій населення. При цьому, як показує світовий досвід, успіх політики інтеграції іммігрантів суттєво залежить від співвідношення чисельності останніх і приймаючого населення. Невеликі групи іммігрантів, як правило, швидко інтегруються у суспільство країни-реципієнта, тоді як багаточисельний контингент осіб спільного етнічного походження (особливо якщо вони прибули у приймаючу країну протягом невеликого відрізка часу) зазвичай формує стійку діаспору, яка живе за своїми законами, по суті, поза правовим полем країни-реципієнта.

Демографічний дефіцит в Україні, особливо в окремих регіонах, настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття, можуть виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощі взаємоадаптації корінного і прибулого населення. Як показують розрахунки, стабілізація чисельності населення України на сучасному рівні (46 млн. осіб) вимагатиме залучення значних контингентів мігрантів — 300–400 тис. осіб щороку, переважно (враховуючи реалії) — з країн Азії та Африки. Прибуття такої великої кількості мігрантів призведе до утворення в Україні досить численного прошарку населення іноземного походження, яке за такий короткий період не встигне інтегруватися в українське суспільство. Якщо відбудеться таке різке збільшення обсягів імміграції, це, по-перше, призведе до порушення ментальної цілісності населення України внаслідок прибуття численних контингентів носіїв культурних норм, які є нетиповими ні для етнічних українців, ні для представників інших народів, котрі тривалий час мешкають на території України, по-друге, може віддзеркалитися у посиленні ксенофобії серед корінного населення та підвищенні загального рівня напруженості в суспільстві внаслідок відсутності достатнього досвіду співіснування з представниками афро-азіатських етносів.

Отже, хоча міграція залишається єдиним джерелом уповільнення темпів зменшення чисельності населення України, задоволення потреб економіки в робочій силі та підтримання необхідного рівня господарського освоєння території, метою регульованої імміграції до України має бути **не подолання депопуляції, а забезпечення уповільнення її темпів**. Разом з тим слід визнати, що наслідком жорсткої міграційної політики неминуче стане зменшення чисельності населення до критичного рівня і посилення несприятливих деформацій його статевो-вікової структури.

Відповідно треба визначити мінімально необхідні обсяги (по роках) залучення мігрантів з країн, що розвиваються, за різних варіантів демографічного розвитку України (залежно від тенденцій народжуваності та смертності, ступеня ефективності заходів по імміграції етнічних українців та представників депортованих народів з країн СНД) та категорії осіб, яким віддається пріоритет при імміграції до України (за країнами походження, етнічними, конфесійними, професійно-кваліфікаційними групами), а також розробити заходи щодо заохочення імміграції в Україну. Зокрема, важливими є проведення інформаційних кампаній у країнах виходу потенційних мігрантів, запровадження інтеграційних програм для різних категорій іммігрантів, розробка механізмів легалізації частини іммігрантів з афро-азіатських країн на гуманітарних підставах, формування у суспільстві толерантного ставлення до мігрантів.

Україна має зробити вибір: або сумісне проживання на її території європейських та афро-азіатських етносів з перспективою формування нової багаточисельної єдиної української нації на зразок націй т.зв. переселенських країн, або збереження сучасного

ментального середовища за стабільного зменшення чисельності його носіїв. Причому другий варіант не розв'язує наявної проблеми, а “передає” її майбутнім поколінням у набагато гострішій формі. Отже, Україна стоїть перед дилемою: або залучення до країни іммігрантів на основі виваженої міграційної політики, або неконтрольований їх приток після досягнення критично низької чисельності населення держави.

При цьому слід розрізняти проблеми повернення українських громадян та проблеми імміграції іноземців і осіб без громадянства. Щодо перших неприпустимі жодні обмеження, тоді як прийняття других повинно спиратися на визначені квоти, мати селективний характер щодо відбору бажаних категорій іммігрантів та визначення територій їх розселення.

Безумовно, в першу чергу слід сприяти імміграції осіб українського походження та тих, хто має зв'язки з Україною. Зокрема, значні контингенти потенційних іммігрантів, які за ментальними ознаками майже не відрізняються від основної маси населення України, зосереджені в Придністров'ї. Важливим напрямом державної імміграційної політики є сприяння подальшій репатріації представників раніше депортованих народів, продовження облаштування репатріантів, котрі вже повернулися до України.

Однак очевидно, що навіть масове повернення етнічних українців з країн колишнього СРСР, Європи, Америки та Океанії не дасть змоги суттєво поліпшити демографічну ситуацію: чисельність українців за межами України оцінюється у 8–9 млн. чол., але з огляду на репродуктивні настанови та рівень старіння української діаспори можна стверджувати, що її повернення не вплине на народжуваність в Україні. Можливе повне завершення репатріації кримських татар, хоч і сприятиме поліпшенню показників народжуваності, однак буде несуттєвим через малочисельність цього етносу.

Виходячи із інтересів держави та українського суспільства, а також світового досвіду, можна запропонувати таку систему пріоритетів щодо залучення іммігрантів в Україну:

1. українці за національністю;
2. представники народів, раніше депортованих з сучасної території України;
3. особи, які мають зв'язки з Україною (діти громадян або колишніх громадян України, особи, які народилися в Україні тощо);
4. особи, які здобули освіту в українських ВНЗ. Як свідчить світовий досвід, іноземні студенти є одним з найбажаніших контингентів іммігрантів, оскільки добре обізнані із законодавством країни навчання та звичаями приймаючого суспільства;
5. чоловіки (дружини) громадян України;
6. діячі науки і культури, особи, які мають спеціальність і кваліфікацію, потреба в яких є в Україні;
7. особи, які мають вищу освіту;
8. біженці;
9. представники європейських етносів;
10. особи, що належать до східних християнських конфесій (православ'я, близьких до нього монофізитського та несторіанського віросповідань, а також уніатських церков);
11. інші іноземці, які фактично мешкають в Україні понад 5 років і не були притягнуті до кримінальної відповідальності;
12. особи, які згодні на довготермінове проживання на територіях демографічного занепаду (мають визначатися залежно від регіональних тенденцій демографічного розвитку);

13. особи, які походять з країн, громадяни яких в попередні календарні роки були не представлені або мало представлені серед вищеперелічених категорій іммігрантів.

Треба усвідомлювати, що стійке бажання іммігрувати в Україну може сформуватися лише у представників етносів країн, що розвиваються. У зв'язку з цим слід, по-перше, надавати перевагу залученню низки невеликих груп вихідців з різних країн перед імміграцією численного контингенту осіб одного етнічного походження, по-друге, вже до початку масової імміграції готувати корінне населення України до перспективи співіснування з представниками нетипових етносів. Успішна інтеграція перших груп мігрантів полегшує адаптацію до приймаючого суспільства наступних контингентів.

В умовах соціально-економічної кризи значно зростає роль трудових міграцій як джерела зниження напруженості на місцевих ринках праці. Трудова міграція має враховуватися при розробці державної соціально-економічної стратегії і особливо — при формуванні загальнодержавної та регіональних програм зайнятості населення. На нинішньому етапі ключовими напрямками державної політики щодо регулювання трудових міграцій є:

- розширення можливостей легального працевлаштування українських громадян за кордоном;
- посилення соціального захисту українських громадян у країнах-реципієнтах;
- забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок;
- стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України.

Для покращання можливостей легального працевлаштування українських громадян за кордоном та посилення їх соціального захисту першочергова увага повинна приділятися розширенню системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист, в т.ч. щодо пенсійного страхування, створенню механізмів виконання укладених угод, збільшенню квот для працевлаштування українців у тих країнах, з якими договори вже укладено, включенню до відповідних угод положень про взаємне визнання дипломів про вищу освіту. З другого боку, необхідно посилювати інформування осіб, які бажають працювати за кордоном, про законодавство країн призначення, особливості ментально-культурного середовища, надавати їм юридичні консультації, сприяти професійній та мовній підготовці. На часі впровадження спеціальних посад у дипломатичних та консульських представництвах за кордоном у країнах призначення мігрантів, створення спеціальних приймалень.

Для стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України та забезпечення зворотності міграцій необхідна розробка і впровадження спеціальної програми адаптації трудових мігрантів до українського суспільства, яке змінюється за період їх відсутності, стрижнем якої має бути стимулювання самозайнятості та мікропідприємництва для осіб, які повертаються після трудової діяльності за кордоном. У цій програмі слід, зокрема, передбачити пільгові умови оподаткування протягом стартового періоду, дозвіл на безмитне ввезення засобів виробництва громадянами України з-за кордону, сприяння підвищенню кваліфікації та перекваліфікації, надання юридичної та консультаційної допомоги. Ця програма має бути доповнена місцевими програмами розвитку малого бізнесу, створення нових робочих місць, у т.ч. і за рахунок коштів, зароблених українськими громадянами за кордоном (на сьогодні ефективність залучення „міграційних” коштів в економіку України, зокрема в малий бізнес, є вкрай низькою). Причому для запровадження таких програм реально (за відповідного спрямування зусиль урядових структур України) отримати підтримку від країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили, які в умовах кризи, вочевидь, будуть зацікавлені в поверненні українських заробітчан на батьківщину.

Перспективним, перш за все для західних регіонів, є використання колективних грошових переказів — виділення коштів групою трудових мігрантів-земляків на вирішення конкретної проблеми міста (або села) їх походження (реставрація пам'ятника архітектури, закупівля комп'ютерів для школи, побудова церкви тощо). Така практика, зокрема, поширена серед мексиканців, які працюють у США.

При формуванні політики трудової міграції слід мати на увазі, що цей процес в Україні триває вже понад десятиліття. Як показує світовий досвід, чим довшою є тривалість трудових поїздок і чим частіше вони відбуваються, тим більшою є вірогідність осідання мігранта в країні-реципієнті. Якщо на рубежі 1990-х років випадки переходу трудової міграції українських громадян у постійну форму були рідкісними, то нині вони стають поширеними. Необхідно усвідомлювати, що частина наших мігрантів уже не повернеться до України. Відносини з цими контингентами слід вибудовувати як із „старими” діаспорами — максимально сприяти підтриманню їхніх зв'язків з Україною, допомагати у формуванні українського національно-культурного середовища в країнах-реципієнтах, зокрема надавати підтримку у відкритті недільних шкіл. Відомо, що наявність потужних діаспор, лояльних до країни їхнього походження, є чинником впливовості цієї країни. Тобто необхідний диференційований підхід до регулювання трудових міграцій: особам, які повертаються до України, слід сприяти у адаптації до українського суспільства та працевлаштуванні; політика стосовно тих мігрантів, які ще не визначилися щодо повернення, має бути спрямована на забезпечення зворотності їхніх поїздок; зі сформованими новими діаспорами треба всебічно розвивати національно-культурні зв'язки.

Необхідною є зміна спрямованості соціальної реклами щодо умов та наслідків зовнішньої трудової міграції. Сучасна соціальна реклама спрямована на упередження виїзду за кордон — заклики залишатися в Україні, приклади діяльності окремих відомих людей, які досягли успіхів в Україні, акцентування уваги на ризиках та загрозах. Ця реклама могла б бути ефективною за реальних можливостей отримання добре оплачуваної роботи для широких мас носіїв робочої сили (зірками шоу-бізнесу за будь-яких умов може стати лише невелика кількість людей, для основної частини працездатного населення, навіть осіб з високою кваліфікацією, знайти достатньо оплачувану роботу малоімовірно). В умовах майже повної відсутності дієвої альтернативи зовнішнім трудовим поїздкам для значних контингентів громадян „заборонна” реклама тільки посилить у реальних та потенційних трудових мігрантів відчуття відчуженості від держави. Відповідно, соціальна реклама має бути спрямована на інформування осіб щодо умов зайнятості та перебування за кордоном, формування відповідальної поведінки потенційного трудового мігранта — поради щодо мінімізації ризиків потрапити у тенета торговців людьми, заклики до підтримання соціальних зв'язків з родичами, які залишилися в Україні (особливо з дітьми), інформування про можливості отримання соціального захисту з боку представництв України за кордоном тощо.

Серед ризиків зовнішньої трудової міграції найнебезпечнішим є ризик потрапити в тенета торговців людьми. В останні роки українська держава досягла певних успіхів у боротьбі з цим негативним явищем. У 2005 р. було створено Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, Міністерства внутрішніх справ України. За 2001–2007 рр. МВС виявлено 2,2 тис. потерпілих, за цей же період винесено 461 обвинувальний вирок торговцям людьми. Кабінет Міністрів України 1 березня 2007 р. затвердив Державну програму протидії торгівлі людьми на період до 2010 року. За час дії програми проведено роз'яснювальну роботу за допомогою засобів масової інформації, питання протидії торгівлі людьми, а також боротьби з нею, включено до освітніх програм для дітей та молоді, підвищилася ефективність діяльності правоохоронних органів

у боротьбі з торгівлею людьми, посилилася взаємодія правоохоронних органів України та інших держав у протидії торгівлі людьми, надається допомога особам, які постраждали від торгівлі людьми, зокрема у поверненні додому.

За даними МОМ протягом 2000–2007 рр. допомогу отримали понад 4 тис. потерпілих від торгівлі людьми, причому їх щорічна кількість аж до 2006 р. мала тенденцію до зростання і лише у 2007 р. вона призупинилася (табл. 1). Із числа потерпілих, які отримали допомогу у 2007 р., 316 зазнали сексуальної експлуатації, 200 осіб – трудової, 14 – змішаної, 4-х осіб змушували займатися жебрацтвом. Понад 4/5 контингенту потерпілих 2007 р. становлять жінки.

**Таблиця 1**

**Потерпілі від торгівлі людьми, які отримали допомогу**

	2000	2003	2005	2006	2007
Кількість потерпілих	42	525	828	937	549

Джерело: дані МОМ

Найбільше потерпілих повернулося з таких країн: Туреччина, Росія, Польща, Чехія, Італія, Об'єднані Арабські емірати, Македонія, Ізраїль.

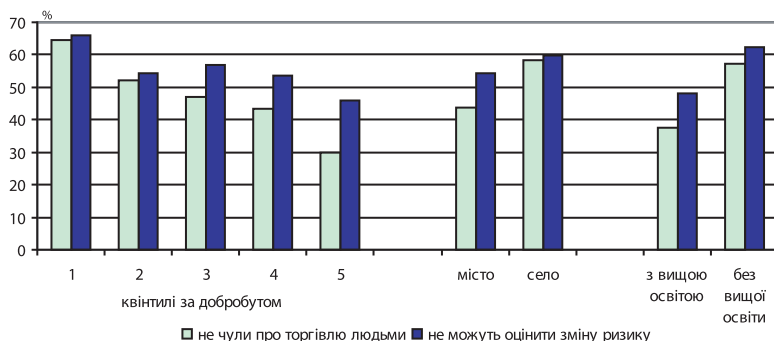
Отже, проблема протидії торгівлі людьми є актуальною для України. Однак будь-які дані державної статистики щодо цього процесу відсутні, а відомча статистика надає інформацію лише щодо результатів діяльності правоохоронних органів по боротьбі з торгівлею людьми. Вперше в Україні репрезентативні відомості щодо поширеності проблем, які мають ознаки торгівлі людьми серед населення, і зокрема, серед учасників зовнішньої трудової міграції були отримані в ході Медико-демографічного обстеження України (МДОУ), яке провів у 2007 році Український центр соціальних реформ за участю Державного комітету статистики України. Хоча отримані дані слід розглядати як мінімальну оцінку, враховуючи вірогідний рівень відвертості респондентів.

За даними МДОУ, протягом трьох років перед обстеженням стикалися за кордоном з типовими для торгівлі людьми ситуаціями 0,3% від загальної кількості членів домогосподарств віком 15–64 роки, або 0,7% – до осіб віком 18–44 роки [2]. Це 7,5% від загальної кількості членів домогосподарств, які працювали за кордоном протягом останніх трьох років. При поширенні відповідних даних на все населення ми отримуємо кількість постраждалих від торгівлі людьми по Україні більш як у 100 тис. осіб. Найчастіше від торгівлі людьми страждали представники низькодохідних груп та мешканці Південного регіону.

Лише 8,9% респондентів вважають ймовірність стати жертвою торгівлі людьми високою, 20,6% – невисокою, 19,0% – заперечують таку можливість. Осіб, які вважають, що за останні три роки ризик зменшився, майже утричі більше, ніж тих, хто вважає, що він збільшився.

Разом з тим 48% респондентів нічого не чули про випадки торгівлі людьми, 51% респондентів не можуть оцінити власний ризик стати жертвою торгівлі людьми, 56% респондентів не можуть оцінити збільшився чи зменшився ризик стати жертвою торгівлі людьми за останні три роки. Усі три показники менші в містах, ніж у селах, а також зменшуються зі збільшенням рівня освіти та рівня добробуту респондентів (рис. 2).





Джерело: дані Медико-демографічного обстеження України, 2007

**Рис. 2. Залежність обізнаності щодо проблем торгівлі людьми та можливості оцінити зміну ризику стати жертвою торгівлі людьми за останні три роки від добробуту, місцевості проживання та рівня освіти респондентів**

Тобто, по-перше, масштаби торгівлі людьми вочевидь більші, ніж показують дані МВС та МОМ, по-друге, попри прийняті заходи державної політики, обізнаність населення України з проблемою торгівлі людьми є неприпустимо низькою, по-третє, всебічну оцінку явища навряд чи можна здійснити на основі обстеження з широкого кола проблем – потрібні спеціальні дослідження.

**Висновки.** Основними напрямками державної міграційної політики на сучасному етапі мають бути активізація міграційних резервів пом'якшення депопуляції, регулювання трудових міграцій, протидія торгівлі людьми. Активна міграційна політика є єдиною можливістю недопущення надмірного зменшення загальної кількості населення України, зокрема в деяких регіонах, однак при цьому слід намагатися мінімізувати негативні наслідки розселення в Україні представників нетипових для неї етносів. Регулювання трудових міграцій повинно спиратися на диференційований підхід і бути спрямованим на поступове повернення тих, кого можна повернути, і встановлення культурних відносин з тими групами українців, які вирішили залишитися за кордоном назавжди. Слабким місцем політики протидії торгівлі людьми залишається обізнаність широких мас населення з цією проблемою. Відповідно слід інтенсифікувати дії щодо інформування населення про ризики зовнішньої трудової міграції, зокрема важливим є поширення відповідних буклетів у сільській місцевості.

Суттєвою проблемою створення аналітичної бази міграційної політики є низька якість статистичного забезпечення аналізу міграційних процесів. Потребує вдосконалення як адміністративний облік, заснований на персоналізованих даних, так і статистика, що спирається на безособові відомості.

#### Джерела

1. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.

2. *Український* центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики (Держкомстат України) [Україна], Міністерство охорони здоров'я (МОЗ) [Україна], та Macro International Inc. 2008. Медико-демографічне обстеження населення України 2007 року. Calverton, Maryland, США: УЦСР та Macro International.

---

**Аннотация.** В статье рассматриваются проблемы формирования миграционной политики Украины в новых макроэкономических и геополитических реалиях. Обосновывается необходимость либерализации миграционной политики, предложена система приоритетов привлечения мигрантов. Разработаны принципы дифференцированного подхода к регулированию трудовых миграций.

**Summary.** In the article are presented results of action a new migratory policy of the Russian Federation within the first year after its introduction. It is emphasized, that the society is not ready to accept the liberal policy . It is shown, that results of action of new policy give the full bases to speak about impression positive effect. Offers on updating the new legislation is analyzing.

*Стаття надійшла до редакції журналу 17.03.2009 р.*



УДК 314.7:332.1

У.Я.САДОВА,  
доктор економічних наук, завідувач відділу  
Інституту регіональних досліджень НАН України,  
м. Львів

## МІГРАЦІЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ГАРМОНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ СИСТЕМ

**Постановка проблеми.** Визначальною рисою економіки сьогодення є глобальна фінансова криза. Вона зачіпає інтереси усіх без винятку держав, свідчить про високу взаємозалежність національних економік. Для України — це гнітюче соціально-економічне явище, яке стає серйозним випробуванням як для окремих суб'єктів ринку, так і держави загалом. У полон соціально-економічних ризиків потрапляють усі вітчизняні регіони. Шукаючи власні шляхи виходу з неї, вони переглядають стратегії, програми соціально-економічного розвитку, позиціонують себе як гармонізовані територіальні суспільні системи (ТСС) . Економіка регіонів в очікуванні нових ідей, дієвих реформ. Про їх ефективність можна буде судити лише з часом. А нині показовим індикатором кризового стану регіональної економіки залишається міграція населення.

Міграція населення (лат. *migratio* — переселення) завжди пов'язана з ознакою території, а отже, виступає одним з ключових понять регіональної економіки. Це не лише специфічне геопросторове явище вияву людської поведінки, а й дієвий інструмент регулювання відтворювальних процесів ТСС<sup>1</sup>. У плановій економіці його широко використовували з метою оптимізації територіальної організації продуктивних сил. Саме через маятникову трудову міграцію радянська держава вирішувала проблему дефіциту кадрів великих підприємств промисловості, розташованих у містах. Сезонна трудова міграція виступала засобом покриття потреби у робочій силі підприємств південних сільськогос-

---

<sup>1</sup> Територіальна суспільна система (ТСС) — частина суспільства, що функціонує на певній території, оконтурена політико-адміністративними границями з системоформуючим центром (Долішній М.І., Шевчук Л.Т., Шевчук Я.В. Територіальна суспільна система як об'єкт дослідження регіональної економіки України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи (Зб.наук. пр.) Вип. № (XLVII)/ НАНУ. ІРД. Редкол.: М.І.Долішній і ін. Ч.І. — Львів, 2004. — с.9]. Гармонізація — впорядкування пріоритетності цілей розвитку ТСС у часі (стосується однорівневих життєзабезпечуючих, компенсаційних, трансформаційних процесів системи). Здійснюється керуючою системою у формі нормування частки ресурсу на кожну із задач (перш за все, свідомого розподілу часу).

подарських регіонів, а вахтові бригади — методом освоєння територій Сибіру й Далекого Сходу. В ринковій економіці держава не може оптимізувати міграцію населення у своїх інтересах, адже людина має гарантовані права щодо самостійного вибору і реалізації міграційної поведінки. Проте це не означає, що держава повинна залишатися осторонь від міграційних ризиків, ігнорувати їх ефекти.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Процес формування теоретичних засад регіональних досліджень процесів міграції акумулює в собі положення низки теорій — факторів розміщення виробництва (Й. Тюнена, В. Лаунхардта, А. Вебера), центральних місць (В. Кристаллера), регіональної спеціалізації і міжнародної торгівлі (А. Сміт, Д. Рікардо), взаємозамінності факторів виробництва — праці, землі, капіталу (Е. Хекшера-Б. Оуліна), вчень просторової організації господарства (А. Льоша). Згодом до них приєдналися регіоналісти У. Айзард, Т. Райнер, неокласики П. Самуельсон, С. Енке та ін., які заклали підвалини для вивчення просторових аспектів людської діяльності, їх значення для розуміння активності поведінки особи, організації суспільних форм цієї поведінки. Мета цього вивчення — вияв просторових взаємозв'язків не лише між людьми та їх діяльністю, а й між людьми і природним або перетвореним географічним середовищем.

Вітчизняна школа наукових досліджень проблем міграції значною мірою завдячує співпраці українських, російських, прибалтійських, польських учених. Так, серед представників зарубіжних країн, які здійснили на неї свій позитивний вплив, слід назвати П. Бурдьє (Франція), А. Вишневського (Росія), А. Волкова (Росія), Ж. Зайончковську (Росія), Т. Заславську (Росія), В. Мойсеєнко (Росія), В. Покшишевського (Росія), Л. Рибаківського (Росія), Є. Фільрозе (Польща), А. Сові (Франція), Д. Тернера (США), Б. Хорєва (Росія), А. Ягельського (Польща) та багатьох інших.

Нині в Україні різні аспекти дослідження міграції представлені цілою плеядою вчених: А. Доценко, Я. Жупанський, Ф. Заставний, Е. Лібанова, О. Паламарчук, Ю. Пітюренко, М. Пістун, С. Пирожков, О. Позняк, І. Прибиткова, М. Романюк, В. Стешенко, С. Стеценко, М. Тимчук, У. Хомра, О. Шаблій та багатьох інших. Формуванню їх наукових поглядів сприяли дослідження С. Подолинського, М. Птухи, Ю. Корчак-Чепурківського, І. Ланге, С. Томіліна, А. Хоменка та інших. Понад сто років тому І. Франко писав: “шукайте головні причини еміграції і усувайте їх! Не задовольняйтесь хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтесь до щоденної нужди, в якій живе народ, і радьтеся, виправляйтесь, ставте міцні кордони не з багнетів, а з добрих порядків, з корисних для народу економічних і суспільних інституцій!” [1]. Ці слова надзвичайно актуальні сьогодні, націлюють увагу вчених на конструювання дієвих моделей проукраїнської міграційної політики.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Українська міграція, що в новітню пору перетворилася на характерну рису способу життя значної частини населення, містить низку ризиків. Йдеться, передусім, про небезпеку:

- *дезінтеграції* економічного простору держави. Згідно з нашими спостереженнями в Україні є три групи інтенсивних міграційних потоків робочої сили, що здійснюють додаткове навантаження на регіональні ринки праці і які слід особливо відстежувати й регулювати, а саме: потік переселенців із сусідніх постсоціалістичних країн, котрі осідають у східних та південних регіонах держави; осіб, що мігрують в пошуках праці з гірських районів Карпат у регіони з більш сприятливими економічними умовами зайнятості (перш за все, м. Київ); біженців із віддалених країн, котрі в якості туристів потрапляють в Україну, оформляють статус біженця і, намагаючись максимально затриматися у прикордонних населених пунктах держави, “продукують” „тіньову зайнятість”;

- *деградації* соціального простору держави. Українська трудова еміграція „розмиває” середовище формування середнього класу у власній країні. Вона порушує структурні співвідношення між “включенням” та “виключенням” різних груп населення з соціальних та економічних процесів, між ринком та державою, між збагаченням та маргіналізацією (обіднінням) населення, між суспільством і особистістю, між розвитком економіки та станом навколишнього середовища, між збереженням національної самобутності українського етносу й поширенням ідей “світового громадянства” [2];
- *декомпозиції* екстико-поселенського простору держави. Йдеться про явища так званої детонації<sup>2</sup> процесів маятникової міграції між українськими містами та селами, внаслідок чого зростає депопуляція сільських поселень, вибірково урбанізуються великі населені пункти — перш за все, у зоні впливу ринку праці столичного регіону й окремих східних центрів великої індустрії, поширюються норми специфічної (девіантної) поведінки серед молоді. Розвинуті країни, беручи до уваги, що система розселення не може бути раціональною, якщо у її структурі більше третини становить частка сільського населення, пропонують власні шляхи вирішення регіональних проблем в частині регулювання маятникової міграції. Зокрема, обґрунтовується, що процес перекачування робочої сили має конкретні межі: він припиняється, якщо рівні оплати праці в місті та на селі вирівнюються, а сільське господарство — модернізується. Чисельність міського населення стабілізується, коли його частка в загальному населенні країни і загальних доходах досягає 75%. Це призводить до скорочення міграції із села в місто;
- *деформації* демографічного простору держави. Увагу привертають проблеми деконцентрації людських ресурсів та зростання дефіциту робочої сили на регіональних ринках праці України, що в свою чергу є результатом не так явища демографічного переходу країни до нового типу відтворення населення (звуженого), як зонального „вимивання” осіб репродуктивного віку за межі території постійного проживання й розбалансування на цій основі статеві-вікової структури мешканців. Нині зовнішня міграція економічно активного населення — це проблема національної безпеки України.

Наведені міграційні протиріччя розвитку ТСС є значною мірою наслідком глобалізації економіки. Для осмислення її значення у розвитку вітчизняних ТСС варто ще й ще раз критично оцінити досвід зарубіжних країн з протидії міграційним ризикам. Адже нині саме українська трудова еміграція „перепускається” через жорсткі жорна зарубіжних ринків праці, є носієм інформації про плюси й мінуси міграційних соціальних технологій. Так, якщо поглянути на економіку передових країн світу півстоліття тому, то можна зауважити, що її задовольняло використання будь-якої іноземної робочої сили (без висування до неї додаткових вимог). У середині 80-х років ХХ ст. ситуація стала принципово іншою — вимоги бізнесу зросли як до кваліфікованої іноземної робочої сили у сферах високих технологій та послуг, так і до дешевої робочої сили.

Це вплинуло на поведінку правлячих урядів щодо ведення імміграційної політики. В країнах ЄС, це дістало своє вираження у двох відмінних підходах до моделювання перспектив розвитку національної економіки — з орієнтацією на довго- та короткотривалу

---

<sup>2</sup> Детонація — відхилення від усталеного ритму маятникової міграційної активності населення території, обумовлене асиметрією інформації про ціну послуг робочої сили (оплату праці) на регіональному ринку праці.

трудова міграція. Керівництво країн, яке поставило собі за мету подолання демографічної кризи, вдалося до політики залучення тільки кваліфікованої робочої сили. А уряди країн, що прагнули вирішення поточних проблем національної економіки, про „кваліфікаційне сито” піклувалися менше. Проте, через часте використання праці іммігрантів та практики об'єднання сімей, ці країни де-факто почали поступово перетворюватися на країни імміграції іноземної робочої сили (з усіма соціальними, етнонаціональними, релігійними та іншими проблемами).

Постає питання, наскільки значимим є наведений зарубіжний досвід інших країн для вирішення проблем гармонізації розвитку вітчизняних ТСС, адже в нашому випадку мова йде не про загальнонаціональні, а регіональні інструменти впливу. Відповідь на це питання слід, очевидно, будувати на тому, що сучасні регіональні економіки переходять на принципово нові схеми побудови міжнародних контрактів. Економіка національних держав дедалі більше зорієнтована на потенціал регіональних економічних спільнот. Нинішня криза засвідчує, що дуже близьким є той час, коли „наголос конкурентоспроможності, переміститься на ефективне функціонування місцевої економіки, а не на абстрактні середньонаціональні показники, і на здатність регіональних економічних спільнот самоорганізовуватися” [3, с.183]. Це означає, що головним аспектом нової інституційної схеми розвитку ТСС стане, за висловом В.Барнза та Л. Ледебура, здатність спільнот будь-якого рівня до діалогу зі спільнотами іншого рівня, що антиінфляційні та антирегресійні заходи уряду будуть спрямовуватися у ті місцеві економіки, які цього потребують, що ініціативи з підвищення кваліфікації робочої сили працюватимуть для розширення контактів, позитивного навчання в регіональних економіках. Нині ж регіональні спільноти вимагають власної системи виміру міграційних рухів, спеціального набору інструментів, індикаторів діагностики міграційних явищ та процесів.

Візьмемо для прикладу ТСС регіону українських Карпат (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області), в якій проживає 13% населення України. За щільністю населення регіон прирівнюється до альпійських країн: якщо у Закарпатській області він сягає 97 осіб на 1 км<sup>2</sup>, у Івано-Франківській – 100, у Чернівецькій – 112, у Львівській – 118 осіб на 1 км<sup>2</sup> (при 77 осіб на 1 км<sup>2</sup> по Україні), то в Австрії – 98 осіб на 1 км<sup>2</sup>, Чеській Республіці – 130, Швейцарії – 180 осіб на 1 км<sup>2</sup> (2005 р.). За даними офіційної статистики Карпатські області мають найбільш сприятливі шанси демографічного відтворення практично з помір'я усіх інших областей України<sup>3</sup>. Проте, незважаючи на позитивні показники демовідтворення, тенденція до скорочення чисельності горян викликає серйозне занепокоєння. Причиною цього є міграція населення, яка за роки української незалежності набрала традиційного, типово масового й двоїстого характеру. Так, за різними даними, на тимчасові роботи за кордон з Карпатських областей України щороку виїждять понад 700 тисяч осіб [4, с.39], „лівову” частку з них складають кваліфіковані робітники. Про сталість цієї тенденції свідчать дані як міжпереписного періоду 1989–2001рр., так й усіх наступних років (рис. 1, 2).

На переконання вчених-економістів, міграція відображає порушення рівноваги між земельними і людськими ресурсами ТСС, асиметрію у розміщенні факторів виробництва, диференціацію в рівнях доходів і зайнятості населення, розбіжності у рівнях регіональних

---

<sup>3</sup> Якщо по Україні в 2006 р. природне скорочення становило -6,1осіб на 1000 населення, то у Львівській – -2,9, у Чернівецькій – -2,3, у Івано-Франківській – -1,9 осіб. У Закарпатській області відзначався навіть природний приріст населення на рівні 0,5 осіб на 1000 мешканців. Для порівняння: природний приріст у такій гірській країні як Австрія – 0,4 осіб на 1000 населення (в 2005 р.). Позитивом є статеву структуру населення регіону Карпат, яка хоча й не така збалансована, як у Німеччині, Австрії, Польщі (частка жінок становить 51,1%, 51,5%, 51,6%), проте є найбільш оптимальною в Україні (52,7%).



ставок заробітної плати [5]. У регіоні українських Карпат наявні практично всі указані економічні ефекти міграції. Відповідно саме ці фактори слід «відпрацьовувати» в моделях гармонізації процесів розвитку аналізованої ТСС. Так, про асиметрію у розміщенні факторів виробництва областей українських Карпат сказано немало. Не лише відсутність родючої землі, а й працемістких об'єктів промисловості є причиною дефіциту місць прикладання праці. Це, у поєднанні із незадовільними технічними характеристиками умов виробництва, — одна з найгостріших соціально-економічних проблем розвитку регіону, що роками детермінує рівень зайнятості мешканців краю (з врахуванням даних систем зайнятості основних адміністративних центрів значення показника становить 60,4% проти 65,9% по Україні; щодо гірських районів, то тут значення значно нижчі)<sup>4</sup>.

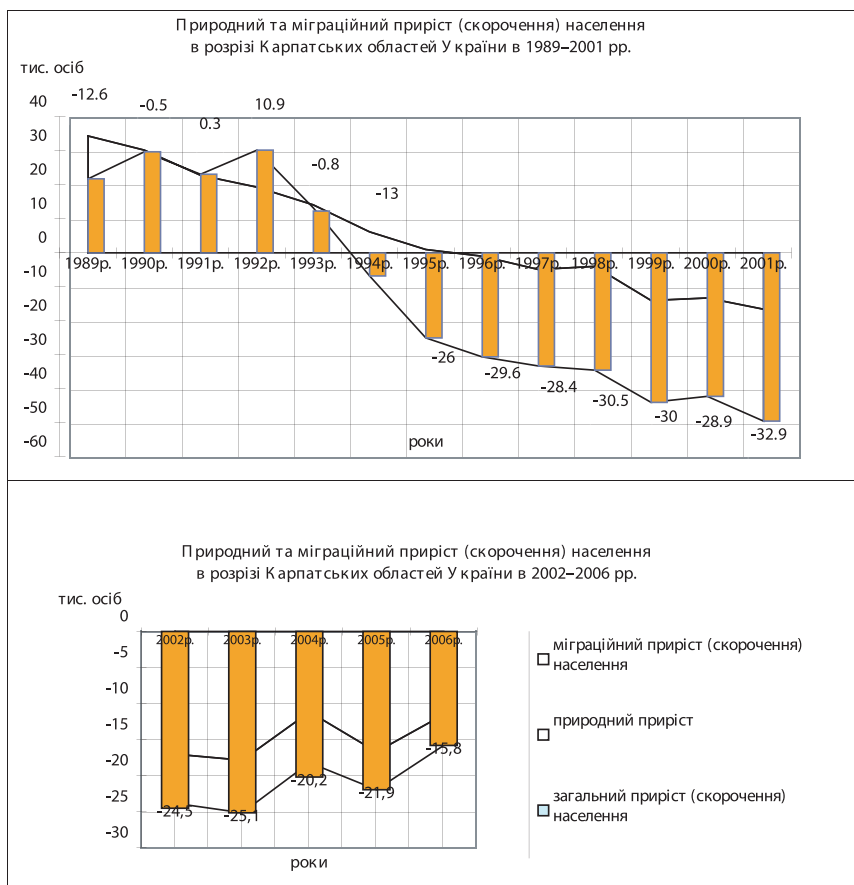


Рис. 1. Тенденції основних показників демографічного відтворення регіону українських Карпат на стику XX–XXI століть

<sup>4</sup> Економічно активне населення областей українських Карпат складає 2,5 млн. осіб. Офіційний рівень безробіття у відносно стабільному 2007 році становив: у Закарпатській області — 6,3%, Івано-Франківській області — 8,0%, Львівській області — 7,7%, Чернівецькій області — 8,6% (при 6,4% по Україні). Він є не надто високий, як це має місце в сусідніх державах. Для порівняння: в 2007 р. рівень безробіття в Угорщині сягав 7,4%, у Чеській Республіці — 5,3%, у Польщі — 9,6%, Німеччині — 8,4%, а в Австрії становив 4,4%, Швейцарії — 4,0%.

Про інший чинник міграції, а саме розбіжності у рівнях регіональних ставок заробітної плати, не можна говорити відособлено від загальних проблем розвитку економіки краю. Він є похідним від багатьох факторів, в т.ч. й фактора технологічності виробництва. Так, за даними офіційної статистики, ступінь зношеності основних засобів у регіоні коливається в межах 50%, з них у промисловості — 60%. Відсутність потужних інвестицій суттєво погіршує технічні характеристики наявної системи робочих місць. Лише за останні роки середній вік виробничого обладнання зріс у промисловості майже в 1,5 рази, частка найбільш продуктивних та сучасних робочих місць скоротилась у кілька разів. Ситуація з низьким технологічним рівнем робочих місць у промисловості погіршує технологічну основу росту виробництва, знижує рівень конкурентоспроможності продукції, блокує рентабельність та рівень оплати праці. Розбіжності у рівнях регіональних ставок заробітної плати (потужного стимулу вимивання кваліфікованої робочої сили) не ліквідуються, а навпаки — поглиблюються. Свідченням є той факт, що місцева економіка дедалі гостріше відчуває потребу у робочій силі, яка відповідала б сучасним кваліфікаційним вимогам якості, була здатною оперативного адаптуватися до кон'юнктури ринку праці.

На жаль, в областях Карпатського регіону цитована вище “регіональна економічна спільнота” надто повільно реагує на потреби продукування на місцях проєвропейського інтеграційного середовища, не є достатньо заангажованою на реалізацію ідей вирівнювання граничної продуктивності праці та заробітної плати, яка відповідала б рівню кваліфікації працівників (у контексті розгляду міграції як складової загальної теорії інтеграції). Хоча певні зрушення є і в цьому. Вони стосуються ініціативної позиції керівництва Львівщини щодо розробки програми забезпечення економіки області високопрофесійними робітничими кадрами — одного з найбільш дієвих інструментів розвитку регіонального ринку праці, гармонізації міграційного обороту робочої сили в традиційно надлишковому регіоні України (рішення прийнято на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2006 року № 53740/2/1-06 та рішення Львівської обласної ради від 29 грудня 2006 року № 187 „Про обласний бюджет Львівської області на 2007 рік”). Так, у результаті розробки проекту програми науковцям Інституту регіональних досліджень НАН України вдалося окреслити найбільш розбалансовані ланки в системі «освіта—виробництво» регіону, виявити гостру потребу у робітничих кадрах будівельників, механіків, швачок, робітників у сфері металообробки, електриків — класичних представників когорти трудових мігрантів, встановити професійно-кваліфікаційну асиметрію на регіональному ринку праці (рис. 2), сформулювати концептуальні блоки й механізм вирішення поставленого завдання. Дефіцит кваліфікації робітничих кадрів промислових підприємств регіону, проблеми їх відтворення — це віддзеркалення специфіки трансформаційних процесів, що відбуваються на регіональному ринку праці в умовах нинішньої кризи. Інша річ, коли йдеться про підприємства передових держав, що визначилися зі своїми стратегіями виходу з неї, де все ще є затребуваною праця вітчизняних „синіх комірців”.

А в разі, коли робітничі кадри є об'єктом ажіотажного інтересу транснаціональних компаній, що тимчасово локалізуються в депресивних територіях, серед яких фігурує територія українських Карпат, вони провокують плінність цих кадрів на суміжних підприємствах, „стягують” на певний час кращих працівників, знищуючи тим саму ідею наставництва не лише в певному трудовому колективі, а й регіоні загалом. Це вказує на те, що без державного лобювання теми відтворення „синіх комірців” на галузевих та регіональних ринках праці Україна може опинитися перед загрозою інтервенції іноземної робочої сили зі всіма її економічними та соціально-етичними наслідками. Тобто розробка програми забезпечення високопрофесійними робітничими кадрами економіки регіону — це не просто шлях до вирішення окремої регіональної проблеми, а передумова подальшого розвитку українського соціуму.

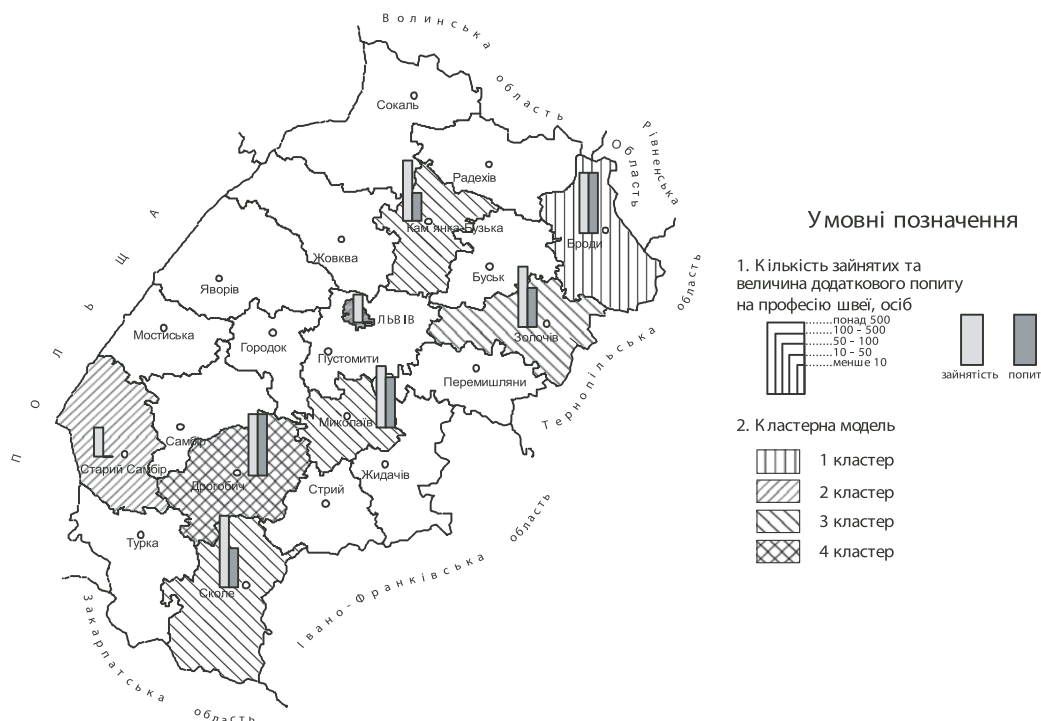


Рис. 2. Попит на професію швачок на ринку праці Львівщини у 2007 р. (кластерний аналіз)

Ще один аспект, про який слід пам'ятати при визначенні місця міграції у гармонізації розвитку ТСС – криза завжди є тимчасовим явищем. За фазою занепаду слідує фаза піднесення економічно активного життя ТСС. У жорсткій боротьбі за сфери ринкового впливу виграє той регіон, який оперативніше перебудує свою економіку, зорієнтує її на високі професійно-кваліфікаційні характеристики робочої сили. Понад те, нинішня криза сигналізує про початок формування нового економічного світопорядку – закономірного результату трансформацій у сфері поділу праці, активізації процесу переходу передових суспільств до нових концепцій праці та зайнятості населення, інституалізації міграційних рухів як вияву прав і свобод громадян на шляху реалізації концепції людського розвитку. Цьому порядку відповідатимуть нові культурні цінності, професійна етика.

У світлі сказаного варті уваги дослідження німецьких учених, котрі не просто діагностують горизонти змін систем праці та зайнятості, а пропонують нові концепції. Так, П.Гроттіан цілком справедливо вважає, що нині глобальна міграція інвестицій, мікроелектронна революція блокують умови для повернення до класичної повної зайнятості (скорочення державних бюджетів веде до того, що нові постійні види діяльності у громадському секторі створити складно) [6]. Їй на зміну вимальовується суспільство „п'яти видів праці” (найманої, власної, громадської, суспільної, освітньої), і новому „портфелю праці” можна протиставити „портфель з доходом”, який завдяки суспільній праці, кращим можливостям здобути освіту, взаємодопомозі громадян може значно скоротити їхні видатки і зробити людей менш залежними від найманої праці. „Якщо громадяни візьмуть на себе частину тягаря, в держави вивільняться гроші на інвестування в громадську працю, а не в управління соціальним забезпеченням” [7,8]. Нові концепції праці – це

й нові моделі міграційної активності населення, змінені схеми побудови міжнародних контрактів у царині регіональних економік.

**Висновки.** В Україні проблеми міграції та її ролі в гармонізації розвитку ТСС є предметом постійної дискусії. Адже ризики, породжені міграційними процесами населення на місцях, нині виходять в ранг національної безпеки держави. Дезінтеграція економічного, деградація соціального, декомпозиція екістико-поселенського, деформація демографічного простору держави — це ті міграційні ефекти, які вимагають постійного контролю. В механізм протидії цим ризикам мають бути залучені як центральні органи влади, так й органи територіального управління, місцевого самоврядування, бізнесові, громадські й інші структури ТСС. Усе чіткіше окреслюється перелік вимог до самої людини, яка під впливом прогресу науки і техніки, поширення передових засобів зв'язку (цифрових технологій, Інтернету), змушена відповідально ставитися до конструювання свого майбутнього.

Нині в умовах глобальної кризи важливою складовою теоретико-методологічного та методичного забезпечення вектора реформ, підтримання збалансованості територіального розвитку держави, інструменту подолання міграційних ризиків й загального соціального напруження у суспільстві має стати доробок економічної наукової думки. Про нові концепції праці та зайнятості вже тривалий час ведеться дискурс на шпальтах спеціальних видань. Вивченню їх перспектив в умовах української регіональної економіки варто приділяти значно більше уваги.

#### **Джерела**

1. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Т.44, кн. 2. — К., 1985. — С.313.
2. *International Social Science Journal.* (UNESCO). — 1998. — № 156.
3. *Барнз Вільям, Ледебур Ларрі.* Нові регіональні економіки. Пер. з англ. А.Пехник. — Львів: Літопис, 2003. — 196 с.
4. *Романюк М.* Міграція населення України: національні пріоритети та регіональна диференціація механізму регулювання // *Економіка України* —1999.— №9.
5. *Migration and labour market adjustment* // Ed. By Digk L. Vanet al. — Dordrecht. etc.: Kluwer, 1989. — УІІІ.— 306 р.
6. *Громтіан Петер.* Майбутнє праці: нові концепції праці завтрашнього дня // *Deutschland.* — 1999. — № 6. — С.40.
7. *Зайгер Х.* Про майбутнє поняття праці // *Deutschland.* — 1999. — №6. — С.44.
8. *Злупко С., Радецький Й.* Нові концепції праці та зайнятості населення в Україні // *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регулювання зайнятості та безробіття на регіональному ринку праці.* (Щорічн. наук. пр.). Вип.. XXVI/ НАН України. ІРД. Відп. ред.. М.І.Долішній. — Львів. 2001. — 240 с.

---

**Аннотация.** Рассматриваются миграционные риски развития территориальных общественных систем Украины в условиях кризиса. Акцентируется внимание на механизмах противодействия этим рискам. Обоснована роль органов государственной власти в реализации соответствующей региональной политики.

**Summary.** Migration risks of the development of the territorial social systems in Ukraine in conditions of crisis are considered. The focus is on the mechanism to counteract these risks. The role of public authorities in the implementation of relevant regional policy is reasoned.

*Стаття надійшла до редакції журналу 25.03.2009 р.*



УДК314.7:470

**Ж.А. ЗАЙОНЧКОВСКАЯ,**  
*кандидат географических наук,  
Институт народнохозяйственного  
прогнозирования РАН, г. Москва*

## **НОВАЯ МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ: ПЕРВЫЕ ИТОГИ<sup>1</sup>**

В начале 2007 года Россия сделала решительный шаг в сторону либерализации миграционной политики, введя в действие значительно более простые, чем прежде правила регистрации мигрантов и выдачи разрешений на работу иностранным работникам.

Начало новой миграционной политике, коренным образом изменившей режим управления миграцией, положили законодательные акты, принятые 18 июля 2006 года. Имеются в виду новый федеральный закон «О миграционном учете иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации» (N 109-ФЗ) и закон «О правовом положении иностранных граждан» (N 110-ФЗ), принятый в новой редакции. Оба закона были введены в действие с 15 января 2007 года.

Новое законодательство кардинальным образом изменило подход к регулированию миграции. В законе «О миграционном учете» среди основных принципов, на которых он базируется, названы «свобода передвижения иностранных граждан и выбора ими места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации», а также «защита государством» указанного права иностранных граждан (статья 4.3). Впервые законодательство нацелено на регулирование миграции и предотвращение ее незаконной формы не путем жестких ограничений, а, напротив, путем предоставления мигрантам большей свободы передвижения, достигаемой с помощью упрощения процедур регистрации и трудоустройства, создания беспрепятственных условий для правового оформления. Перемены

---

<sup>1</sup> Статья была подготовлена в рамках проектов «Мониторинг практики применения нового иммиграционного законодательства России» (Бюро Международной организации по миграции в Москве, Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ и Федеральной миграционной службы России) и «Трудовая миграция в Центральной Азии и России» (Международная организация по миграции и Европейский Союз), проведенных в 2007 году. Опросы проводились в пилотных регионах — Астрахани, Пензе, Екатеринбурге и Москве. Были разработаны 7 стандартизованных анкет для разных групп респондентов (от 60 до 90 вопросов по 10 тематическим блокам в каждой анкете). По этим анкетам был проведен опрос более 100 территориальных управлений ФМС России в 48 субъектах федерации. Кроме того, в четырех пилотных регионах были опрошены 19 ведущих экспертов в сфере трудовой миграции, 15 неправительственных организаций, 56 работодателей из малого, среднего и крупного бизнеса, 12 частных посреднических агентств и более 600 трудовых иммигрантов из стран СНГ, среди которых — 285 приехавших до и 322 приехавших после введения в действие нового законодательства.

Исследования проводились под научным руководством Галины Витковской, научного координатора московской исследовательской программы Международной организации по миграции; старшего научного сотрудника лаборатории миграции населения Института народнохозяйственного прогнозирования РАН.

в наибольшей степени коснулись трудовой миграции — основного источника незаконных мигрантов, все возрастающую потребность в которой уже довольно давно испытывала Россия. Численность только официально нанятой иностранной рабочей силы возросла за 2000–2006 годы почти в 5 раз — с 213,3 до 1014 тысяч человек.

Согласно закону, мигранты, прибывшие в Россию на короткий срок, подлежат регистрации по *месту пребывания*. Мигранты, прибывшие в Россию на длительное время или на постоянное место жительства, подлежат регистрации по месту проживания. Существовавшие ранее правила регистрации по месту жительства остались прежними, изменения коснулись регистрации по месту пребывания. Разрешительная регистрация по месту пребывания заменена уведомительным миграционным учетом.

До вступления в силу новых правил регистрация иностранного гражданина по месту пребывания производилась в милиции по адресу жилого помещения и только с согласия всех лиц, постоянно проживающих по тому адресу, по которому регистрируется мигрант. Для этого требовалось не просто соответствующее заявление, но в Москве, например, личная явка в милицию как ответственного владельца или съемщика жилого помещения, так и всех в нем проживающих лиц. Наличие регистрации было обязательным условием законного пребывания и последующего официального трудоустройства, поэтому не приходится удивляться расцвету различных криминальных услуг на почве содействия в ее получении.

Многие мигранты испытывали трудности с поиском «адреса», по которому можно прописаться. Регистрация в том виде, как она осуществлялась, была «ахиллесовой пятой» старого порядка, главным камнем преткновения на пути законного пребывания и трудоустройства в России. Бюрократические барьеры, связанные с регистрацией, оказались практически непроходимыми для большинства мигрантов. Только зная прежний порядок, можно по достоинству оценить произошедшие перемены.

Теперь, чтобы стать на учет, принимающая сторона должна сдать *уведомление* установленной формы. В качестве принимающей стороны может выступать не только арендодатель, но и работодатель, посредническая или другая организация, что, если и не снимает, то значительно облегчает поиск «адреса». При этом в качестве места пребывания мигранта может быть указан не обязательно адрес места жительства. Альтернативой может быть адрес предприятия, посреднической фирмы или другой организации, взявшей на себя функцию принимающей стороны. Уведомление можно сдать не только в милицию, но и отправить по почте в местное управление миграционной службы. До минимума сокращен перечень требуемых для постановки на учет документов. Нужны лишь паспорт и миграционная карта.

Уведомление имеет отрывную часть (талон), которая, будучи проштампована в ФМС России или на почте, является свидетельством законного пребывания мигранта в России. В два раза — до 180 дней — удлинён срок временного пребывания, который может быть продлен до 1 года.

Впервые со времен существования паспортной системы введена модель, отбравшая у милиции разрешительную функцию регистрации мигрантов. И хотя проблема «адреса» до конца не снята, возможности регистрации расширились, создав тем самым предпосылки для свободного передвижения иностранных граждан по территории страны. Никогда в истории России, ни в имперской России, ни тем более в советской, не было подобных прецедентов.

Правила получения разрешения на работу изменены не менее решительно. Ранее разрешение на наём иностранной рабочей силы выдавалось работодателю. Это ставило мигрантов в зависимое положение от него и провоцировало развитие неправовых практик трудового найма. Кроме того, сама процедура оформления была многоступенчатой и продолжительной.

Теперь разрешение на работу в виде трудовой карты выдается *лично мигранту*. Мигрант получил право свободного поиска и смены работы, а работодатель — свободного найма иностранного гражданина, имеющего разрешение на работу. Таким образом, ликвидирована привязка работника к работодателю, и созданы условия для свободного



перемещения на рынке труда иностранной рабочей силы, правда, пока только в пределах того субъекта Федерации, который выдал разрешение на работу. Законом определен 10-дневный срок выдачи разрешений на работу.

Работодатель обязан направить уведомление о найме иностранного работника в миграционную службу и службу занятости. Упрощенный порядок получения разрешений на работу распространяется лишь на трудовых мигрантов из безвизовых стран, то есть стран СНГ, которые составляют подавляющее большинство иностранной рабочей силы в России. Рабочую силу из стран СНГ Россия рассматривает как приоритетную для себя, поэтому преференции в ее отношении естественны.

Квотированный порядок выдачи разрешений на работу сохранен, но требования к квотированию расширены. Теперь квоты должны устанавливаться в зависимости от профессии, специальности, квалификации мигрантов, страны их происхождения, а также по субъектам Федерации. При этом квоты не распространяются на квалифицированных специалистов, трудоустраивающихся по своей специальности, и это тоже - новшество. По поводу квот идут острые дискуссии, но система квотирования не входила в программу мониторинга, о котором идет речь в этой статье, поэтому специально здесь анализироваться не будет.

Главные изменения в миграционном законодательстве обобщены в нижеследующей схеме.

Старый порядок	Новый порядок
<b>Регистрация по месту пребывания / Миграционный учет (все иммигранты)</b>	
Разрешительная По разрешению милиции	Уведомительная По уведомлению принимающей стороны. Разрешение не требуется
По адресу жилого помещения	По адресу жилого помещения или предприятия, посреднической и др. организации
Регистрация в милиции	Сдача уведомления в ФМС или отправка по почте
Сложная процедура, требующая: - письменно подтвержденного согласия всех постоянно проживающих в арендуемом жилье и личной явки их вместе с мигрантом в милицию; - соблюдения душевого норматива жилой площади (в некоторых регионах в соответствии с местным законодательством)	Простая процедура, предполагающая лишь поиск мигрантом принимающей стороны и отправку уведомления
<b>Разрешение на работу (безвизовые иммигранты)</b>	
Разрешение на наём мигранта выдается работодателю	Разрешение на работу (трудовую карту) получает мигрант лично
<b>Работодатель уведомляет миграционную службу о найме иностранного работника</b>	
Длительная многоэтапная процедура	Простая процедура
<b>Квоты</b>	
Только для визовых мигрантов	Отдельно для визовых и безвизовых мигрантов

**Схема 1. Принципиальные изменения в миграционном законодательстве**

Для того чтобы оценить эффективность новых миграционных правил, в рамках исследовательской программы Бюро Международной организации по миграции (МОМ) в Москве по согласованию с ФМС России и при ее участии в 2007–2008 гг. в Астраханской, Пензенской, Свердловской областях и городе Москве был проведен специально организованный Мониторинг миграционного законодательства. Он выявил высокую эффективность либерального направления миграционной политики. Благодаря новому подходу, значительная часть трудовых мигрантов получила возможность войти в правовое поле.

Напомним, чтобы быть полностью легитимными, трудовые мигранты, согласно новому законодательству, должны стать на миграционный учет и получить разрешение на работу – трудовую карту.

Как показал мониторинг, после введения новых правил регистрации подавляющее большинство мигрантов действительно стали на учет. Из числа мигрантов, прибывших после 15 января 2007 года, то есть после введения в действие нового законодательства, зарегистрировались 78,5%, еще 6,5% собирались это сделать<sup>2</sup>. Таким образом, намеревались соблюсти закон 85% мигрантов. Меньшая, но все же довольно весомая часть – 13,4% не стали на учет и некоторое количество – 1,6% вообще не знали, что это нужно сделать. Обобщая результаты, получаем пропорцию ставших на учет и собирающихся это сделать, с одной стороны, и не ставших на учет, с другой стороны, как 85:15, при этом причислив несведущих к тем, кто не стал регистрироваться.

Сравнение с положением, которое наблюдалось в условиях действия прежнего порядка, показывает резкое улучшение ситуации с регистрацией мигрантов. До введения нового законодательства зарегистрированные и незарегистрированные мигранты делились примерно пополам (52% и 48%, соответственно)<sup>3</sup>. *Благодаря новым правилам, доля мигрантов, не зарегистрированных по месту пребывания, сократилась втрое.*

Посмотрим, как прошли миграционный учет ранее не зарегистрированные мигранты из числа находившихся в России до введения нового законодательства, то есть прибывшие до 15 января 2007 года. Большинство этих, ранее незаконных мигрантов, тоже стали на миграционный учет (67,6%), но, по сравнению с новичками, они заметно отставали в этом отношении.

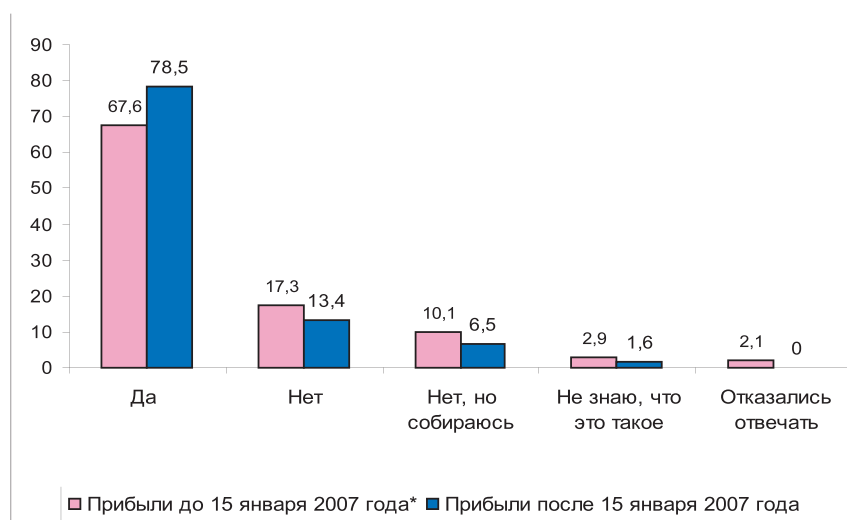
Среди прежних мигрантов было больше тех, кто только собирался стать на учет (10,1%), а доля тех, кто не сделал этого, вместе с неосведомленными и отказавшимися отвечать (очевидно, тоже не намеренными регистрироваться) составила 22,3%, на 1/3 больше, чем среди новичков (рис. 1). Таким образом, ранее прибывшие мигранты либо испытывали большие трудности при постановке на учет, либо не считали постановку на учет необходимой для себя.

В отношении легитимизации трудовой деятельности перемены не менее разительны, чем в отношении регистрации. Две трети вновь прибывших трудовых мигрантов (65,5%) получили разрешения на работу. Кроме того, 9,3% собирались их оформить. В сумме доля законопослушных мигрантов составила три четверти (74,8%). Работали без разрешения 22,8% мигрантов. Сюда же мы относим и тех, кто не знал о нововведениях, и отказавшихся отвечать, так как они ведь тоже не имели разрешений. В итоге получаем пропорцию 75:25.

---

<sup>2</sup> Постановка на учет, по сути, является регистрацией, только в новой форме. Поэтому мы считаем возможным употреблять данные понятия как синонимы.

<sup>3</sup> Заметим, что данные мониторинга полностью совпали с результатами обследований Центра миграционных исследований, полученными в 2000–2004 годах.



Источник: Данные Центра миграционных исследований, опросы МОМ.

Рис. 1. Распределение респондентов по ответу на вопрос: «Стали ли Вы на миграционный учет?» (%)

Раньше, согласно данным Центра миграционных исследований, полученным на основе нескольких обследований, подавляющее большинство мигрантов работало незаконно, а доля работавших по договору в разных обследованиях колебалась в пределах 15–25%. Глава ФМС России К. Ромодановский оценивал ситуацию более драматически, полагая, что «еще недавно на одного официально работающего иностранца приходилось десять незаконно работающих иммигрантов» [1].

Новая миграционная политика дала возможность большинству мигрантов получить разрешения на работу и трудоустроиться на законных основаниях. Благодаря тому, что разрешение на работу стало выдаваться самому мигранту, соотношение законных и незаконных трудовых мигрантов изменилось на прямо противоположное.

В действительности, очевидно, пропорция между законно и незаконно работающими мигрантами изменилась не столь радикально. Для мониторинга осталась недоступной самая бесправная группа мигрантов, скрываемая от посторонних глаз «теневыми» работодателями, в чьи интересы едва ли входила легализация рабочей силы. Кроме того, мониторингом в относительно меньшей степени были охвачены мигранты, занятые у физических лиц: ремонтом жилья, уходом за детьми, больными и т.п., которые, как правило, работают неформально.

Интересно, что в отношении оформления разрешений на работу мигранты, уже находившиеся в России, преуспели даже несколько больше, чем вновь прибывшие (рис. 2), тогда как в отношении регистрации, как мы видели (рис. 1), ситуация была обратной.

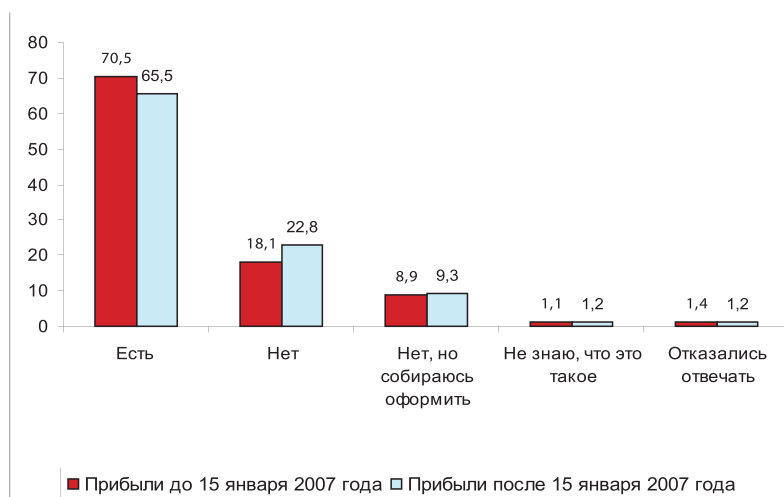


Рис. 2. Распределение респондентов по ответу на вопрос: «Есть ли у Вас разрешение на работу в России?» (%)

Если сгруппировать мигрантов по сочетанию наличия регистрации и разрешения на работу (трудоустройку), получим распределение, обобщающая картина которого представлена на рис. 3.

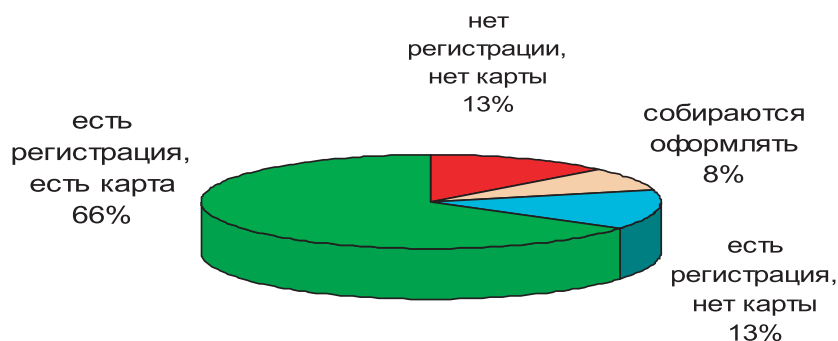


Рис. 3. Правовое положение мигрантов по сочетанию наличия регистрации и трудовой карты (весь массив респондентов, прибывших до и после 15 января 2007 года)

Как видим, выполнили оба требования — стали на учет и получили трудовую карту, то есть были полностью легитимны две трети (65,4%) от общего числа обследованных мигрантов, включая прибывших и до, и после 15 января, тогда как раньше таких мигрантов было не более четверти. У 13,4% была регистрация, но не было трудовой карты. Только собирались все оформлять 8,1%. Из этого количества 3,2% намеревались совершить оба акта — и стать на учет и получить трудовую карту; 3,5% назвали только учет и 1,4% — только карту. Полностью в незаконном секторе (без регистрации и без разрешения на работу), по данным мониторинга,

находилось 13,1% мигрантов, а если вычесть 3,2% тех, кто хочет полностью оформиться, и 1,4% тех, кто собирается получать карту, в незаконном секторе останется только 8,5%.

Согласно новым правилам, работодатель, принявший на работу иностранного работника, имеющего трудовую карту, обязан уведомить об этом миграционную службу. Однако итоги 2007 года, которые подвела ФМС России, свидетельствуют, что в 40% случаев работодатели не сделали этого, чтобы избежать выплаты налогов. По данным мониторинга, не направляют уведомление 16% работодателей, столько же (16%) направляют его не всегда, 14% направляют в большинстве случаев и 2% направляют редко. В итоге получаем, что примерно половина работодателей (48%) совершает правонарушения при оформлении мигрантов на работу. В целом данные мониторинга близки к статистическим итогам года, что, с одной стороны, свидетельствует о хорошем качестве исследования, но с другой, является дополнительным подтверждением несовершенства системы трудоустройства мигрантов.

Получается парадоксальная ситуация: можно иметь разрешение на работу и, тем не менее, быть незаконным работником, то есть нанятым неофициально. Причем мигрант об этом может и не знать, даже если работодатель оформил с ним трудовой договор и выдает зарплату по ведомости. И договор, и ведомость могут оказаться фиктивными, если мигрант не поставлен на налоговый учет, что обязательно при официальном найме. Прежде, когда разрешение на наем иностранной рабочей силы выдавалось работодателю, мигрант тоже не всегда знал, есть ли у работодателя такое разрешение или нет. Большую меру ответственности за незаконный наем в этих условиях нес работодатель. Новый порядок, когда мигрант не только сам получает разрешение на работу, но наделен правом свободного поиска работы и правом сменить работодателя, не меньшую часть ответственности переложил на мигранта.

Безусловно, есть и, очевидно, до конца неискореним незаконный наем по обоюдному согласию. Но мониторинг, как и предыдущие исследования, выявил низкий уровень осведомленности мигрантов о правилах оформления и о том, как отличить фиктивный договор от официального. Согласно данным Центра миграционных исследований, не знает этого примерно каждый четвертый мигрант, а до тех пор, пока мигрант, устраивающийся по трудовой карте, не может оценить подлинность договора, он не может нести ответственность за характер своего трудового найма.

В связи с этим экспертами выдвинуто предложение о присвоении мигранту вместе с выдачей трудовой карты индивидуального налогового номера (ИНН). Выдача ИНН, в свою очередь, актуализирует проблему пенсионных отчислений мигрантам. По правилам работодатели должны переводить эти отчисления в страну выхода мигранта, но в подавляющем большинстве случаев не делают этого из-за бюрократической волокиты, сопряженной с переводом пенсионных отчислений. ИНН, присваиваемый мигранту на период его работы, гарантировал бы ему официальный наем и давал бы право возлагать на него равную с работодателями ответственность за незаконный наем.

Расхождение между количеством выданных разрешений на работу и полученных уведомлений о найме мигрантов дало почву для атаки на новую политику, отрицания ее позитивного эффекта. Например, мэр Москвы Ю.М. Лужков пишет: «В Москве с начала года выдано 500 тыс. разрешений на работу, но официально устроились на нее лишь 150 тыс. Спрашивается, где остальные 350 тыс. человек и чем они заняты? Нет ли тут взаимосвязи, например, с тем, что, по сводкам правоохранительных органов, 40% раскрытых и расследованных преступлений от общего их числа совершаются в городе приезжими?» [2].

Проблема сокращения нелегальной занятости многоаспектна, ее невозможно решить с помощью одного миграционного законодательства, не затрагивая регулирование

трудовых отношений на рынке труда. Эксперты и работодатели видят причину сохранения значительных масштабов «теневой» занятости мигрантов в очень высокой ставке подоходного налога, которым облагается заработная плата иностранной рабочей силы, равной 30%, против 13% для российских граждан. Многим работодателям выплата такого налога не по силам. По правилам, если мигрант проработал полгода, разница в налоге должна быть ему возвращена, но на практике это не делается. Совершенно очевидно, что принятая схема налогообложения устарела, она не соответствует задаче легализации трудовых иммигрантов и должна быть пересмотрена, чем скорее, тем лучше.

С другой стороны, закономерны требования работодателей относительно гарантий соблюдения контракта со стороны иностранного работника. Сейчас, когда таких гарантий нет, работник может уволиться, перейти на другую работу до истечения срока контракта, не возместив понесенные работодателем затраты. Поэтому зачастую даже законопослушные работодатели не спешат официально оформлять на работе мигранта, предпочитая какое-то время присмотреться к нему.

В целях лучшего контроля за процессом трудового найма мигрантов высказано предложение о том, чтобы в трудовую карту вносилась запись о месте работы мигранта. Поскольку мигрант может поменять несколько мест работы, получится документ, похожий на трудовую книжку. В этой связи, может быть, стоит внимательно присмотреться к опыту RU PASS<sup>4</sup>?

Наряду с этим, работодатели ратуют за расширение прав мигрантов, за устранение барьеров, ограничивающих их мобильность и препятствующих совершенствованию трудовых навыков. Предлагается продлить срок разрешений на работу до 3-х лет, отменить ограничения по переезду по территории России, разрешить в пределах срока действия трудовой карты ездить домой, не переоформляя заново карту. Работодатели видят неувязку требований закона в том, что в пределах годовичного срока работы каждые 3 месяца необходимо переоформлять регистрацию. В целях упрощения процедуры оформления работодатели предлагают брать пошлину с мигранта и сразу выдавать разрешение на работу. Иными словами, работодатели явственно ощущают сковывающее влияние различных ограничений в процессе найма иностранной рабочей силы на развитие бизнеса, особенно на рост производительности труда, указывая тем самым на направление совершенствования законодательства.

Высказаны предложения узаконить лизинг рабочей силы, тогда работодатели могли бы нанимать даже на короткое время уже оформленных работников, что тоже способствовало бы сокращению незаконного трудоустройства. Работодатели встретили происшедшие перемены с энтузиазмом. Большинство из них (59%) полагают, что ситуация с правовым оформлением мигрантов улучшилась. Ухудшение отметила лишь малая толика работодателей (4%) и столько же не почувствовали изменений.

Оценки мигрантов гораздо осторожнее, хотя и здесь баланс позитивных и негативных оценок складывается с решительным перевесом в пользу первых. Новые правила поддержа-

---

<sup>4</sup> Система «RU PASS» разработана некоммерческим холдингом, в состав которого входят: журнал «Российская миграция», НУ «Центр по работе со специалистами, выполняющими задания на объектах повышенной опасности РФ», «Профсоюз вахтовиков России», некоммерческая организация «Центр трудовой миграции, стажировки и сертификации специалистов». Частично повторяет элементы системы «Europass». Система с помощью паспорта трудового мигранта RU PASS позволяет отслеживать характер занятости мигрантов в России (место работы, ее продолжительность, виды деятельности, заработок).



ли 38% мигрантов против 7%, отметивших ухудшение ситуации. И в том, и в другом случае смущает огромный сектор респондентов, не имеющих определенного мнения, который охватывает треть и работодателей, и мигрантов. У мигрантов к указанному сектору примыкает большая доля тех, кто не ощутил перемен (21%), так что высказавшиеся в пользу нового порядка в итоге оказались в меньшинстве. При этом мигранты, прибывшие до перемен и после них, удивительно единодушны в своих оценках (рис. 4). Очевидно, что-то мешает мигрантам оценить по достоинству преимущества нового порядка.

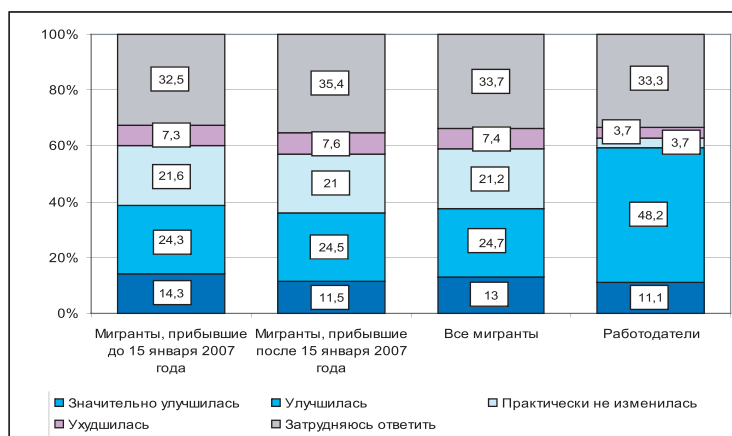


Рис. 4. Распределение респондентов по ответу на вопрос: «Как, по Вашему мнению, изменилась ситуация с регистрацией и получением разрешений на работу после введения нового миграционного законодательства?» (%)

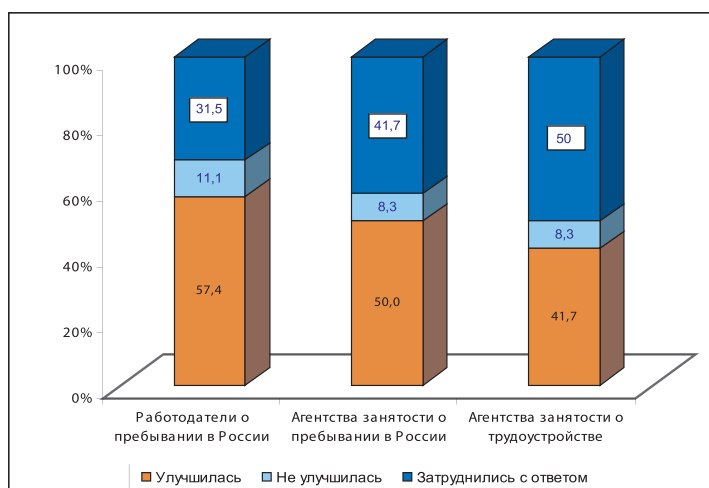


Рис. 5. Распределение респондентов по ответу на вопрос: «Улучшилась ли ситуация с легализацией мигрантов?» (%)

Таким образом, одной из главных целей современной миграционной политики было создание условий для легализации мигрантов. Этой цели соответствовала и огромная квота для мигрантов из безвизовых стран, установленная на 2007 год и равная 6 млн. человек, явно с запасом. Несмотря на это, данные работодателями и агентствами занятости оценки эффекта новой политики, с точки зрения легализации мигрантов, также характеризуются высокой степенью неопределенности (рис. 5). Та же третья часть работодателей и до половины агентств затруднились ответить на вопрос «Улучшилась ли ситуация с легализацией мигрантов?», хотя негативных оценок и здесь очень мало.

Полученные распределения оценок, представленные на рис. 4 и 5, непонятны. Ведь произошедшие перемены радикальны, их трудно было не заметить и отнестись к ним равнодушно. О причинах можно лишь догадываться. Отчасти, их надо искать в системе найма мигрантов и их взаимоотношениях с работодателями.

Что касается работодателей, одна из причин, возможно, заключается в следующем. Многие работодатели (в нашем обследовании это 23%) проводят оформление иностранных работников с помощью посреднической фирмы. Естественно, в этом случае они не вникают в процедуру оформления. Такие работодатели, а следовательно, и мигранты, которых оформляют без их участия, могут и не иметь ясного представления ни о старых, ни о новых порядках, их как бы не заботит, какое действует законодательство.

Мигрантам не позволяет в полной мере оценить преимущества новшеств имеющее место распространение подневольного труда, когда работодатель отбирает и держит у себя паспорт мигранта, естественно, не оформляя его на работу официально. Мигрант при этом может быть, а может не быть зарегистрированным. В любом случае, он сам не имеет доступа к процедуре официального трудоустройства, а значит, не может ее оценить. Часто мигранты имеют с такими работодателями устойчивые отношения, не пытаясь что-то изменить. В нашем обследовании «теневых» трудовых мигрантов наверняка меньше, чем в реальности, так как их в большинстве случаев работодатель оберегает от чужого глаза, чтобы избежать штрафа, поэтому они практически не доступны для опросов, но все же определенное их количество попало в обследование. Косвенно это видно из сравнения следующих данных. Так, в 37,5% случаев работодатели сами отправили уведомление о постановке на учет, а значит, сами оформляли регистрацию мигрантов. В то же время по месту работы были поставлены на учет всего 20% мигрантов (данные по всему массиву респондентов-мигрантов). Следовательно, почти половина работодателей, взявших на себя функцию оформителя регистрации, тем не менее, не захотели делать это по адресу предприятия. С этими данными коррелирует доля работодателей, не сообщивших в миграционную службу о найме иностранного работника, то есть уклонившихся от налогов.

О единодушном одобрении нового законодательства главными участниками процесса — работодателями и мигрантами говорить пока не приходится. За приведенными же оценками скрывается много острых вопросов, на которые важно получить ответ. Итоги действия новой политики дают полные основания говорить о впечатляющем позитивном эффекте.

Во-первых, впервые были получены довольно достоверные данные об общем количестве прибывающих в страну иммигрантов, в том числе о количестве трудовых иммигрантов из безвизовых стран СНГ. В течение 2007 года было зарегистрировано 8 млн. въездов на временное пребывание и выдано 2,3 млн. трудовых карт (с учетом повторных). Численность трудовых мигрантов составила при этом 1,7 млн. человек, что почти в 2 раза превысило их официальную численность в предшествующем, 2006 году. Соотношение этих цифр само по себе уже говорит о большей полноте учета.

Во-вторых, примерное соотношение законно и незаконно нанятых мигрантов, полученное как по оценкам ФМС России на базе учета, так и с помощью мониторинга,

позволяет более достоверно, чем раньше, оценить общее число трудовых мигрантов из безвизовых стран, составляющее по России в целом в 2007 г. около 4,5 млн. человек, и тем самым уйти, наконец, от «потолочных» оценок в 10 и более миллионов человек, часто мелькающих в СМИ.

В-третьих, важнейшим результатом новой политики является значительное сокращение незаконной миграции, повышение уровня легитимности временных трудовых мигрантов, что, в свою очередь, способствует улучшению их общего положения в России.

В-четвертых, более чем в 2 раза возросла налогооблагаемая база за счет мигрантского труда.

В-пятых, новые подходы к правовому оформлению мигрантов обнажили, «вывели из тени» многие проблемы, требующие решения. Важно их решать, продвигаясь шаг за шагом, не закрывая при этом глаза на очевидные положительные результаты.

Основные рекомендации по совершенствованию либеральной миграционной политики, вытекающие из проведенного мониторинга.

- В процедуре регистрации необходимо снятие проблемы «адреса», поиск которого, во-первых, является источником коррупции, во-вторых, сохраняет зависимость значительной части мигрантов от работодателя. Предполагаемая ответственность принимающей стороны за мигранта в реальности не более чем фикция, так как почти половина мигрантов не проживает по ее адресу. Кроме того, сама принимающая сторона часто быстро исчезает, если это фирма-однодневка. В связи с этим стоит подумать о том, чтобы ввести *самостоятельную регистрацию мигрантов*, полностью возложив на них самих ответственность за свое правовое оформление.

- В сфере оформления трудовых отношений с целью повышения охвата мигрантов официальной занятостью заслуживают поддержки предложения:

- о введении для мигрантов ИНН (выдвигается работодателями, поддерживается властями Москвы);
- о снижении подоходного налога на мигрантов (выдвигается и работодателями, и мигрантами);
- о разработке документа (справки, карточки и т.п.), подтверждающего срок и место работы, вид деятельности, заработок мигранта;
- снятие барьеров, препятствующих полноценному использованию труда мигрантов, повышению их квалификации, снижающих их ответственность за использование средств труда. В связи с этим целесообразно упразднить ограничения по переезду между субъектами Федерации; продлить мигрантам срок разрешений на работу до 3-х лет; увеличить срок действия регистрации с 3-х месяцев до 1 года для мигрантов, имеющих соответствующий контракт; разрешить в пределах срока действия трудовой карты на короткое время ездить домой, не переоформляя карту.

- Группами приоритетного внимания, особенно нуждающимися в помощи в процессе правового оформления и трудоустройства, должны быть:

- узбеки и таджики как наиболее массовые и уязвимые мигранты;
- самые молодые (до 25 лет) мигранты и мигранты старшего возраста (более 45 лет), уровень правового оформления которых сравнительно низок.

Несмотря на явно позитивные результаты новой миграционной политики, дискуссия вокруг нее обнаруживает стремление к попятному движению, к старым порядкам. Особенно настаивает на этом руководство Москвы. «Мы ставим вопрос в Москве очень

четко: уведомительный принцип для нас неприемлем»; «Разрешение на работу нужно выдавать не иностранному работнику, а работодателю» [2], — считает мэр Москвы Ю.М. Лужков. Но ведь мы это уже проходили. Уже выдавали разрешение работодателю и имели 80—90% нелегальных трудовых мигрантов. Новый подход позволил существенно снизить эту долю. Безусловно, проблема еще далеко не решена, но все же ошутимое продвижение на пути ее решения налицо.

Наряду с критикой, Москва выдвигает конструктивные предложения. В том числе организацию «одного окна», о которой было уже сказано. Важная инициатива, которая поможет сдвинуть с мертвой точки проблему «адреса», — создание гостиниц упрощенного типа, где мигранты могут стать на учет и проживать [2]. Только вот что делать пока этих гостиниц нет? Новая система учета хотя бы отчасти эту проблему решает.

**Выводы.** Введя открытую миграционную политику, Россия продемонстрировала перед теми странами, относительно которых она провозгласила преференционный политический интерес, что мигрантов из этих стран здесь ждут, и что Россия действительно готова обеспечивать их легитимность и защищать их права. Такая доброжелательная, открытая позиция государства по отношению к мигрантам, безусловно, работает на снижение ксенофобии и рабства, преодоление трудового дефицита, прогрессирующий рост экономики страны.

Однако не успела новая политика окрепнуть, как миграционная практика продемонстрировала рецидив жесткого контроля миграционной занятости. В качестве инструмента такого контроля используется механизм квотирования иностранной рабочей силы, несмотря на то, что определение квот в условиях современного российского рынка труда — неизученного, быстро меняющегося, импульсивного, в значительной части находящегося в «тени» — проблематично и пока не имеет адекватной методической базы. Разработанный механизм оформления квоты сложен, многоступенчат. Его не под силу пройти мелким предприятиям, а в отношении найма иностранных работников физическими лицами механизм квотирования вообще не разработан.

В этих условиях попытка контролировать трудовую иммиграцию вновь оборачивается сдерживанием развития собственной экономики и косвенным поощрением незаконной занятости. Так, установленная на 2008 г. квота в размере 1,8 млн. иностранных работников была выбрана уже в первом полугодии, а в некоторых регионах — уже в апреле, к июлю был исчерпан и 30% резерв. Пришлось квоту увеличить чуть ли не вдвое — до 3,4 млн. человек [3]. Решение об этом было принято только в октябре (как раз к тому времени, когда на ситуацию на рынке труда начал оказывать влияние экономический кризис). А до тех пор работодатели, использующие иностранных работников, вынуждены были снизить темпы своей деятельности, либо совсем приостановить ее, либо прибегнуть к незаконному найму на период, пока принимаются решения об увеличении квот. Еще в более тяжелое положение попали те вновь приехавшие и ничего не подозревающие о квотах мигранты, которым было отказано в выдаче разрешений на работу из-за исчерпания квот. Таким образом, государство само в очередной раз толкнуло и работодателей, и мигрантов на незаконный путь.

Более того, надежды на то, что с помощью квот можно избавиться от незаконной миграции, иллюзорны. Ее корни в особенностях российского рынка труда, и в принципе не может быть такой ситуации, чтобы формальный труд среди мигрантов был распространен в большей мере, чем среди собственных граждан. Мигранты — одна из самых уязвимых групп общества и, следовательно, они в большей мере подвержены дискриминации. Неумелое использование механизма квотирования чревато осложнением отношений со странами-донорами, в то время как важным политическим следствием либеральной миграционной политики, далеко выходящим за рамки собственно миграции, является

то, что она создает предпосылки для укрепления позиции России в СНГ, создавая базу для качественно иных, более конструктивных отношений.

В статье представлены итоги действия новой политики в течение первого года, прошедшего после ее введения. Следующий, 2008 год, показал, что общество в целом не готово безоговорочно принять либеральную политику. С разных сторон предлагаются корректировки нового законодательства, в общем направленные на его ужесточение и контроль. Разразившийся кризис поначалу вызвал панические настроения по поводу присутствия в стране нескольких миллионов иностранных работников: подозрения в сколачивании мигрантских банд, резком росте общего уровня преступности среди иммигрантов, обвинения в сужении сферы занятости для собственных граждан. Выдвигались предложения о насильственной депортации вплоть до вывоза самолетами. Усилились требования упорядочить миграционную политику. Но ФМС пока «держит удар», довольно спокойно реагируя на быстро изменяющуюся обстановку. Например, К. Ромодановский, сообщая о росте преступности среди мигрантов в 2008 г. на 7,5% против 2007 г., в то же время подчеркивает, что удельный вес мигрантских преступлений, равный 3,1% общего количества совершенных в России преступлений, остался прежним [4].

Прошедшие 5 месяцев кризиса показали, что мигранты пока (как и во время кризиса 1998 года) не создали серьезных проблем ни в общественной жизни, ни на рынке труда.

#### **Источники**

1. *Выступление* К. Ромодановского на расширенном заседании коллегии ФМС России 31 января 2008 г. [http://www.fms.gov.ru/press/publications/news\\_detail.php?ID=9792](http://www.fms.gov.ru/press/publications/news_detail.php?ID=9792)
2. *Лужков Ю.* «Москва – не проходной двор» /Российская газета. Федеральный выпуск. N4493 от 16 октября 2007 г.
3. <http://rian.ru/society/20081007/151934342.html>
4. «*Власть*». – № 5 (808) от 09.02.09.

---

**Анотація.** У статті представлені підсумки дії нової міграційної політики Російської Федерації на протязі першого року після її введення. Підкреслюється, що суспільство в цілому не готове беззаперечно прийняти ліберальну політику. Показано, що підсумки дії нової політики дають повні підстави говорити про вражаючий позитивний ефект. Аналізуються пропозиції з корегування нового законодавства.

**Аннотация.** В статье представлены итоги действия новой миграционной политики Российской Федерации в течение первого года, прошедшего после ее введения. Подчеркивается, что общество в целом не готово безоговорочно принять либеральную политику. Показано, что итоги действия новой политики дают полные основания говорить о впечатляющем позитивном эффекте. Анализируются предложения по корректировке нового законодательства.

**Summary.** In the article are presented results of action a new migratory policy of the Russian Federation within the first year after its introduction. It is emphasized, that the society is not ready to accept the liberal policy. It is shown, that results of action of new policy give the full bases to speak about impression positive effect. Offers on updating the new legislation is analyzing.

*Стаття надійшла до редакції журналу 23.03.2009 р.*



УДК 314.7:351.746:477

**М.Д. РОМАНЮК,**  
*доктор економічних наук, професор,  
декан економічного факультету  
Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника*

## **МІГРАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ**

**Вступ.** Вплив міграційних компонентів на розвиток та стабільність громадянського суспільства в Україні на початку ХХІ століття, як і протягом всього періоду з часу набуття нею статусу незалежної держави, був і залишається досить вагомим. Нині особливо важливим є те, що і в найближчій перспективі їх вплив значно посилиться. Аналіз та врахування сучасних міграційних тенденцій у нашій державі і, зокрема, масових міждержавних міграційних переміщень в контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування власної національної політики.

Ця проблема і безпосередньо, і опосередковано перебуває в площині національної безпеки України. Адже реалії сьогодення вимагають розробки нових підходів у методології дослідження та вирішення проблем національної безпеки, пов'язаних з міграційним простором України та масовими зовнішніми міграційними переміщеннями населення. Поряд з необхідністю широкого теоретичного обґрунтування методологічних засад розробки та методів реалізації державної міграційної політики стосовно нинішніх умов, вона має досить важливе прикладне значення, оскільки зачіпає інтереси більшості громадян України.

**Мета статті** полягає у дослідженні та запропонуванні загальних методологічних підходів до вивчення загроз сучасних міграційних процесів національній безпеці країни в теоретичному і практичному аспектах та пошуку шляхів їх попередження і розв'язання.

**Результати.** Методологія теоретичного обґрунтування та управління міграційними процесами за умов соціально орієнтованої ринкової економіки передбачає комплексний підхід до аналізу природи міграційного буття у всій його сукупності і тих економічних, соціальних, правових та інших умов, що притаманні саме цьому періоду, його причин та суб'єктів міграційних процесів, методів регулювання міграцій. Теорія управління міграційним рухом населення дає нам розуміння міграції як специфічного способу буття, функціонування та розвитку детермінант і механізмів



міграційної сфери, видів міграційних потреб та інтересів, особливостей їх формування та задоволення.

Зовнішні міграції — це такі переміщення населення через міжнародний кордон, які в своїй основі мають зміну місця проживання (як постійне, так і тимчасове). Міграції зовнішні ще часто називають міжнародними або міждержавними переміщеннями населення, тобто його в'їзду чи виїзду за межі кордонів країни (національної території) з метою облаштування на постійне проживання або тимчасове (середньострокове, короткострокове, сезонне) працевлаштування. Стосовно значення міждержавних міграцій Е.М. Лібанова справедливо зазначає, що “вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток здійснюється передусім через зміну пропозицій робочої сили на ринках праці як в кількісних, так і якісних параметрах, а також зміни чисельності і структури населення, зокрема його непрацездатної частини, і пов'язані з цим коливання рівня демоєкономічного навантаження, попиту населення на ті чи інші товари та послуги” [3, с.76]. Міждержавна міграція сприяє формуванню загального соціального середовища, вона також відбивається на етнічному складі населення окремих регіонів України (повернення в місце історичного проживання депортованих народів, зокрема кримських татар в Крим, еміграція значної чисельності населення єврейської національності з великих і найбільших міст України до Ізраїлю, в США та ін.).

Нинішнім зовнішнім міграціям населення (імміграції, еміграції) та тимчасовим трудовим закордонним поїздкам українських громадян притаманні новітні тенденції та особливості. Характерною особливістю нинішнього міграційного буття в Україні є тенденція до збільшення обсягів міждержавних міграційних переміщень населення.

Напередодні та в роки розпаду СРСР (1989—1991 рр.), а також в перші роки державності України (1992—1993 рр.) в Україну із Росії, Казахстану, Узбекистану та інших країн СНД прибуло 2,4 млн. чол., більшість з яких були представниками та нащадками депортованих народів, а також осіб, що були репресованими, розкуркуленими та політичними в'язнями. Цей період міграційного буття окремі дослідники вважають імміграційним “бумом” в Україну. За 1991—1993 рр. чисельність населення України завдяки міграційному притоку, передусім із країн СНД, збільшилась на 566,1 тис. чол. (кількість прибулих за ці роки склала 1 млн. 270,6 тис. чол., вибулих — 704,5 тис. чол.). А всього впродовж сімнадцяти років (1991—2008 рр.) в Україну із країн СНД, Балтії та далекого зарубіжжя прибуло 2 млн. 34,2 тис. чол., а вибуло 2 млн. 51,5 тис. чол., і сальдо міждержавної міграції за цей період вже набуло від'ємного значення та склало — 17,3 тис. осіб.

Глибокі та постійні суспільні зміни на теренах колишнього Радянського Союзу супроводжувалися розширенням процесів переміщення населення через міжнародні кордони часто вимушено, внаслідок насильства та погроз. Ці міграційні переміщення охопили понад 9 млн. осіб і за обсягами є в Європі були найбільшими зовнішніми процесами з часів Другої світової війни. Зовнішні міграційні процеси відрізняються від внутрішніх не тільки за формою, а й змістом. Якщо мігрант залишає країну з соціально-економічних причин, то вірогідність його повернення в рідні краї досить висока. Слід враховувати на який час вибувають люди за кордон, їдуть вони на постійне проживання чи тимчасове.

Актуальність проблем, пов'язаних з масовими міждержавними міграційними процесами, найбільше посилюється на тлі загальної демографічної кризи, яка охопила Україну, починаючи з 1991 р., і яка значною мірою спричинила і кризу міграції, що в сучасних умовах проявляється у зменшенні інтенсивності міграцій у середині областей та на міжрегіональному рівні, значним впливом населення за межі держави, формуванням потужних закордонних потоків трудових мігрантів. Детальний аналіз внутрішньорегіональних, міжрегіональних та міждержавних міграцій населення України в роки її незалежності (1991—2008 рр.) показано в таблиці 1.

Таблиця 1

Міграції населення України в роки державної незалежності (1991–2008 рр.)\*, осіб

Роки	Обсяги валової міграції					
	внутрішньо-регіональна	міжрегіональна	міждержавна			
			загальний обсяг	у тому числі		міграційне сальдо
				прибуло	вибуло	
1991	1188374	740622	800817	490597	310220	180377
1992	1055036	667095	814356	538205	276151	262054
1993	1021114	670670	634851	341192	293659	47833
1994	893210	607611	515717	187392	328325	-140933
1995	839188	607260	422976	166551	256425	-89874
1996	858126	615536	376262	129538	246724	-117186
1997	846094	583678	299244	108559	190685	-82126
1998	894582	585083	221096	71810	149286	-77476
1999	875348	528576	176383	65794	110589	-44795
2000	461880	274861	154000	53700	100300	-46600
2002	450084	267448	118737	42473	76264	-33791
2003	443231	279313	103188	39489	63699	-24210
2004	445663	295149	84749	38567	46182	-7615
2005	439269	284373	74977	39980	34997	4583
2006	440898	280757	74209	44227	29982	14245
2007	435844	275941	76176	46507	29669	16838
<b>Разом</b>	<b>11587941</b>	<b>7563973</b>	<b>4947738</b>	<b>2404581</b>	<b>2543157</b>	<b>-138576</b>

\* Розраховано за даними Держкомстату України

На внутрішньорегіональному та міжрегіональному рівнях знижується міграційна активність. Так, якщо у 1991 р. у межах областей країни змінили місце проживання 594,2 тис. осіб, то у 2000 р. – 461,9 тис., а у 2007 р. – лише 435,8 тис. осіб. (на 29 % менше). Також знизилась інтенсивність обміну населення між регіонами країни: на постійне проживання до інших регіонів у 1991 р. вибуло 354,8 тис. осіб, а прибуло 385,8 тис. осіб, у 2000 р. ці показники становили 274,9 тис. осіб щодо прибулих і вибулих, а у 2007 р. – 276,0 тис. осіб (на 26% менше). Водночас збільшилися обсяги міждержавних міграційних переміщень. Протягом 1991-2007 рр. в Україну з країн СНД, Балтії та далекого зарубіжжя прибуло 2 млн. 404,6 тис, а вибуло 2 млн. 543,2 тис. осіб (табл. 1).

Міграція як соціальний феномен та суспільне явище потребує регулювання з боку державних структур та економічних органів управління, інакше вона трансформується в некеровану соціальну систему. Загальновідомо, що міграційна система, яка стихійно народжується і розвивається, може набути небажаних стабільних параметрів і тенденцій, конкретного змісту та певної спрямованості, які призводять до негативних наслідків. Так, починаючи з 1994 р., в Україні склалося від'ємне сальдо зовнішньої міграції, яке мало місце по 2004 рік включно. Протягом цих одинадцяти років з України на постій-

не проживання до інших країн емігрувало 1 млн. 568 тис. осіб, а іммігрувало в Україну 903,8 тис. чол., тобто від'ємне сальдо зовнішньої міграції склало за період 1994–2004 рр. – 664,6 тис. чол. За 1994–2007 рр. загальна чисельність населення України зменшилась майже на 5,4 млн. осіб, з яких 4,7 млн. через депопуляційні процеси, а 0,7 млн. – через від'ємне еміграційне сальдо. Щодо цього Україна лідирує на світовому фоні. Відомо, що загальна динаміка чисельності населення країни формується двома інтегральними чинниками: природним і міграційним його приростом або скороченням. В Україні дія цих чинників є одновекторною, тобто вони призводять до скорочення чисельності населення держави. Ця тенденція ускладнюється ще й тому, що погіршується вікова структура населення, оскільки з країни емігрують переважно молоді люди репродуктивного віку, а в міграційному обміні держава віддає переважно високоякісну робочу силу – працездатного віку, з високим рівнем освіти, ґрунтовною професійною підготовкою, чималим стажем роботи.

Разом з тим слід відзначити позитивні тенденції в зовнішніх міграціях населення України. Вони полягають в тому, що починаючи з 2005 року в міждержавному обміні населенням з іншими країнами Україна має позитивне міграційне сальдо, яке склало в 2005 році 4583 особи, у 2006 році – 14245 осіб., у 2007 – 16,8 тис. , а у 2008 – 14, 8 тис. чол., тобто за 2005 – 2008 рр. додатне міграційне сальдо становило 50,4 тис. чол.

Привертає увагу і та особливість, що якщо раніше значний природний убуток населення через зменшення народжуваності та збільшення смертності, який розпочався ще в 1991 р. і триває ось уже вісімнадцять років поспіль, компенсувався завдяки високому міграційному приросту населення, і чисельність населення країни протягом 1991–1993 рр. не зменшувалась, то починаючи вже з 1994 року має місце зменшення загальної чисельності населення. Так, за 1991–2008 р. чисельність населення України із-за посилення депопуляційних і міграційних процесів зменшилась більш ніж на 6 млн. чол. і становила на 1.01.2009 р. 46 млн. 144 тис. чол., причому зменшення чисельності населення за цей час через депопуляцію склало 5 млн. 123 тис. чол., а через еміграцію – 961 тис. чол.

Отже, від'ємне міграційне сальдо було протягом 1994–2004 рр. домінантою зовнішніх міграційних переміщень населення нашої країни. Таким чином, еміграція з України набула великих масштабів. Хоча це і свідчить про демократичність суспільного життя та державного устрою, коли будь-який громадянин України може без перешкод виїхати із країни, вільно вибирати місце роботи та проживання, все ж ця тенденція одночасно вказує на тривожні явища в міграційному бутті нашої держави. Велика кількість людей не в змозі реалізувати себе в своїй країні й вимушена її залишати. Це веде до великих і суспільних втрат. Адже виїждять в першу чергу особи, що є конкурентоспроможними на ринках праці країн ближнього та дальнього зарубіжжя з високими якісними характеристиками робочої сили та інтелектуального потенціалу, що, у свою чергу, загрожує національній безпеці України.

Основними проблемами міграційної сфери в сучасних умовах є також:

- 1) негативні соціально-економічні наслідки, які полягають у зростанні соціального напруження в родинях, у втратах трудового та людського потенціалу, що обумовлені структурою міграційних потоків;
- 2) поширеність нелегальної трудової міграції;
- 3) недосконалість інформаційного забезпечення міграційної політики;
- 4) невизначеність пріоритетів та позицій держави у сфері регулювання міграційних процесів;
- 5) відсутність національної моделі міграційної політики.

Отже, проблеми зовнішньої трудової міграції в контексті загального соціально-економічного розвитку диференціюються залежно від того, з якого боку вони розглядаються: з позиції країни-донора чи країни-реципієнта. Наслідком зовнішніх міграцій є, як правило, зростання загальної чисельності трудоактивного населення в країні-реципієнті і відповідно її скорочення в країні-донорі. Причому негативне міграційне сальдо переважно притаманне країнам та регіонам, де сукупна пропозиція робочої сили перевищує потребу в ній тими, хто з певних причин не в змозі брати участь в закордонних трудових поїздках або за інших обставин. Еміграція взагалі сприяє скороченню пропозиції робочої сили, якщо вона розглядається на умовах незворотного відпливу населення за кордон, а відповідно імміграція сприяє збільшенню загальної чисельності працересурсного потенціалу.

У цьому зв'язку слід зазначити, що значне збільшення обсягів зовнішніх міграційних переміщень населення, і особливо тимчасових трудових поїздок за кордон, стало можливим завдяки демократизації суспільного буття, новій міграційній політиці молодій держави, яка базується на основі дотримання міжнародних правових норм з міграції, що ґрунтуються на принципах права на єдність сім'ї, захист від переслідування та депортації, забезпечення відповідних потреб осіб, які належать до етнічних та релігійних общин, добровільність вибору місця проживання та свободи пересування і ряду інших.

За своїм географічним розташуванням у центрі Європи Україна перебуває на перехресті міжнародних шляхів транзитної (переважно незаконної) міграції з країн СНД, Близького Сходу та Південно-Східної Азії. Щороку на кордонах України в середньому затримується 5–7 тис. нелегальних мігрантів, загальна чисельність яких у різні роки в Україні становила 25–30 тис. осіб [8, с.836]. Крім цього, значні обсяги зовнішніх переміщень (щомісяця державний кордон України перетинають до 2,5–3,0 млн. іноземців, а більше 200 тис. іноземних громадян в'їздять в Україну з відповідною реєстрацією національних документів і у спрощеному порядку) слід розглядати крізь призму кримінального і криміногенно-економічного напруження. До того ж, зовнішні переміщення громадян України, трудова орієнтація яких під виглядом “туристів” у світі загальновідома, розглядають як нелегальні канали міждержавного перегрупування робочої сили. А тому досконалий облік міждержавних переміщень і контроль діяльності згаданих контингентів іноземців і громадян України є вкрай необхідним.

За офіційними даними за останні вісім років (2000–2007 рр.) із України виїхало понад 600 тис. жінок, переважна більшість яких віком від 18 до 28 років. Основною метою їхнього виїзду було працевлаштування. Проте ділки міжнародного сексбізнесу через номінально легальні агентства з працевлаштування, фірми шоубізнесу та служби знайомств, які існують як легальне прикриття нелегального бізнесу, здійснюють торгівлю жінками. І хоча Верховна Рада України у 1998 р. ухвалила статтю 124 (п.1) до Кримінального кодексу, яка передбачає покарання для кожного, хто займається торгівлею жінками, багато їх потрапляє за кордон через фіктивне заміжжя, а також законодавчі парадокси. Тоді як міжнародні агентства знайомств вважаються законними організаціями, їх діяльність практично в більшості країн не регулюється державними структурами. Україна разом з Росією та Литвою стали головними країнами - експортерами живого товару, випереджаючи при цьому торгівлю жінками у країнах Азії та Латинської Америки.

Звідси випливає необхідність розробки методології і побудови дієвого механізму регулювання міграційного руху населення за нинішніх умов, яка передбачає нове становище людини в сфері зайнятості, що обумовлене, перш за все, конкурентним середовищем, структурними зрушеннями в економіці. Разом з тим уже в даний час стає очевидним той факт, що процес формування і становлення ринку праці в Україні є складним і тривалим, його розвиток і функціонування супроводжується напруженістю в соціальній сфері, гострота і глибина якої визначаються багатьма факторами, в тому числі і міграційною

активністю населення та соціально-демографічною структурою міграції. Методологія як дослідження, так і регулювання міграційного руху населення за ринкових умов передбачає комплексний підхід до аналізу природи міграційного буття у всій його сукупності і тих економічних, соціальних, правових та інших умов, що притаманні саме цьому періоду, його причин та суб'єктів міграційних процесів, методів регулювання міграцій.

Таке державне управління має спиратися на відповідні нормативно-правові засади, які враховували б міжнародно-правові норми з міграції та національні особливості і з допомогою яких здійснювалося б регулювання кількісного і якісного складу міграційних потоків, їх обсяги, параметри та спрямування. Нині ряд наявних проблем у міграційній сфері України саме пов'язані з недосконалістю українського законодавства. Прогалини в ньому сприяють тому, що триває стихійний в'їзд в Україну іноземців, відбуваються не-регульовані зміни етнічної, культурної, мовної, конфесійної та демографічної структури населення. Крім цього, значні обсяги зовнішніх міждержавних міграційних переміщень населення ускладнюють криміногенну обстановку, набувають загрозливого впливу на економіку країни.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» до основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України віднесені нелегальна міграція (у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України) і вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України (у соціальній та гуманітарній сферах). Нелегальна міграція з України до загроз національній безпеці не включена. Тобто загрозу національній безпеці з боку нелегальної трудової міграції з України органи державної влади та управління як центральні, так і на місцях недооцінюють. У Програмі регулювання міграційних процесів на 2003–2005 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2003 р. № 1296, серед основних завдань передбачалося створення правових і соціально-економічних засад регулювання трудової міграції. Однак для вирішення цього завдання передбачалося лише: 1) розробити і подати в установленому порядку Кабінетові Міністрів України проекти відповідних нормативних актів, серед яких йдеться про врегулювання процесів трудової міграції та порядок використання в Україні іноземної робочої сили з метою захисту національного ринку праці, забезпечення соціального захисту громадян України, які працюють за її межами; 2) розглянути питання про укладання міжнародних договорів та в разі потреби ініціювати проведення переговорів, в т.ч. і щодо трудової діяльності та соціального захисту громадян України, які працюють за її межами. Отже, владні структури не враховують того, що захист національного ринку праці в кінцевому підсумку суперечить захисту, в т.ч. соціальному, громадян України, які працюють за її межами. Але головне те, що ні про які конкретні заходи, котрі формували б соціально-економічні засади регулювання трудової міграції, в програмі не йдеться [15, с.42].

Нинішні зміни кількісних і якісних параметрів міграції, що проявляються в її зростаючих масштабах та інтенсивності, змінах статево-вікової і кваліфікаційної структури мігрантів, різкому зростанні чисельності біженців серед іммігрантів та набутті міграцією глобального характеру, змусили уряди розвинутих країн усвідомити потребу захиститися від потоків міграції, здатних посилити виявлені вже конфлікти і викликати різного роду нові соціальні напруження, спонукали до практичних заходів задля захисту державних та регіональних інтересів своїх країн.

Україна, спираючись на досвід та практику високорозвинених країн для захисту національних інтересів, має також застосовувати найрізноманітніші види державного адміністративного регулювання та контролю за зовнішніми соціальними переміщеннями та міграційною мобільністю населення. Це можуть бути як паспортно-візовий, цензово-майновий, так і політично-обмежувальний, санітарно-епідеміологічний, а також вік



та національність мігрантів, їх родинні зв'язки, встановлення квоти для іммігрантів та інші обмеження. Нині не можна обминути того, що еміграція та імміграція якраз і є тією реальністю у суспільстві, яка має задовольнити запити та потреби широких верств населення України. Бо прикрі невдачі з реформуванням її економіки, що призвели до жорсткої економічної кризи, негативно позначалися на інтенсивності і внутрішніх, і зовнішніх міграційних потоків, різною мірою стимулювавши їх, спричинили загрозливий відтік працересурсного потенціалу, кваліфікованих наукових і робітничих кадрів. І від того, наскільки еміграція не поступиться своїм місцем у діяльно-рухливій структурі населення України, залежатиме втрата чи здобуття нею власних висококваліфікованих працівників, які зможуть успішно вирішувати національні проблеми країни, безпосередньо створювати матеріальні, культурні та духовні цінності, керувати соціально-економічним розвитком, вирішувати державотворчі завдання. Однак центральні владні структури майже не помічають існування зовнішніх міграційних процесів як цілісного суспільного явища.

Отже, регулювання міграційних процесів на макрорівні стає вагомим складовим соціально-економічної політики держави. Завдання щодо управління міграцією, особливо її зовнішніми формами, полягає не в тому, щоб зводити бар'єри через систему адміністративно-обмежувальних заходів, які не дають можливості мігрантам проникати в розвинуті країни, а в тому, як на основі дотримання прав людини та гуманних принципів управляти міграційними потоками населення, зокрема біженців, постійних переселенців та трудових мігрантів з врахуванням інтересів держави і приймаючих країн чи регіонів. Тобто регулювання міграційних процесів полягає зовсім не в тому, щоб обмежити свободу вибору, а в тому, щоб допомогти вирішити цю проблему в кожному конкретному випадку в рамках доцільних для суспільства в даний період напрямів.

На наш погляд, мета управління міграцією полягає не лише в раціоналізації, а й в оптимізації міграційних процесів. Під оптимізацією міграції населення слід розуміти створення таких її параметрів (обсягів, якісного складу, необхідної спрямованості міграційних потоків), за яких міграція була б вигідною безпосередньо для самих мігрантів, а також найбільш повно відповідала б завданням і перспективам соціально-економічного розвитку регіонів та країни в цілому.

Оптимізація міграції виступає одним із важливих резервів соціально-економічного розвитку країни. Оптимальна міграція населення — це міграція, яка в економічній сфері сприяє отримати максимум результатів при заданих витратах або задані результати за найменших витрат. Оптимальна міграція сприяє вирівнюванню рівнів економічного розвитку областей і районів, частковому подоланню соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом, вирівнюванню умов та життєвого рівня населення різних регіонів, збалансованості трудових ресурсів як в галузевому, так і територіальному аспектах.

Тому міграційна політика держави має ґрунтуватися на відповідних міжнародно-правових та загальноновизнаних міграційних принципах. Це зокрема:

- 1) свободи пересування та вільного вибору місця як постійного, так і тимчасового проживання;
- 2) повага та сприяння єдності сім'ї;
- 3) право на пошук та використання притулку від переслідування;
- 4) захист від депортації;
- 5) право мати національність та право змінювати її;
- 6) забезпечення потреб у мові, культурі, звичаях та віросповіданні осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин та ін.



Вдосконалення міграційної політики можливе за умов, коли держава не лише декларативно проголошує, а, що особливо важливо, відповідно до міжнародних норм та принципів міграції відкориговує своє національне законодавство. Отже, держава має визначити основні засади, принципи, механізми, форми і методи регулювання внутрішніх і зовнішніх міграцій населення у відповідних нормативно-правових документах.

За нинішніх умов міграційна політика держави має передбачати систему правових, адміністративних, організаційно-фінансових заходів, а також інформаційне забезпечення урядовими структурами та громадськими організаціями і об'єднаннями упорядкування міграційного простору, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їх соціальної, демографічної та економічної структури. Режим та заходи міграційної політики держави повинні досить ретельно відстежувати міграційні процеси, їх сучасні тенденції і явища, оперативно реагувати на зміни та контролювати їх з метою підпорядкування загальнонаціональним і регіональним інтересам та особистим потребам мігрантів.

При реалізації заходів міграційної політики держави регулювання міграційних потоків має проводитись з урахуванням соціально-економічного розвитку регіону, національної сумісності, специфіки психології мігрантів, природних та кліматичних особливостей місць розселення, а також залучення трудоактивного населення до відродження малообжитих районів і обезлюднених раніше, так званих, неперспективних сіл, для реконструкції і технологічної переоснащення промислових підприємств, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, розвитку фермерства та рекреаційного господарства.

Провідними в системі заходів міграційної політики з управління міграційним рухом населення за перехідної економіки є відносини власності на засоби виробництва, землю, житло, інше рухоме і нерухоме майно, розподілу і споживання валового національного продукту та інші соціально-економічні відносини, а також сімейно-побутові, родинні, духовні, національно-етнічні відносини.

Завдання міграційної політики держави полягають у тому, щоб спираючись на наявні науково-технічні та організаційно-фінансові засоби добитися упорядкування міграційного простору країни і взяти під дієвий державний контроль ті міграційні процеси, що у ньому протікають.

Іншими словами, міграційну політику можна назвати практикою теорії міграції. В більш широкому тлумаченні сутність міграційної політики країни зводиться до того, що це є система заходів, ресурсів та механізмів, з використанням яких держава і суспільство цілеспрямовано впливають на соціальні переміщення та міграційну мобільність населення своєї країни.

Заходи державної міграційної політики покликані забезпечити подолання негативних тенденцій у міграційних процесах. В цьому напрямі нині спрямовуються зусилля окремих міністерств і відомств, але через розрізненість дій, відомчих інтересів, нерозуміння та відсутність єдиного координаційного органу справа гальмується. На нашу думку, тут слід погодитись із висновком спеціалістів, що “низька ефективність регулюючих державних заходів передусім зумовлена тим, що вони мають розрізнений характер, не базуючись на певній науковій концепції, пріоритетах, на маючи дієвого механізму регулювання міграцій” [10, с.73].

Основним недоліком стосовно міграційної сфери є те, що Україна на даний час на вісімнадцятому році незалежності не має чіткої, науково і політично обґрунтованої, законодавчо затвердженої та оприлюдненої державної міграційної політики. Вона лише розпочала деякі заходи з міграційної політики. І на цьому етапі важливо проаналізувати і врахувати досвід регулювання міграційних процесів у розвинутих країнах. Міжнародний досвід засвідчує, що людство у процесі еволюції суспільства виробило основні правові засади і засоби регулювання міграційних процесів. Проте не має підстав для твердження,

що це вже універсальні й загальновизнані як організаційні форми, так і правові механізми регулювання міграцій, вирішення міграційних проблем та захисту прав певних категорій осіб, що беруть участь у цих процесах.

Сьогодні актуальним є зосередження уваги фахівців-мігрантознавців на принципового характеру положеннях державної міграційної політики України, які стосуються державної підтримки українців, що проживають у країнах СНД, Балтії та далекого зарубіжжя, врегулювання статусу кримськотатарського народу, співпраці з міжнародними організаціями у протидії і боротьбі з нелегальною міграцією, облаштування кордонів, приведення українського міграційного законодавства у відповідність до вимог міжнародних норм і принципів міграції, правового врегулювання інтенсивних потоків зовнішньої трудової міграції, соціального захисту українських громадян, які працюють за кордоном.

Слід погодитися із справедливим висновком про те що в регулюванні міграційних процесів, які прямо чи опосередковано впливають на стабільність міграційного простору, консенсуальні відносини між державою і мігрантами мають бути легітимно усвідомленими та реалізованими [8, с.10].

Повернення в Україну всіх працюючих за кордоном, хоч і малоімовірно, призвело б практично до паралічу ринку праці. Останнім часом серед нових типів безробіття в Україні виділяється еміграційне безробіття, викликане відсутністю попиту на працю для значного прошарку працездатного населення в Україні та вимушеним пошуком роботи за кордоном, як правило, нелегальним. Відплив населення на заробітки за кордон призводить до зменшення кількості претендентів на фіксовану кількість робочих місць; у тих, хто не виїхав, стає більше шансів зберегти свою роботу. Дякуючи грошовим коштам, матеріалам і ресурсам, що присилають і привозять із собою трудові мігранти, зовнішня трудова міграція сприяє створенню нових і збереженню наявних робочих місць. Теоретично, спрощуючи, можна припустити, що внаслідок роботи однієї особи за кордоном кількість безробітних на регіональному ринку праці зменшується приблизно на три особи (тобто на одну особу, що виїжджає на роботу за кордон, плюс на дві особи, які можуть бути працевлаштовані завдяки “фондові витрат”, що утворюється високими витратами зовнішніх трудових мігрантів.

Загалом вважається, що масовий відтік робочої сили з України за кордон негативно впливає і буде впливати в майбутньому на розвиток всієї економічної системи країни, значно послаблює її економічний (і в тому числі науково-технічний) потенціал, інтелект нації, а отже — і економічний суверенітет держави. Зайняті на низькокваліфікованих робочих місцях за кордоном висококваліфіковані, з високим освітнім рівнем трудові мігранти з України не збагачуються знаннями, досвідом і трудовими новачками, як традиційно передбачається. Вони здебільшого не отримують нічого цінного для себе, що могли б передати, повернувшись на батьківщину. Цьому ж сприяють зміни в ціннісній системі координат зовнішніх трудових мігрантів з України, що виявляються в розгляді матеріального споживання як змісту життя (реакція на колишнє недоспоживання). Всупереч очікуванням, кваліфікація зовнішніх трудових мігрантів з України після роботи за кордоном залишається майже такою або ж навіть нижчою, що і при від’їзді.

**Висновки.** Особливо гостро постають питання розробки і реалізації нової стратегії міграційної політики, перш за все у сфері зовнішньої та внутрішньої трудової міграції. Відсутність чіткого механізму в регулюванні міграційних процесів з боку держави, протидія і боротьба з нелегальною міграцією, правове регулювання інтенсивних потоків зовнішньої трудової міграції, соціальний захист українських громадян, що працюють на тимчасових роботах за кордоном — ось далеко не повний перелік міграційних проблем, що потребують розв’язання. Все це вимагає глибокого осмислення та вивчення причинно-наслідкових

зв'язків міграцій населення, виявлення і визначення їх сучасних домінантних тенденцій, а головне — розробки соціально-економічного механізму регулювання міграційного руху населення на макрорівні та рівні регіону в контексті реформи соціально-економічної та політичної систем, розбудови правової держави.

Серед основних завдань, які визначені в стратегії регулювання міграційних процесів в Україні на сучасному етапі є:

- 1) скорочення масштабів нелегальної трудової міграції населення за межі країни;
- 2) забезпечення соціальної захищеності українських трудових мігрантів за кордоном;
- 3) забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок;
- 4) якнайширше залучення фінансових коштів від закордонної трудової міграції в економіку України;
- 5) запобігання зниженню кваліфікації високоосвічених спеціалістів внаслідок виконання ними за кордоном низькокваліфікованих робіт;
- 6) недопущення нелегальної міграції і передусім транзиту нелегальних мігрантів через територію України;
- 7) сприяння поверненню етнічних українців та представників раніше депортованих народів.

Регулювання соціально-економічних умов міграцій робочої сили має передбачати проведення цілої системи заходів, інженерію і технологію, які, будучи адаптовані до нинішніх умов господарювання, мають широке коло взаємопов'язаних комбінаційних можливостей, здатних менш болісно, ніж директивне управління, впливати на розвиток постійних і тимчасових трудових міграційних процесів, явищ та тенденцій, що визначають спрямованість і характер просторової мобільності трудоресурсного потенціалу України.

Вирішальна роль у регулюванні трудових міграційних процесів як загалом в Україні, так і в її окремих регіонах належить управлінню соціально-економічними факторами, тобто такими умовами життя і трудової діяльності людей, які можуть змінюватися в результаті перерозподілу капітальних вкладень, фонду заробітної плати, суспільних форм споживання. Принагідно слід зазначити, що в сучасних умовах реалізація заходів активної демографічної та міграційної політики буде успішною тоді, коли враховуватимуться обсяги, напрями та структура міграційних потоків, їх регіональні особливості.

#### **Джерела**

1. *Зовнішні трудові міграції населення України* / О. В. Позняк, Е. М. Лібанова, П. Є. Шевчук та ін. — К.: Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, 2002. — 205 с.
2. *Карпачова Н. І.* Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2003. — С. 189.
3. *Лібанова Е.* Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України // *Економіка України*. — 1993. — № 8. — С. 76–80.
4. *Майданик І. П.* Соціально-економічні проблеми трудової міграції в Україні // *Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*. — Тернопіль: *Економічна думка*, 2004. — С. 52–53.
5. *Малиновська О.* Деякі концептуальні підходи до регулювання трудової міграції. // *Трудова міграція населення України та державна програма її регулювання: Матеріали міжн. конференції, Київ, 18 лютого 2005 р.* / *Регіональне представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні*, — К.: Заповіт, 2005. — С. 6–16.

6. *Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А.* Демографічні перспективи України до 2026 року. — К.: Видавництво Інституту економіки НАН України, 1999. — 65 с.
7. *Романюк М.Д.* Міграції населення України: національні пріоритети та регіональна диференціація механізму регулювання // *Економіка України*. — 1999. — №9. — С. 38–44.
8. *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика).* Енциклопедія / за ред. Римаренка Ю.І. — К.: Довіра, 1998. — 912 с.
9. *Романюк М.Д.* Регулювання міграцій — вимога сьогодення // *Універсум*. — 1998. — №7–8. — С. 19–22.
10. *Васильченко В., Петрова Т.* Потрібна самостійна міграційна політика // *Віче*. — 1997 — №7 — С.70–77.
11. *Піскун О.* Становлення міграційної політики України // *Проблеми міграції*. — 1997. — № 1 — С. 4–7.
12. *Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки: Проект / Від. за вип. І.М. Новак* — К.: КНЕУ, 2005 — 20 с.
13. *Данюк В.М.* Європа вивчає проблеми трудової міграції // *Україна: аспекти праці*. — 1999. — № 2. — С. 48–48.
14. *Хомра О.* Зовнішня трудова міграція з України: ситуація, перспективи, виклики і загрози національній безпеці // *Трудова міграція населення України та державна програма її регулювання: Матеріали міжн. конференції, Київ, 18 лютого 2005 р. / Регіональне представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, — К.: Заповіт, 2005. — С.32–45.*

---

**Аннотация.** В статье рассматриваются теоретические, методологические и практические аспекты управления интенсивными межгосударственными миграционными процессами, отрицательные последствия которых несут в себе угрозу национальной безопасности страны. Раскрыта сущность, генезис и особенности управления миграционным движением населения на макроуровне и уровне региона, пути и методы регулирования внешних миграций населения. Сформированы предложения, касающиеся перспективных направлений государственной миграционной политики.

**Summary.** The article describes theoretical, methodological and practical aspects, which are connected with the management of intensive interstate migration processes and its negative consequences which can influence on the national safety of the country. The scene, genesis and specialty of management of population migration on the macro level and on the level of region are examined. The main ways and methods of regulation of internal migration of population are represented. The article also includes the suggestions, which reflect the perspective approaches of the state migration policy.

*Стаття надійшла до редакції журналу 25.03.2009 р.*



УДК 314.7.:314.186

О.Г. РОГОЖИН,  
кандидат географічних наук,  
Інститут проблем національної безпеки РНБО України

## ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ МІГРАЦІЙ ТА ПРИРОДНОГО ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ: КОНЦЕПЦІЯ ДЕМОЕКОНОМІЧНОЇ НІШИ

**Постановка проблеми.** Економічно обумовлені коливання кількості населення та пов'язані з цим міграційні рухи істотно впливають на розвиток національних економік у середньо- та довгостроковій перспективі. Водночас економічні механізми, що спричиняють масові міграції економічно активного населення, залишаються вивчені недостатньо. Іншим проявом впливу цих механізмів сьогодні є тривалий період скорочення або стагнації кількості населення в країнах з доволі розвинутими економіками (країни СНД та Європи).

Названі демографічні ефекти є значною мірою похідними від економічних механізмів циклічної динаміки коливання доходів та витрат у структурному розподілі по групах населення. В деяких країнах такі коливання інколи настільки звужують фінансово-економічний простір життєдіяльності населення (домогосподарств), що викликають реагування на це шляхом еміграції чи планування народжуваності. Спроба ідентифікації згаданих економічних механізмів призвела до висунення теоретичної *концепції демоекономічної ніші*. Вона оформилася під час виконання планових науково-дослідних робіт в Інституті проблем національної безпеки РНБО України впродовж 2005–2008 рр. [1].

Проблема економічно обумовленої депопуляції особливо актуальна в Україні, яка кілька разів протягом новітньої історії ставала і сьогодні є країною значної трудової еміграції, втрачаючи активну, фізично здорову, освічену і інтелектуально розвинену частину свого населення. Термін «демоекономічна ніша» є демоекономічною (згідно з визначенням В.С. Стещенко [2, с. 236]) інтерпретацією поняття «екологічна ніша», вперше використаного в контексті демографічної ємності території С.П. Капіцею як її здатність «прогодувати» певну кількість людей в умовах господарювання, заснованого на експлуатації біологічних ресурсів місцевих біогеоценозів [3].

У близькому до наведеної постановки аспекті першим розпочав дослідження Т. Малгус. В рамках класичної економічної теорії він обґрунтував «залізний закон заробітної плати», згідно з яким стабільна рівновага чисельності населення підтримується природним рівнем фонду оплати праці (сумою трудових витрат виробництва), який забезпечує робітникам фізично необхідний мінімум засобів існування (витрати на харчу-

вання, одяг, підтримання працездатності). Концепцію природної і ринкової ціни праці розвинув Д. Рікардо. Вважаючи, що ринкова ціна коливається навколо рівноважної природної (витрат на утримання робітників та продовження їхнього роду) під впливом природного руху працездатного населення та співвідношення попиту і пропозиції на працю, він увів категорії номінальної заробітної плати як грошового виразу ціни праці і реальної заробітної плати як її натурального виразу [4].

Якщо Т. Мальтус, Ф. Лассаль, Д. Рікардо «залізний закон заробітної плати» виводили зі збільшення народонаселення, то К. Маркс пов'язав його зі зростанням органічної побудови капіталу, що веде до абсолютного і відносного зубожіння промислового пролетаріату. Однак К. Маркс не врахував циклічності інноваційних процесів, яка знімає це протиріччя [5, с. 116].

У рамках марксового тлумачення «залізного закону заробітної плати» здійснювали економіко-демографічні і демоекономічні дослідження всі радянські (й пострадянські) демографи, економісти та містобудівники. В контексті нашого розгляду цікавими є їхні дослідження з питань коливання чисельності населення міст унаслідок циклічних припливів робочої сили з сіл в періоди поживлення економічної кон'юнктури. Для потреб містобудівництва ці уявлення узагальнила прикладна «гравітаційна» концепція тяжіння населення до місць здійснення інвестицій у виробничі потужності.

Паралельно у складі прикладних конструктивно-географічних і екологічних дисциплін, що обслуговують діяльність з планування розвитку територій (районного планування), в світі набула розвитку концепція екологічної ємності території для її сталого розвитку як припустимої інтенсивності використання природних ресурсів і антропогенного навантаження на природне середовище, у тому числі демографічного (наприклад, «урбо-екологічні обмеження» В.В. Владимірова [8]).

Наші дослідження дали змогу сформулювати гіпотезу про наявність у національних економіках демоекономічних ніш, визначених як здатність цих економік забезпечити життєдіяльність певної кількості населення за певних економіко-географічних та техніко-економічних умов розвитку та соціальних стандартів його життєдіяльності. Вони можуть розширюватись, притягаючи до себе демографічні ресурси, або звужуватись, «витискаючи» за межі національних економік «зайву» й водночас найбільш мобільну частину населення.

Спроби ідентифікації «демоекономічної ніші» виявили ряд проблем. Перш за все, вони стосуються питання визначення нижньої межі економічних доходів населення, за якою настає бідність, що спонукає до пошуку інших джерел доходів шляхом трудової міграції. По-друге, навіть визначення межі бідності не дає достатньої відповіді на питання про нижню ефективну (демографічно припустиму) межу рівня доходів більш заможних верств населення, досягнення якої спонукає їх на скорочення витрат, особливо шляхом планування народжуваності.

У найбільш загальному вигляді демоекономічна ніша може бути представлена динамічною моделлю як деякий економічний простір, окреслений кривими «доходів» та «витрат». У згаданих «витратах» має бути враховано не лише витрати домогосподарств на поточне споживання, необхідне для фізичного, інтелектуального та духовного відтворення населення, а й цільові витрати корпоративного сектору та сектору загальнодержавного управління на розвиток інфраструктури загального користування (у тому числі соціальної), а також наукової та навчальної бази дослідних інститутів, лабораторій, ВНЗ тощо. Дефіцит цього спонукає інтелектуальну еліту та талановиту молодь залишати батьківщину в пошуках країн і міст, де ця база достатньо розвинута.



Оцінку ролі демографічного фактора в економічному зростанні, отриману з макроекономічних моделей, доцільно розглядати як перший етап демоекономічного аналізу. Сучасні демоекономічні моделі (що використовують демографічні показники як ендогенні змінні) розробляються у формі економетричних моделей і досліджують виключно кількісні параметри: чисельність і структуру населення, показники його природного і міграційного приросту; інтегральні економічні показники (ВВП, норма капіталовкладень, норма накопичення, глобальна або часткова ефективність, рівень споживання, зайнятість населення тощо). У розвинутих країнах їх використовують для оцінки обсягів демографічних інвестицій та інвестицій у розвиток «людського капіталу», необхідних для подальшого економічного зростання [7, с. 92–94].

Є. Прип'юк вважає, що у сучасних дослідженнях демоекономічних взаємозв'язків на макрорівні найконкретнішою є модель ТВС у вигляді таблиць «виробництва та споживання» у розрізі окремих статевих-вікових груп населення. Вона оперує базовими показниками тривалості життя (взятого з таблиць смертності), частки економічно активного населення, обсягами виробництва та обсягами споживання на людину. Однак для побудови таких таблиць необхідна деталізована первинна соціально-економічна інформація, часто відсутня [7, с. 98]. Тому ця модель має недоліки, притаманні всім економетричним моделям.

Натомість моделі і функції, засновані на макроекономічній теорії та похідному від неї обліковому стандарті СНР-1993, вільні від цих недоліків як такі, що відображають фундаментальні економічні закони і для розрахунку яких у всесвітньому масштабі вже створена база статистичних даних, орієнтована на міжнародні порівняння. Тобто на часі розробка методології коректного інтегрування макроекономічних моделей і функцій в структуру демоекономічних моделей.

**Макроекономічні концепції споживання домашніх господарств.** Теоретико-методологічний напрям демоекономічних досліджень традиційно орієнтований на визначення тих економічних показників, від яких безпосередньо залежать і які безпосередньо спричиняють зміни кількості і якості населення, в першу чергу – режимів природного і міграційного руху населення у їхніх демостатистичних наслідках, як коротко-, так і довгострокових.

З 20-х років ХХ століття такі показники досліджуються в рамках соціологічної парадигми «людського розвитку» і концепції «якості життя». Базовим компонентом якості життя є категорія «рівень життя», що інтерпретується як ступінь економічного добробуту за інтегральними характеристиками доходів, споживання, вартості життя [6, с. 10–11].

Споживання домогосподарств визначається не лише доходами його членів, а й виплатами (і пільгами) соціального забезпечення та іншими соціальними трансфертами з державного і місцевих бюджетів. Однак саме наявний дохід є основним економічним фактором, який забезпечує кінцеве споживання домогосподарств. Причому в усіх країнах світу доходи основної маси домогосподарств економічно активного населення в середньому більше ніж на 80% складаються з заробітної плати. Також зрозуміло, що рівень реальних доходів домогосподарств набуває соціального і демоекономічного значення у співвідношенні з комплексним показником вартості життя.

Чим більшою стає позитивна різниця між ними, тим виразніше діє фактор, який збільшує потенціал (притягальність) економічної імміграції з регіонів (і країн), де така різниця негативна або помітно менша. Цим також створюється економічний потенціал для зростання тривалості життя і реалізації репродуктивних установок щодо дітонародження, а також, у більш тривалій перспективі, для їхньої модифікації в бік збільшення бажаної кількості дітей.

За всіх можливих відхилень, в сучасній технічній цивілізації спостерігається еволюційна тенденція до збільшення вартості життя з розвитком виробничих сил, пов'язана з диверсифікацією та якісним удосконаленням потреб населення. Відповідно, якщо темпи приросту доходів населення відстають від темпів приросту вартості життя, в країнах імміграції пригнічуються процеси природного відтворення корінного населення за триваючого припливу гастарбайтерів з бідних країн, де доходи і вартість життя значно менші.

Тому пропонуємо вважати вартість життя основним соціальним стандартом національної економіки, який у співвідношенні з рівнем середньодушового доходу домогосподарств, залежним від ціни праці, задає й демоекономічний стандарт, визначаючи характер міграційного і природного руху населення.

З появою маржиналізму визначення ціни праці її продуктивністю (корисністю) стало загальновизнаним. А. Маршалл, П. Самуельсон та інші розглядали заробітну плату як ціну одного із факторів виробництва, що визначається «граничним» продуктом — додатковим випуском продукції при використанні ще однієї додаткової одиниці праці [4].

Концепція Дж. Кейнса акцентувала на нееластичності зарплати, на залежності її ставок від неринкових, соціально-політичних факторів. Це дало підставу прихильникам інституціоналізму висунути концепцію «договірної зарплати». Сучасна неокласична теорія визначає зарплату як результат ринкової взаємодії попиту та пропозиції плюс стану соціально-політичних досягнень [9].

Концепція прожиткового мінімуму набула розвитку в методології соціально-економічних досліджень проблем бідності. Економічні показники, які впливають на процеси відтворення населення — власне значення базових соціальних стандартів, сьогодні досліджують у рамках двох тематичних напрямів: визначення і вимірювання рівня бідності та розподілу доходів на основі даних про сплату податків і вибіркового соціологічних обстежень домогосподарств.

Споживання визначають як частину доходу  $Y$ , що залишається після сплати податків  $T$  (наявний дохід  $Y_d = Y - T$ ) і витрачається на придбання товарів та послуг [10, с.407].

Аналіз характеру споживання домашніх господарств потребує параметризації аргументів функцій споживання і заощадження домогосподарств. Прикладом статичної моделі є кейнсіанська функція споживання. Динамічні моделі поділяються на *двоперіодні* (нинішній і майбутній період) і *багатоперіодні* (по роках життя суб'єкта) [11]. Більш відповідними циклічному характеру процесів демовідтворення є динамічні багатоперіодні моделі, що оперують дискontованими оцінками потоків майбутніх доходів, споживання, заощадження і майна.

Сучасна неокласична концепція ґрунтується на теорії міжчасового споживчого вибору Ірвінга Фішера та концепції ендогенного доходу і сформульована в мікроекономічних передумовах [11]. Згідно з нею мотивацією поведінки суб'єкта на ринку праці вважається прагнення забезпечити собі певний життєвий рівень, що характеризується базовими параметрами рівня доходу  $Y$  і наявності вільного часу  $P$ . Кожний економічний суб'єкт раціонально оптимізує свою функцію корисності  $U = f(Y, P)$ , намагаючись максимізувати дохід та вільний час виходячи з реалій свого бюджетного обмеження. Оптимізація розподілу поточного доходу між споживанням і заощадженням здійснюється за критерієм ставки відсотка (чим вона вища, тим ефективнішими стають заощадження). Тобто неокласична функція споживання є функцією від поточної ставки відсотка, причому поточний дохід є ендогенною змінною.

За *кейнсіанською* концепцією дохід розглядається як екзогенний параметр, а обсяг споживання залежить тільки від наявного доходу. Розподіл доходу на споживання

і заощадження визнається залежним не лише від економічної кон'юнктури (ставки відсотка), а й від особливостей споживача. Залежність споживання від обсягу наявного доходу подається у вигляді основного психологічного закону, згідно з яким люди схильні збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але меншою мірою, ніж зростають доходи [12, с. 211]. З кейнсіанської теорії споживання випливає мультиплікативний ефект: приріст автономних витрат<sup>1</sup> викликає і безпосереднє збільшення приросту ВВП, і вторинний його приріст внаслідок збільшення споживання.

За результатами досліджень економічної динаміки в США виявилося, що фактичні дані про динаміку доходу і споживання не відповідають припущенням кейнсіанської моделі. Функція споживання достатньо вірогідно описує поведінку домашніх господарств у короткостроковому періоді (до 4-х років). За триваліших часових проміжків (10 і 30 років) теза про сталість граничної схильності до споживання і зменшення середньої норми споживання статистично не підтвердилася. За загальної тенденції до сталості, вона поступово зростає (для США 0,867 у 1869–1898 рр., 0,879 у 1904–1933 рр. і 0,92 в наш час) [13, с. 108,109].

**Автономне споживання як соціальний стандарт.** Частина споживчого попиту категорії кінцевого споживання (витрати на їжу, побутові послуги, квартплату тощо), яка не залежить від рівня доходу домогосподарств, вважається автономним споживанням. Воно відбувається навіть за від'ємного заощадження, тобто коли домогосподарство споживає більше, ніж заробляє. В разі відсутності доходів споживання можливе за рахунок або запозичень, або попередніх заощаджень, або матеріальної допомоги з боку держави [10, с.407].

Згідно з логікою гіпотези про лінійний функціональний зв'язок між обсягами сукупних доходів і сукупного попиту (споживання), яку висунув Дж. Кейнс для обґрунтування *простой функції споживання* в національній економіці, рівень автономного споживання  $C_a$  є константою лінійного рівняння

$$C = C_a + mpc \cdot Y_d, \text{ де:}$$

$C$  – кінцеве споживання;  $Y_d$  – наявний дохід домогосподарств;

$mpc$  – гранична схильність до споживання (частка додаткового доходу, спрямованого на споживання, за одиничного приросту цього доходу).

Автономне споживання може збільшитися у випадку зростання або добробуту, або довіри споживачів (зростання соціального капіталу в суспільстві). Якщо споживачі вірять у стабільне зростання своїх доходів, вони будуть споживати у більшій пропорції, ніж реально зростає дохід, підвищуючи  $mpc$  [14].

Відповідно до основної тотожності національних рахунків, дохід в національній економіці розподіляється без залишку на споживання інституційними секторами економіки. ВВП = доданий продукт = сукупний попит =  $C + I + G$ , де:

$I$  – інвестиції фірм;  $G$  – державні витрати.

Оскільки держава та фірми також мають певний рівень автономного споживання, сукупні автономні витрати дорівнюють:  $A_0 = C_a + I_0 + G_0$ . На рівень автономного споживання впливають: обсяг активів, якими володіють домогосподарства; очікування майбутніх доходів; очікування надходження активів через успадкування; соціальні домовленості щодо мінімально прийнятних стандартів життя [15].

Звідси випливає, що саме показник автономного споживання домогосподарств на душу населення об'єктивно відображує рівень вартості життя як основний соціальний

<sup>1</sup> Автономні витрати економічних суб'єктів не залежать від обсягу їхніх доходів.

і демоекономічний стандарт, який є певною константою для конкретних національних економік у певний період часу. Вона визначається в першу чергу рівнем цивілізаційного і економічного розвитку країн, який сьогодні вимірюється рейтингами на основі показників середньодушового обсягу ВВП.

Виходячи зі статистичних спостережень, висловлюємо припущення про значну інерційність впливу цього чинника на демоекономічні процеси з лагом затримки реакції приблизно на 5 років. Тому не очікуємо значних змін автономного споживання впродовж всього ділового циклу Жюглара (в середньому 10 років). Також вірогідно, що на тривалість періоду стабільності автономного споживання домогосподарств у певних національних економіках впливатиме тривалість періодів соціально-економічної стабільності в цих країнах.

Досі визначали величину рівня автономного споживання державні статистичні служби епізодично за простою кейнсіанською функцією споживання на основі здебільшого вибірових статистичних обстежень рівня доходів і витрат домогосподарств. Прикладом такого дослідження є аналіз, здійснений у Великобританії за даними про середньодушове споживання і наявні доходи домогосподарств (після сплати податків, платежів по відсотках запозичень, в пенсійний фонд та на соціальне страхування) у порівняльних цінах впродовж 1921–2003 рр. В результаті було визначено середньорічний за період рівень автономного споживання у £87,9 на душу населення [16].

На нашу думку, тут отримали занижену оцінку внаслідок неврахування нелінійного характеру зміни рівня автономного споживання в довгостроковому періоді, а також виключення з наявних доходів усіх обов'язкових платежів у кризові періоди різкого скорочення середньодушових доходів домогосподарств, коли люди відкладають і обмежують ряд таких платежів хоча б частково.

Можливо, більш практичним підходом до міжнародної порівняльної оцінки рівнів автономного споживання домогосподарств буде використання середньодушового рівня соціальних трансфертів (у тому числі суспільних фондів споживання). Обсяги соціальних трансфертів припустимо вважати автономними витратами домогосподарств як такі, що лише опосередковано залежать від їхніх доходів. Водночас їх гарантовано споживає населення, яке звикає вважати таке споживання нормою, соціальним стандартом.

У сільській місцевості тією чи іншою мірою поширено натуральне господарство, мало залежне від доходів домогосподарств. Тому для сільського населення, крім суми соціальних трансфертів, має бути враховано середньодушовий рівень споживання продукції власних господарств.

В доіндустріальну епоху споживання більшої частини населення було переважно натуральним, здебільшого автономним, економіки — малопродуктивними і надто залежними від наявності природних ресурсів (родючих земель, водою для зрошення і водопостачання, продуктивних пасовищ тощо) та насильницької експропріації. Тому під час природних і соціальних катаклізмів (кліматичних змін, війн) споживання часто падало значно нижче автономного рівня, що спричиняло голод, епідемії, підвищення смертності, а також виштовхувало населення (особливо мобільні кочові народи) за межі розореної батьківщини грабувати або захоплювати більш благополучних сусідів. Історик Л.М. Гумільов, досліджуючи еволюцію етносів в євразійських степах, виявив, що цикли зволоження і висихання степів спричиняли, відповідно, демографічні вибухи і великі міграції (переселення народів) [17]. Він показав, що безпосередня причина цих міграцій була демоекономічною (в ланцюжку еколого-економічних подій) — перенаселені території з виснаженими природними ресурсами не могли прогодувати таку кількість населення. Причому економічно прийнятну демографічну ємність території визначала можливість

забезпечення стабільного і достатнього харчування. Схоже, така ситуація сьогодні склалася в низці країн, що розвиваються.

**Можливі підходи до демоекономічного аналізу на макрорівні.** Як вже зазначалося, ключовим демоекономічним параметром національної економіки ми вважаємо співвідношення рівня середньодушового доходу домогосподарств, відображеного показником наявного доходу  $Y_d$ , і вартості життя, відображеної показником рівня автономного споживання  $C_a$ :  $\Delta^c = Y_d - C_a$  або  $\Delta^{ca} = Y_d / C_a$ .

Знак і величина цієї дельти визначатиме потенціал (певну пропорцію) збільшення або зменшення кількості населення в країні  $\Delta P$ , тобто:

$$\Delta P = f(P_1, \Delta^c, \Delta im, \Delta em, \Delta m, \Delta b) \text{ або } \Delta P = f(P_1, \Delta^{ca}, \Delta im, \Delta em, \Delta m, \Delta b), \text{ де:}$$

$P_1$  – стартова чисельність населення;  $\Delta im$  – потенційний приріст іммігрантів;

$\Delta em$  – потенційний приріст емігрантів;  $\Delta m$  – потенційний приріст смертей;

$\Delta b$  – потенційний приріст народжень.

За умови, якщо  $\Delta^c = 0$  і  $\Delta^{ca} = 1$ , досягається *стан демоекономічної рівноваги*, коли національна економіка може забезпечити рівно стільки населення, скільки в ній його є на час оцінки, тобто  $\Delta P = 0$ . Величину населення  $P^*$ , за якої досягається стан демоекономічної рівноваги, ми пропонуємо назвати ємністю або розміром демоекономічної ніші (*demoeconomical niche*) за аналогією з трофічною ємністю певної екологічної ніші якогось біогеоценозу. Відповідний їй рівень автономного споживання  $C_a$  інтерпретується нами як *економічний ресурс демоекономічної ніші*.

У разі збільшення економічного ресурсу зростає розмір демоекономічної ніші, і навпаки, тобто:  $P^* = f(C_a)$ . Якщо поточна чисельність населення  $P$  менша за ємність демоекономічної ніші ( $P < P^*$ ), країна стає притягальною для іммігрантів (економічних або трудових мігрантів, якими власне в усі часи в тій чи іншій формі є переважна частка іммігрантів). Якщо ж чисельність населення більша за ємність демоекономічної ніші ( $P > P^*$ ), країна «фонтанує» емігрантами, в ній зростає смертність і зменшується народжуваність. Причому потенційна кількість мігрантів дорівнюватиме  $\Delta P = P - P^*$ .

З огляду на новизну постановки питання, сьогодні ми ще не маємо відпрацьованого алгоритму аналітичного визначення ємності демоекономічної ніші. Емпіричним індикатором її збільшення або зменшення є сальдо міжнародних міграційних потоків, залежне від знаку і величини ключового демоекономічного параметра  $\Delta^c$ ,  $\Delta^{ca}$ .

Не менш важливою характеристикою є динаміка, а саме темп приросту основного демоекономічного параметра:  $V^{\Delta^c} = d\Delta^c/dt$ ,  $V^{\Delta^{ca}} = d\Delta^{ca}/dt$ . Час зміни знаку темпу приросту визначатиме стартову точку зміни ємності демоекономічної ніші на збільшення чи на зменшення, запуску процесів зміни режимів механічного і природного руху населення. Зміна режимів відтворення населення стає відчутною, якщо темп приросту  $V^{\Delta^c}$ ,  $V^{\Delta^{ca}}$  змінив знак, пауза до наступної зміни триває понад один рік, і величина приросту перевищує помилку статистичного спостереження (до 20% для вибірових обстежень домогосподарств).

Зміна режиму механічного руху слідом за зміною знаку темпу приросту демоекономічного параметра відбувається з певною затримкою. Її можуть збільшити міграційні потоки, спричинені іншими обставинами. Так, незважаючи на зниження рівня життя, в Україні у 1991–93 рр. спостерігалось спричинене набуттям незалежності зростання позитивного сальдо міграції. Лише спалах гіперінфляції наприкінці 1993 р. і зниження на цій основі реальних доходів зламали цю тенденцію [18].



Динаміка смертності і очікуваної тривалості життя змінюється поступово з затримкою реалізації максимального потенціалу змін з лагом у приблизно 5 років. Вона є тим глибшою і тривалішою, чим більшою є тривалість відповідних темпів приросту [19].

Зі змінами тенденцій народжуваності, вимірної сумарним коефіцієнтом народжуваності  $F_0$ , ситуація складніша, вони мають короткострокову і довгострокову складові. Погіршення добробуту (зменшення відношення  $Y_d / C_a$ ) з незначним лагом призводить до початку процесу накопичення потенціалу відкладеної народжуваності. В Україні протягом 10-річного періоду  $F_0$  зменшився до мінімального природного рівня (приблизно одна дитина на жінку за життя). Це відбувалося тим швидше, чим більшим темпом погіршувався добробут. Зміна знаку демоекономічного параметра на позитивний майже без затримки призвела до початку процесу реалізації відкладеної народжуваності, тим швидше, чим більшим темпом зростав добробут [20]. Максимально можливий рівень відкладеної народжуваності визначається різницею між рівнем репродуктивних установок (середньою кількістю дітей, яку бажає мати жінка) і мінімальним природним рівнем плідності.

Однак якщо погіршення добробуту триває понад 10 років, дедалі більша частина потенціалу відкладеної народжуваності перетворюється на нереалізовану народжуваність. Через погіршення добробуту і доступності медичної допомоги знижується рівень здоров'я населення, поширюється неплідність. Затягання періоду зниження рівня життя і поширення бідності може також призвести до модифікації репродуктивних установок наступного покоління жінок в бік зменшення бажаної кількості дітей (гранично — до одностійності).

Для того, щоб забезпечити мінімально необхідні економічні ресурси для природного відтворення населення на рівні простого заміщення поколінь, середньодушовий рівень автономного споживання в країні  $C'_a$  має включати і *ціну репродукції* (тобто витрати на дітонародження, харчування, обслуговування, виховання, навчання принаймні однієї дитини до досягнення нею повноліття — протягом приблизно 20 років).

Очевидно також, що для забезпечення простого заміщення поколінь ціна репродукції потребуватиме збільшення доходів кожного з батьків до мінімального рівня у  $b \cdot C'_a$ , де  $b = 2,2$  (з урахуванням повікової смертності, а також незворотної міграції за режимів, наявних в Європі і СНД). Тоді приблизним критерієм того, чи економічно можливо в сучасній Україні досягти простого заміщення поколінь за рахунок природного приросту, може бути відповідність середньодушових доходів населення вікової групи 15–49 рр. величині  $2,2 \cdot C'_a$ . Тобто чим більшим у віковій групі 15–49 рр. є перевищення середньодушових доходів над збільшеним у певну, відповідну конкретно-історичним режимам смертності і механічного руху, кількістю разів рівнів середньодушового автономного споживання, тим більшим є економічний потенціал для тим більш розширеного природного відтворення місцевого населення.

Економічні кризи призводять до різкого скорочення середньодушових доходів, а рівень автономного споживання знижується меншим темпом внаслідок інерційності соціальних стандартів рівнів споживання. Висуваємо припущення, що ціна репродукції є ще більш інерційною.

На нашу думку, економічним механізмом, який забезпечує демографічний перехід до сучасного типу відтворення населення, що тяжіє до простого заміщення поколінь, є історично швидке збільшення в економічно і технологічно розвинутих країнах середньодушового рівня автономного споживання взагалі і пов'язаної з ним ціни репродукції зокрема. Тобто чим більшою, за інших рівних умов, є ціна репродукції в країні, тим більшою, стабільнішою і ефективнішою має бути національна економіка для забезпечення простого відтворення кількості і якості її населення. Умовою ефективності економіки є



її інноваційність. Чим більш інноваційною вона є, тим більшим стає приріст доходів, що розширює демоекономічну нішу. Так, саме до інноваційних економік США та Європи спрямовані сьогодні міграційні потоки. Водночас у цих регіонах високий рівень автономного споживання звужує демоекономічну нішу для місцевого корінного населення, зменшуючи його народжуваність (особливо в Європі).

### **Висновки**

1. Для ідентифікації економічного механізму, що сприяє міграціям і зміні режимів відтворення населення, нами введена категорія демоекономічної ніші. Її величина визначає демографічну ємність національної або регіональної економіки залежно від співвідношення рівня доходів і витрат домогосподарств в умовах певних соціальних стандартів споживання. Звуження демоекономічної ніші стимулює трудову еміграцію, збільшення смертності і скорочення народжуваності.

2. Економетричні і соціологічні підходи виявилися недостатніми для визначення ємності демографічної ніші. Натомість підходи оформленої СНР-1993 науки макроекономіки дають таку можливість через величину середньодушового рівня автономного споживання домогосподарств як базового демоекономічного стандарту. Співвідношення рівня середньодушового доходу домогосподарств і вартості життя (відображені показниками наявного доходу та рівня автономного споживання), а також темп приросту цього показника пропонується вважати основними демоекономічними параметрами національної економіки.

4. Збільшення ємності демоекономічної ніші запускає механізм притягання населення. Економічним індикатором цього є стійке зростання ВВП на душу населення (у порівнянних цінах), яке у середньостроковій перспективі супроводжується поступовим збільшенням рівня автономного споживання. Якщо в такому разі середньодушові доходи населення віком 15–49 років не перевищують рівня у 2,2 величини автономного споживання, природне відтворення корінного населення пригнічується і зростання чисельності населення в країні відбувається здебільшого за рахунок іммігрантів з бідніших країн.

5. Економічною передумовою для збереження позитивного приросту місцевого корінного населення із розширенням демоекономічної ніші в індустріально розвинених країнах є розгортання інноваційних процесів. В такому випадку встановлюється стійка позитивна динаміка приросту віддачі від додаткових вкладень капіталу та зростання доходів, яке значно перевищує темп приросту рівня автономного споживання домогосподарств.

### **Джерела**

1. Макаренко І.П., Копка П.М., Рогожин О.Г., Кузьменко В.П. Національна інноваційна система України: проблеми і принципи побудови / За наук. ред. І.П. Макаренка. — К.: Інст. пробл. нац. безпеки, Інст. еволюційної економ., 2007. — 560 с. — укр.; англ.
2. Стешенко В.С. Демография в современном мире: Монография /Предисловие Э.А. Араб-Оглы. — М.: Статистика, 1978. — 247 с.
3. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. 2-е изд. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 288 с.
4. Історія економічних учень. Підручник / За ред. В.Д.Базилевича. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
5. Мизес Л. Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 295 с.

6. *Рівень життя населення України* / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черенько. — К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с.
7. *Прип'ік Є.* Спроба побудови економічних таблиць середньої тривалості життя і демографічних таблиць виробництва та споживання для України // Демографічні дослідження, Випуск 24: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки. Редкол.: В. Стешенко (відп. ред.) та ін. — К., 2002. — С. 91–112.
8. *Владимиров В.В.* Расселение и окружающая среда. — М.: Стройиздат, 1982. — 228 с.
9. <http://info.srochno.ua/ukr/professions/ekonomika/551/>
10. *Основи економічної теорії: Підручник* / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.; За ред. А. А. Чухна. — К.: Вища шк., 2001. — 606 с. — <http://library.if.ua/books/61.html>
11. *Класична, кейнсіанська і неокласична концепції споживання* — <http://www.grinchuk.lviv.ua/book/42/1855.html>
12. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости, процента и денег / Антология экономической классики: В 2 т. — М.: ЭКОНОВ, 1992. — Т.2. — 486 с.
13. *Панчишин С.М.* Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва. Монографія. — Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. — 452 с.
14. *Keynesian Economics and Fiscal Policy* — [http://www.timelyknowledge.com/keynesian\\_economics\\_and\\_fiscal\\_policy.htm](http://www.timelyknowledge.com/keynesian_economics_and_fiscal_policy.htm)
15. *The Oxford Dictionary of Economics* — <http://www.enotes.com/econ-encyclopedia/autonomous-consumption>
16. *Does income constrain household spending?* — [www.economicsnetwork.ac.uk/archive/maths\\_worksheets/household\\_spending.doc](http://www.economicsnetwork.ac.uk/archive/maths_worksheets/household_spending.doc)
17. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. — М.: Тов. Клишников, Комаров і Ко, 1992. — 511 с.
18. *Позняк О.В.* Міграційна ситуація в Україні — <http://www.idss.org.ua/>
19. *Лібанова Е.М.* Смертність населення України: проблеми та перспективи — <http://www.idss.org.ua/>
20. *Макарова О.В.* Тенденції народжуваності в Україні та нові підходи до демографічної політики — <http://www.idss.org.ua/>

---

**Аннотация.** В статье изложена авторская концепция демоекономической ниши как демографической емкости национальной экономики. Теоретически обоснованы методические подходы к оценке ее динамики, предложены соответствующие показатели. На этой основе конкретизированы экономические механизмы, стимулирующие масштабные миграции и изменения режимов воспроизводства населения.

**Summary.** The author's concept of demoeconomical niche as a demographic capacity of national economy is expounded in the article. Methodological approaches of its dynamics estimation are theoretically grounded. The evaluation indexes are offered. The economic mechanisms of international migration stimulation and of population reproduction changes are specified on this basis.

*Стаття надійшла до редакції журналу 09.02. 2009 р.*



УДК 369.01:314.7:477

*Л.Г. ТКАЧЕНКО,  
кандидат економічних наук,  
провідний науковий співробітник Інституту  
демографії та соціальних досліджень НАН України*

## **ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ**

**Постановка проблеми.** Трудова міграція є однією з ознак сучасного ринку праці. Розвиток транспортної інфраструктури, поширення нестандартних форм зайнятості, глобалізація всіх сфер людської діяльності та посилення нерівномірності розвитку територій зумовлюють підвищення мобільності економічно активного населення. Трудова міграція, безсумнівно, сприяє перерозподілу робочої сили та підвищенню ефективності людського капіталу. Водночас, як і більшість інших проявів гнучкого ринку праці, трудова міграція містить загрозу послаблення соціального захисту працівників, а отже, вимагає нових, нестандартних підходів до організації соціального забезпечення.

**Стан розробки проблеми.** Науковому дослідженню масштабів, потоків та інших характеристик трудових міграцій українських громадян присвячені роботи Е.Лібанової, О.Малиновської, О.Позняка, М.Романюка, У.Садової, деяких інших авторів. До цієї проблеми прикута увага засобів масової інформації та широких кіл громадськості. Особливої актуальності нині набуває оцінка соціально-економічних наслідків трудової міграції як для самих мігрантів, так і для країни загалом. Зокрема, є потреба визначення впливу трудової міграції на розвиток вітчизняної системи соціального страхування та соціальні права громадян України.

**Постановка завдання.** Автор статті ставить за мету обґрунтування напрямів та механізмів реалізації прав українських трудових мігрантів на соціальне забезпечення, посилення їх соціального захисту та мінімізації негативних наслідків трудових міграцій для фінансової спроможності вітчизняної системи соціального страхування.

**Виклад основного матеріалу.** Проблемам захисту прав трудових мігрантів приділяється велика увага на міжнародному рівні. Конвенція МОП №143 “Про працівників-мігрантів” (додаткові положення) 1975 р. закликає країни – члени МОП боротися зі зловживаннями у сфері міграцій і дотримуватися базових прав людини стосовно всіх працівників-мігрантів. При цьому можливості та забезпечення соціального захисту, інших прав та свобод нарівні з громадянами країни гарантуються тим працівникам-мігрантам та членам їхніх сімей, які перебувають на території країни на законних підставах [1]. Прийнята одночасно Рекомендація МОП №151 “Про працівників-мігрантів” передбачає серед таких гарантій,

зокрема, право на участь у заходах активної політики зайнятості (доступ до послуг професійної орієнтації та сприяння у працевлаштуванні, захист зайнятості, надання іншої чи тимчасової роботи або перепідготовки у разі втрати роботи), належні умови праці, в тому числі заходи безпеки праці й соціального захисту, та належні умови життя, включаючи житло, соціальну допомогу, доступ до освіти та охорони здоров'я.

У Рекомендації також зазначається, що незалежно від того, чи було перебування працівника-мігранта легалізовано на території країни працевлаштування, у разі його виїзду він має право на будь-яку неoderжану винагороду за виконану роботу (в тому числі вихідну допомогу) та виплату допомоги, пов'язаної з одержаною виробничою травмою чи професійним захворюванням, а також відповідно до національної практики — на компенсацію за невикористану щорічну відпустку та повернення сплачених внесків по соціальному страхуванню, якщо вони не дають або можуть не дати збільшення прав на соціальне забезпечення відповідно до національного законодавства, нормативних актів або міжнародних угод. При цьому наголошується на необхідності укладання двосторонніх або багатосторонніх угод в галузі соціального забезпечення з метою захисту прав мігрантів [1].

Україна не ратифікувала зазначену Конвенцію (так само як і Конвенцію №97 „Про зайнятість мігрантів” 1949 р.), але долучилася до процесу укладання угод з іншими країнами щодо соціального забезпечення. Першим кроком стало підписання Угоди про гарантії прав громадян держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 р., що передбачає так званий територіальний принцип урегулювання цього питання. Тобто пенсійне забезпечення громадян держав-учасників Угоди (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Україна), та членів їхніх сімей здійснюється за законодавством та коштом тієї країни, на території якої вони нині проживають. При встановленні права на пенсію, в тому числі на пільгових умовах і за вислугу років, враховується трудовий стаж, набутий на території будь-якої держави-учасника Угоди, а також на території колишнього СРСР за час до набуття чинності цієї Угоди. Пенсії обчислюються із заробітку (доходу) за періоди роботи, що зараховуються у трудовий стаж [2]. За територіальним принципом пенсійного забезпечення у 1995 р. Україна також уклала двосторонні угоди з Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою, Казахстаном.

Загалом ці угоди вирішують питання пенсійного забезпечення громадян України, які працювали на території республік колишнього СРСР або виїзять до них на проживання вже будучи пенсіонерами. Однак слід враховувати, що на момент їх підписання пенсійне законодавство в цих дванадцяти країнах було практично ідентичним законодавству часів СРСР, тобто види та умови пенсійного забезпечення були приблизно однакові. За період після 1995 р. відбулися значні зміни в національних пенсійних системах: в деяких країнах підвищено пенсійний вік та тривалість необхідного стажу для призначення пенсії, запроваджено обов'язкові накопичувальні системи, у всіх країнах неодноразово змінювалися умови та порядок обчислення пенсій в солідарній системі. Це значно ускладнює реалізацію територіального принципу пенсійного забезпечення і може стати самостійним чинником міграційного обміну населенням між країнами.

Нині в Україні порівняно з більшістю країн, що утворилися на території колишнього СРСР, — одні з найпривабливіших умов пенсійного забезпечення: збережено низький пенсійний вік та навіть істотно розширено перелік робіт, професій, що надають право виходу на пенсію раніше звичайного віку; встановлено дотації, що забезпечують пенсійну виплату незалежно від тривалості страхового стажу на рівні не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; відсутні будь-які юридичні обмеження щодо працевлаштування пенсіонерів та одночасного одержання пенсії й заробітної плати.

Усе це створює передумови для перетворення України на “країну пенсіонерів” не лише внаслідок низької народжуваності, а ще й через міграційний приплив населення передпенсійного та пенсійного віку з країн — колишніх республік СРСР.

Населення країн СНД становить переважну більшість прибулих в Україну (75% у 2007 р.) і забезпечує основну частину додатного сальдо зовнішніх міграцій (87% у 2007 р.). Від 2004 р. (рік початку пенсійної реформи в Україні) простежується доволі чітка тенденція до збільшення кількості прибулих чоловіків віком 50–59 років та жінок віком 45–54 років, тобто останнього десятиріччя працездатного віку згідно з українським законодавством. При цьому збільшення кількості прибулих чоловіків віком 25–49 років стало спостерігатися лише з 2006 р., а кількість прибулих жінок віком 25–44 років взагалі залишається майже незмінною (рис. 1).

Є всі підстави стверджувати, що контингент мігрантів передпенсійного віку прибуває в Україну саме з країн СНД, оскільки мігранти з інших країн (переважну їх більшість становлять громадяни Китаю, В’єтнаму, Ірану, Сирії, Індії, Лівану, деяких інших країн Азії та Африки) приїждять в молодому віці з метою навчання або працевлаштування. Таким чином, територіальний принцип пенсійного забезпечення може призвести до значних додаткових видатків Пенсійного фонду України на виплату пенсій громадянам, які переважну частину трудового стажу (або й весь час) працювали на економіку інших країн СНД.

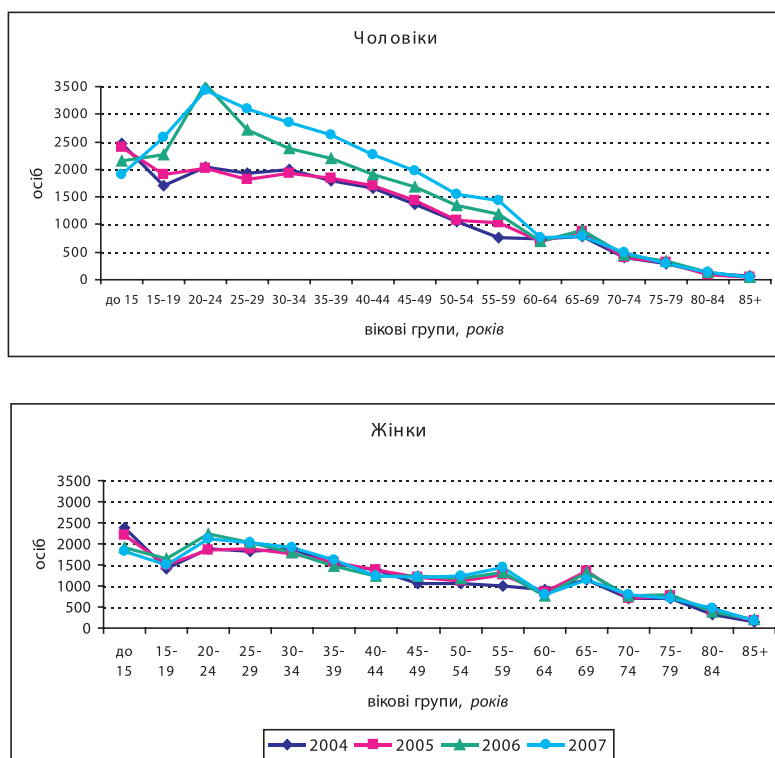


Рис. 1. Прибулі в Україну за віковими групами, 2004–2007 рр. [3]

Приблизно такі ж проблеми виникли й з реалізацією положень Хартії соціальних прав і гарантій громадян Незалежних Держав, схваленої Постановою Міжпарламентської асамблеї держав-учасниць СНД 29 жовтня 1994 р. Хартія передбачає створення єдиного ринку праці з безвізовим переміщенням громадян по території всіх країн СНД, рівноправність у соціально-трудої сфері мігрантів з громадянами країн, що їх приймають. Зокрема, Хартія зобов'язує держави-учасниці надавати: безплатну професійну орієнтацію, професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації; сприяння у добірї підходящої роботи та працевлаштуванні; виплату допомоги по безробіттю; страхування роботодавцем працівників від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань та відшкодування шкоди потерпілим; страхування на випадок непрацездатності у зв'язку з хворобою (травмою), вагітністю та пологами; повне пенсійне забезпечення по старості, у випадку втрати працездатності або годувальника, незалежно від того, на території якої держави набуто право на пенсійне забезпечення. При цьому встановлюється мінімальний розмір допомоги по безробіттю, допомоги по тимчасовій непрацездатності, пенсійної виплати. Фактично, Хартія поширює територіальний принцип на всі види обов'язкового соціального страхування, адже страхові випадки, розмір та тривалість виплати всіх видів соціальної допомоги мають визначатися відповідно до національного законодавства країни, на території якої громадяни працюють, — для страхування на випадок безробіття, тимчасової втрати працездатності, нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, або на території якої вони проживають — для пенсійного забезпечення.

Застосування територіального принципу соціального забезпечення громадян між країнами СНД можна вважати цілком виправданим у частині трудового стажу, набутого за часів спільного історичного минулого. Але в умовах подальшої дезінтеграції національних систем соціального страхування та пенсійного забезпечення він втрачає свою актуальність і суперечить повномасштабному впровадженню страхових принципів, а отже — не може бути ефективним інструментом соціального захисту зайнятого населення, особливо сучасних трудових мігрантів.

Значно більш адекватним ринковим умовам, страховим засадам і міжнародній практиці є пропорційний принцип соціального забезпечення, що передбачає урахування страхової участі відповідно до періоду сплати внесків у кожній конкретній країні. Ключову роль в реалізації цього принципу відіграє наявність відповідних двосторонніх угод з країнами-партнерами по міграційному обміну.

Поки що Україна має двосторонні угоди про соціальне забезпечення за пропорційним принципом лише з країнами Балтії (Естонія, Латвія, Литва) та деякими іншими європейськими країнами — Болгарією, Іспанією, Словаччиною, Чеською Республікою [2]. Зазвичай ці угоди охоплюють всі стандартні види обов'язкового соціального страхування (іноді також деякі види державної соціальної допомоги, зокрема для сімей з дітьми) та регулюють умови їх надання для громадян країн, що є договірними сторонами. При визначенні загальної накопиченої тривалості страхового (трудоого) стажу кожна договірна сторона, за необхідності, враховує також стаж, здобутий згідно із законодавством іншої договірної сторони (за умови, що цей стаж не збігається у часі). При цьому під страховим стажем мається на увазі період, протягом якого сплачувалися внески на соціальне страхування, трудовий стаж або інші періоди, які зараховуються до страхового стажу згідно з правовими нормами кожної зі сторін угоди. Тобто стаж, зароблений у різних країнах, інтегрується в єдиному “інтернаціональному” показнику набутих страхових прав.

Найповнішою мірою пропорційний принцип стосується пенсійного забезпечення (окрім пенсій, пов'язаних з нещасним випадком на виробництві або професійним за-



хворюванням). Кожна сторона визначає розмір пенсії з урахуванням всього періоду страхового стажу так, ніби він весь був набутий згідно з власними правовими нормами. До виплати кожною стороною призначається пенсія в розмірі, що відповідає частині цієї суми, пропорційній співвідношенню між страховим стажем, встановленим згідно з власними правовими нормами, та загальним страховим стажем, набутим згідно із правовими нормами обох сторін. Тобто громадяни України, що працювали достатньо тривалий термін на території держави, з якою укладено відповідну угоду, можуть набути права отримувати пенсію від обох країн.

Пенсії по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання призначають та виплачують відповідно до законодавства і коштом тієї сторони, де постраждала особа була застрахованою на момент настання нещасного випадку або під час виконання в останній раз трудової діяльності, що спричинила виникнення професійного захворювання. При цьому тривалість страхового стажу (в даній країні чи загальна) не має значення.

Допомога по тимчасовій непрацездатності та материнству також виплачується тільки тією стороною, де працівник був застрахований на момент настання підстав для призначення цієї допомоги. Допомога по безробіттю надається згідно із законодавством та за рахунок коштів тієї сторони, на території якої особа постійно проживає. Однак при призначенні цих видів допомоги враховується загальна тривалість стажу, набутого в обох країнах.

На відміну від “територіальних”, угоди за пропорційним принципом передбачають продовження призначених соціальних виплат у випадку переїзду громадян однієї сторони в іншу шляхом грошових переказів.

Таким чином, соціальні зобов'язання розподіляються між країнами — договірними сторонами відповідно до страхового внеску працівників-мігрантів в їхню економіку та соціальних ризиків, пов'язаних з трудовою діяльністю на їхній території.

Важливим кроком до впровадження сучасних стандартів соціального захисту трудових мігрантів слід вважати приєднання України у 2007 р. до Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів. Зокрема, стаття 18 Конвенції зобов'язує договірні сторони надавати трудящим-мігрантам та членам їхніх сімей соціальне забезпечення нарівні зі своїми громадянами, забезпечувати їм збереження прав, що набуваються, та набутих прав у сфері соціального забезпечення [4]. Водночас потрібно наголосити, що безпосередній інструментом реалізації положень зазначеної Конвенції є двосторонні та багатосторонні угоди у відповідній галузі. Тому Україні необхідно активізувати зусилля щодо підготовки та підписання таких угод.

Окрім відсутності належного юридичного супроводу, велику проблему для реалізації соціальних прав українських громадян за кордоном становить поширення нелегальних та напівлегальних форм трудових міграцій, адже соціальне забезпечення гарантується лише за умови повного оформлення зайнятості відповідно до національного законодавства країни-реципієнта. Працевлаштування трудових мігрантів доволі часто не оформляється належним чином, оскільки роботодавці за рахунок їхньої праці намагаються мінімізувати свої видатки на роботу силу, зокрема зекономити на сплаті внесків по соціальному страхуванню. З іншого боку, трудові мігранти, порівняно з постійними працівниками, значно менше уваги звертають на умови праці та соціальний захист, і, прагнучи більше одержати грошей, теж схильні уникати сплати соціальних внесків та податків.

Саме через поширеність неформальної зайнятості трудова міграція є доволі складним об'єктом для спостереження, оскільки не має достатньо надійного, повного і регулярного джерела інформації про контингенти мігрантів та характеристики їх діяльності.

Традиційно для дослідження подібних явищ використовуються два типи методів: пряме вимірювання та непрямі оцінки.

Непрямі оцінки (розрахункові методи) ґрунтуються на використанні офіційно задокументованих джерел (наприклад, поточних даних Державної прикордонної служби України, Державного комітету України у справах національностей та міграцій і аналогічних служб зарубіжних країн, обліку посольств та консульств України в зарубіжних країнах тощо). Перевага цих методів полягає в тому, що вони не потребують значних фінансових коштів та людських ресурсів, — це так звані “кабінетні” дослідження. Водночас непрямі оцінки мають істотні недоліки: постає необхідність попередньої гармонізації даних із різних джерел, причому якість цих даних, поряд з обґрунтованістю дослідницьких гіпотез та припущень, цілком визначають надійність оцінки. Головне, що розрахункові методи дають дуже обмежене коло результативних показників, — зазвичай це лише кількісний вимір масштабів явища, до того ж завищений через неможливість усунути вплив випадкових чинників та подвійний рахунок.

Пряме спостереження трудових міграцій здійснюється шляхом безпосереднього опитування населення, що потребує проведення спеціальних вибірових обстежень. Серйозним недоліком цього методу є залежність результатів від рівня відвертості респондентів, що призводить до заниження показників щодо кількості учасників трудових міграцій, а особливо — стосовно розмірів їх заробітку. Специфіка таких обстежень полягає також у достатньо тривалому періоді спостереження з огляду на нерегулярний характер міграцій, та високий імовірності одержання інформації “не з перших вуст” у зв’язку з відсутністю самих трудових мігрантів на момент опитування. Як наслідок, частина інформації може бути втрачена або викривлена. Однак лише спеціальні вибірові обстеження дають можливість не просто оцінити масштаби та потоки зовнішніх трудових міграцій, а й виявити демографічні та соціальні ознаки їх учасників, порівняти характеристики роботи, виконуваної за кордоном, з останнім робочим місцем у межах національного ринку праці, проаналізувати умови зайнятості та рівень охоплення заходами соціального захисту на робочому місці, дістати іншу інформацію, необхідну для формування адресної міграційної політики.

Перше повномасштабне вибірове обстеження з питань трудової міграції, яке охопило всі без винятку регіони України, здійснив Держкомстат у травні—червні 2008 р. Згідно з результатами цього обстеження, кількість громадян, які впродовж 2007 — I півріччя 2008 рр. хоча б один раз виїздили за кордон з метою працевлаштування, склала 1,3 млн., або 4,4% населення працездатного віку [5]. Майже половина загальної кількості трудових мігрантів працювали у Російській Федерації (598 тис. осіб, або 47,3%). Значні контингенти трудових мігрантів перебували також в Італії (187 тис. осіб — 14,8% загальної кількості), Чеській Республіці (151 тис. осіб, — 11,9%), Польщі (82 тис. осіб, — 6,5%), Угорщині (47 тис. осіб — 3,7%), Іспанії (40 тис. осіб — 3,2%), Португалії (36 тис. осіб, або 2,9%). З усіма названими державами Україна має двосторонні угоди (з Російською Федерацією — через багатосторонні угоди країн-учасниць СНД) у сфері соціального забезпечення та/або працевлаштування. Однак далеко не всі мігранти зможуть скористатися гарантіями цих угод через проблеми з правовим статусом.

Повністю легалізували своє перебування і трудову діяльність за кордоном (тобто отримали дозвіл на проживання та роботу) лише 31,7% українських трудових мігрантів; ще 3,4% — отримали дозвіл на проживання, 39,3% — мали тимчасову реєстрацію (рис. 2). Водночас 23,2% трудових мігрантів проживали і працювали за кордоном без будь-якого офіційного статусу. Причому дещо вищий відсоток нелегальних трудових мігрантів спостерігався серед жінок і сільських мешканців, що свідчить про більш уразливе їхнє становище не лише на вітчизняному, а й на глобальному ринках праці.

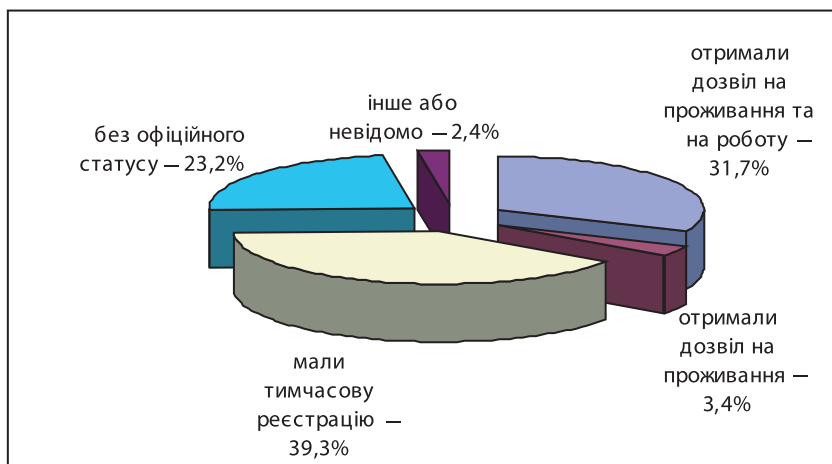


Рис. 2. Розподіл українських трудових мігрантів за правовим статусом перебування за кордоном [5]

Найповнішою мірою правовий статус трудових мігрантів було оформлено у Чеській Республіці, Португалії та Іспанії — більше половини трудових мігрантів з України, які працювали в цих країнах, одержали дозвіл на проживання та на роботу. В Італії відповідна частка становила 31,9%, в Угорщині, Польщі, Російській Федерації — близько 22%. Найбільша частка осіб без офіційного статусу спостерігалася серед трудових мігрантів у Польщі (56,2% загальної кількості трудових мігрантів з України в цій країні) та Італії (36,2%).

Переважна більшість трудових мігрантів працювали за наймом (83,6% загальної кількості). При цьому трудовий контракт у письмовому вигляді мали лише третина найманих працівників — мігрантів, решта працювали за усною домовленістю. Найчастіше не оформлюються трудові відносини у тих видах діяльності, де зайнятість трудових мігрантів найлегше приховати: серед працюючих домашньою прислугою лише 16,1% мали письмову трудову угоду, серед працівників торгівлі — 31,5%, будівництва — 32,7%.

Проблеми з оформленням правового статусу та нестабільний характер зайнятості зумовлюють низький рівень соціального захисту українських трудових мігрантів на робочому місці. Лише 51,5% з них були охоплені соціальним страхуванням, а 21,1% не мали права на жоден вид соціального забезпечення чи пільг (включаючи оплачувану відпустку). Найвищий відсоток охоплення мігрантів соціальним страхуванням у країнах, де трудові відносини частіше офіційно оформлені — в Іспанії, Угорщині, Чеській Республіці. Найбільш незахищені трудові мігранти, які працювали у Російській Федерації — понад третина з них не мали права на жоден вид соціального захисту.

Відсутність соціального захисту на робочому місці та намагання максимізувати свої заробітки призводять до того, що робочий час трудових мігрантів у півтора—два рази довший за нормативну тривалість робочого часу, встановлену в Україні. Лише 12% трудових мігрантів з України працювали за кордоном не більше 40 годин на тиждень. Водночас 57,1% їх загальної кількості працювали 41—60 годин, ще 16,6% — 61—80 годин на тиждень. Для порівняння: серед зайнятого населення в Україні частка тих, що працюють понад 40 годин на тиждень, не перевищує 17%.

Окрім надмірної тривалості робочого часу, трудовим мігрантам доводиться стикатися і з іншими порушеннями їхніх трудових прав. Значна частина трудових мігрантів відзначили, що робота, яку вони фактично виконували, відрізнялася від обіцяної (12,5%),

або їх було переведено до іншого роботодавця (6,2%). Також доволі поширені випадки затримки виплати заробітної плати або виплати її в неповному обсязі (цю проблему відзначили 8,6% загальної кількості трудових мігрантів), залучення до понаднормової неоплачуваної роботи (4,0%), несприятливих умов праці (10,7%).

Незважаючи на ці обставини, переважна більшість трудових мігрантів (67,3% загальної кількості) задоволені роботою за кордоном; 17,1% вагалися з відповіддю, незадоволених було лише 15,6%. У першу чергу це свідчить про не надто високі вимоги трудових мігрантів щодо умов праці та побуту, відсутність турботи про накопичення власних страхових прав на соціальне забезпечення. Останній чинник частково пояснюється загальним байдужим ставленням населення нашої країни до участі у соціальному страхуванні. Близько чверті зайнятих не сплачують страхових внесків зовсім, а з тих, котрі платять, третина роблять внески в розмірі не вище мінімального.

Як показують результати численних досліджень [6; 7, 123–136], трудові міграції мають переважно маргінальний характер (не лише в Україні). Мігранти-працівники заповнюють певні ніші на ринках праці країн-реципієнтів – зазвичай низькокваліфіковані та низькооплачувані робочі місця, що не цікавлять місцеве населення, але закордонний заробіток усе ж вищий, ніж вони могли б заробити на батьківщині, навіть виконуючи більш кваліфіковану роботу. Саме ця маргінальна спрямованість дає підстави стверджувати, що сучасна фінансова криза навряд чи призведе до скорочення трудових міграцій українського населення, швидше навпаки – викличе нову хвилю “економічного туризму”. Відмінність ситуації в Україні від розвинутих країн полягає в тому, що кризові явища охопили не лише фінансово-кредитний сектор та найщільніше пов’язані з ним види діяльності, а й промислові види діяльності, що становлять основу формування національного ВВП, тобто загрожують перерости у повномасштабну економічну кризу. Тому у будь-якому разі ситуація із зайнятістю і доходами в Україні буде набагато гіршою, ніж у країнах ЄС. При цьому по більшості нових країн ЄС, що є сусідами України, макроекономічні прогнози доволі сприятливі, зокрема щодо збереження відносно високих темпів економічного зростання [8].

Скорочення може відбутися лише в частині легальних трудових міграцій, де заробітчані працювали на підприємствах і у тих видах діяльності, що найбільш постраждали (постраждають) від фінансової кризи, зокрема у будівництві та автомобілебудуванні. Тобто зменшиться саме частка найблагополучніших у соціальному відношенні трудових міграцій, що здійснювалися з належним оформленням трудових відносин та дають можливість накопичувати страховий стаж. Натомість слід очікувати збільшення масштабів “експорту” неформальної зайнятості, у кращому випадку на полулегальній основі і без жодних соціальних гарантій. Ймовірно зайнятість трудових мігрантів й надалі переміщуватиметься у сектор домашніх господарств та сферу малого бізнесу, де значно слабший контроль за дотриманням трудового та податкового законодавства.

Фінансові наслідки неучасті трудових мігрантів у системі соціального страхування виявляються, з одного боку, через втрату частини надходжень страхових внесків. Оскільки середня тривалість однієї поїздки за кордон становить близько 6 місяців, припускаючи, що, працюючи цей час в Україні, 1,3 млн. трудових мігрантів сплачували б хоч мінімальний внесок, обсяг таких втрат можна оцінити щонайменше в 1,6 млрд. грн. (у 2008 р.). Хоча, звісно, не можна стверджувати, що, залишаючись в Україні, ці люди були б зайняті або сплачували б внески.

З іншого боку, значно масштабніші втрати (які до того ж постійно зростатимуть, якщо ситуація зі страхуванням трудових мігрантів не поліпшиться) несуть не лише фонди соціального страхування, а й все суспільство. Оскільки переважна більшість мігрантів не набирають необхідної тривалості стажу для одержання страхових виплат (або через нелегальний статус, або через відсутність відповідної міжнародної угоди), вони та їхні сім’ї потребують різних видів соціальної допомоги, дотацій та субсидій, що надаються з коштів державного бюджету.

**Висновки.** Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів пов'язані з двома основними чинниками:

1) дуже вузька “географія” укладених Україною двосторонніх угод у сфері соціального забезпечення, заснованих на пропорційному принципі урахування та накопичення страхового стажу;

2) поширеність нелегальних та напівлегальних трудових міграцій, що унеможливорює або істотно обмежує адекватний соціальний захист працівників-мігрантів та членів їхніх сімей як під час роботи за кордоном, так і після повернення на батьківщину.

Для вирішення цих проблем потрібна чітка й активна позиція держави у міжнародній співпраці з питань трудових міграцій. Роботу з укладання двосторонніх угод про соціальне забезпечення необхідно вести з усіма країнами—партнерами по міграційному обміну, тобто не лише з країнами, куди найчастіше виїждять українські громадяни, а й з країнами, звідки прибувають трудові мігранти в Україну.

Надзвичайно важливе значення має також посилення мотивації населення до участі у системі соціального страхування, подолання утриманських настроїв з боку громадян та проявів патерналізму — з боку держави.

#### **Джерела**

1. *ILOLEX*: База даних Міжнародної організації праці [Електронний ресурс]. — < <http://www.ilo.org/ilolex> >

2. *Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України* [Електронний ресурс]. — < <http://www.pfu.gov.ua/pfu> >

3. *Міграція населення України у 2007 році*: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2008. — 100 с.

4. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України* [Електронний ресурс]. — < <http://zakon1.rada.gov.ua> >

5. *Зовнішня трудова міграція населення України*: Стат. зб. — К.: Укр. центр соціальних реформ, Держкомстат, 2009.

6. *Малиновська О.А.* Міграції населення країн Центральної Європи та Балтії після розширення ЄС // Демографія та соціальна політика. — 2007. — №2. — С. 56–68.

7. *Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір* (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. — К.: ІДСД НАН України, 2008. — 316 с.

8. *Офіційний веб-сайт Статистичного офісу Європейської співдружності* [Електронний ресурс]. — ds < <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> >

---

**Аннотация.** Анализируются проблемы социальной защиты трудовых мигрантов из Украины, в частности недостаточное законодательное сопровождение. Отсутствие необходимых международных соглашений либо их несоответствие страховым принципам, распространённость нелегальных и полуправовальных форм миграций приводят к нарушению социальных прав работников-мигрантов.

**Summary.** The problems of social security of Ukraine's labour migrants are analysed, in particular insufficient legislative base. Absence of necessary international agreements or their gap to insurance principles, prevalence over of illegal migrations is brought to violation of social rights for migrant workers.

*Стаття надійшла до редакції журналу 27.03.2009 р.*





УДК 314.743:477

**Г.А. ДМИТРЕНКО,**  
*доктор економічних наук, професор,  
провідний науковий співробітник  
Інституту демографії та соціальних  
досліджень НАН України*

## **СТРАТЕГІЧНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ МАСОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ У СУВЕРЕННІЙ УКРАЇНІ**

**Постановка проблеми.** В історичному ракурсі масові еміграційні процеси в Україні відбувалися неоднозначно і, як правило, були пов'язані з великими історичними подіями. Характерним щодо цього були й ХХ ст., коли хвилі масової міграції були зумовлені Жовтневою революцією, Другою світовою війною, розпадом СРСР. Якщо перші дві хвилі можна вважати певною мірою примусовими, то еміграційна хвиля після 1991 року є добровільною (у пошуках кращої долі) і мала, в основному, трудовий характер.

За приблизними підрахунками, за період становлення суверенної України за кордон виїхало до 3 млн. чоловік у пошуках роботи. Велика кількість з них виїхала туди на постійне місце проживання. Загрозливим для країни є також явище, пов'язане з бажанням значної частини українських старшокласників і студентів працювати і жити за кордоном.

Враховуючи деструктивний характер вищезазначених явищ, що негативно впливають і на імідж країни, і на якість трудового потенціалу, і на національну економіку в цілому, варто глибше розібратися у причинах цих явищ з метою обґрунтування суттєвих управлінських рішень щодо оздоровлення ситуації.

**Стан вивченості проблеми.** У світовій науці міграції приділяється велика увага у зв'язку з її значним впливом на соціально-економічні процеси в умовах розвитку світового суспільства. Можливо, немає сенсу в цій статті розглядати різні аспекти цього складного комплексного процесу, яким є міграція, і яку вивчають не тільки вітчизняні вчені, а й велика кількість спеціалістів із близького і далекого зарубіжжя.

Зусиллями вітчизняних вчених у останні роки досліджувались теоретичні засади міграційних та етнодемографічних процесів, розвиток міграційних процесів населення України, вплив міграції на соціально-демографічний розвиток, міграція у системі чинників етнічного розвитку, прогнозування міграційної ситуації в Україні, інформаційне забезпечення аналізу міграцій і етнічного складу населення та ще багато інших важливих питань [4, 6].



Останнім часом з'явилися праці, де висвітлюються проблеми напливу мігрантів з країн Азії, Африки, Близького та Середнього Сходу та інші [1]. Окремо слід відзначити найактуальніші нині для України дослідження, що пов'язані з питаннями трудової міграції в регіональному аспекті [8], а також у зв'язку з розширенням ЄС [5, 9].

Однак, на погляд автора, недостатньо уваги приділяється дослідженню таких чинників і причин деструктивних еміграційних процесів в Україні, які надали б наукову основу для конструктивних управлінських змін ситуації в країні на краще.

**Мета та завдання** статті полягають у висвітленні конструктивного підходу до аналізу глибинних чинників деструктивної еміграції населення в суверенній Україні і визначенні напрямів розроблення та реалізації такої концепції управління, яка була б зорієнтована на усунення цих негативних чинників.

**Виклад основного матеріалу.** Автор вважає, що дослідження конкретних причин масової еміграції населення слід починати, базуючись на тезі: "Щасливі країну не покидають" (винятком може бути вдалий шлюб із закордонним партнером).

Особливий інтерес щодо цього становлять напрацювання Е.Уайта з університету Лестера, який у 2006 р. провів специфічне дослідження. Він спробував визначити найщасливіші і найнещасливіші країни світу. Свої дослідження він побудував на опитуванні 80 тис. людей із 178-и країн і сотні досліджень міжнародних організацій, в тому числі ООН і Всесвітньої організації охорони здоров'я. Е.Уайт створив Всесвітню карту щастя, на якій представлено рейтингові показники усіх країн. Найбільш нещасливими країнами, за даними цього дослідження, є Бурунді, Зімбабве і Конго. Україна і Молдова очолюють останню п'ятірку — відповідно 174-е і 175-е місця (детальніше про це див.: дисертаційне дослідження А.Л.Баланди "Соціальні детермінанти національної безпеки України: теорія, методологія, практика", с.257—258).

Характерно, що наведені дані Е.Уайта майже корелюють з результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології, які були представлені в 2006 р. (табл. 1). Не коментуючи дані цієї таблиці, автор хотів би звернути увагу читачів на можливість отримання відповіді на запитання: "Що робити з цими даними? Чи можуть вони допомогти змінити ситуацію в країні на краще?"

Із таблиці видно, що ситуація в країні — із несприятливих, якщо не сказати така, що пригнічує. Відомо, що при опитуванні багато що залежить від вибору репрезентантів і факторів (їх інтерпретації в анкетах) для виявлення ступеня задоволеності потреб. Але навіть не зовсім досконалий їх вибір загальну картину навряд чи змінить (якщо, звісно, не опитувати одних лише високопосадовців і успішних бізнесменів).

Отже, перед сучасною вітчизняною наукою стоїть стратегічна задача: проаналізувати ситуацію з конструктивних позицій для того, щоб спочатку на концептуальному (мета даної статті), а потім і на технологічному рівнях запропонувати дієві варіанти її вирішення.

Причому пропозиції не повинні бути у вигляді декларації типу: "треба дати усім роботу і більше платити людям", а слід використовувати методи конструктивного аналізу задля підготовки науково-обґрунтованих рекомендацій системного характеру на єдиному базисному векторі.

Реалізація технології конструктивного аналізу пов'язана з уточненням понятійного апарату і відображенням його у параметричному вигляді, класифікацією основних факторів і їх параметрів, виявленням джерел впливу на ці параметри і системним уявленням про можливість зміни цього впливу.

Таблиця 1

Вплив задоволеності різними аспектами життя на рівень щастя в 2006 р.  
(кваліметрична оцінка)

№ п/п	Аспекти (фактори) життя	Коефіцієнт рівня задоволеності
1.	Сім'я	0,469
2.	Особисте (інтимне) життя	0,440
3.	Здоров'я	0,381
4.	Рівень матеріальної забезпеченості	0,349
5.	Ставлення оточуючих людей	0,328
6.	Поведінка дітей, розвиток їх особистих якостей (для тих, хто має дітей)	0,323
7.	Ступінь впевненості у завтрашньому дні	0,311
8.	Власна поведінка стосовно оточуючих людей	0,255
9.	Робота (для тих, хто має роботу)	0,249
10.	Житлові умови	0,245
11.	То, як йдуть зараз справи в Україні	0,241
12.	Рівень захищеності від злочинців	0,133
13.	Стан навколишнього середовища	0,124

Джерело: <http://www.kiis.com.ua>

Почнемо зі встановлення єдиної глобальної причини еміграції населення України за період її незалежності. Це, безумовно, низький рівень задоволеності людських потреб духовного і матеріального характеру. Оскільки категорія “щастя” поки ще не є науковою (“винна” в цьому емоційна складова, що є змінною), є сенс використати категорію “самореалізація особистості”. Вона характеризується ступенем задоволення тих чи інших потреб людини у процесі їх динаміки і цілком корелюється з якістю її життя. При цьому ступінь самореалізації особистості є параметром, який можна виміряти, використавши кваліметричні факторно-критеріальні моделі.

На користь цього параметра вказує також і те, що у класичній ієрархії потреб людини за А.Маслоу, самореалізація, що пов'язана з самоактуалізацією, займає вищий щабель потреб людини. Ієрархія потреб складається з базисних потреб фізіологічного характеру, потреб у безпеці, соціальних потреб, які пов'язані з взаємодією у соціумі, визнання особистого соціального статусу і, нарешті, самоактуалізації як відповідності розвитку, використання здібностей, знань, умінь, особистих якостей людини потребам суспільства і його осередків.

Щоб систематизувати ці потреби (у рамках конструктивного аналізу) пов'яжемо їх зі сферами життєдіяльності людини. Це дасть нам можливість виявити джерела впливу на задоволеність цих потреб з усіма наслідками, які є звідси похідними.

Людина народжується на світ щоб реалізуватися як особистість. Отже, розглянемо чотири сфери, в яких людина так чи інакше перебуває протягом життя і має глибинний мотив самореалізовуватися через задовольняння своїх конкретних потреб у правових рамках загальнолюдської моралі та національних традицій (рис. 1).

Вочевидь, якщо дитина з радістю ходить до школи (від якої залишились гарні спогади на все життя), а вже будучи дорослою людиною із задоволенням відвідує вищий навчальний заклад, потім із задоволенням ходить на роботу і повертається з бажанням у сім'ю, відчуваючи себе комфортно за місцем проживання (у домі, мікрорайоні) та за місцем відпочинку, то потреби такої людини задоволені у великому ступені, й рівень її самореалізації достатньо високий. Така людина, скоріш за все, емігрувати не буде.

Розглянемо головні умови та їх вплив на самореалізацію людини у кожній зі сфер життєдіяльності окремо. Почнемо зі сфери трудової діяльності. Наприклад, що означає із задоволенням ходити на роботу чи отримувати задоволення від праці?

Є чотири основних фактори, що впливають на це задоволення.

Перший (залежно від особистих вимог може бути і другим) — це достатня матеріальна винагорода за працю з метою задоволення фізіологічних та інших потреб.



**Рис. 1. Квадра сфер життєдіяльності людини, де вона має потребу самореалізовуватися**

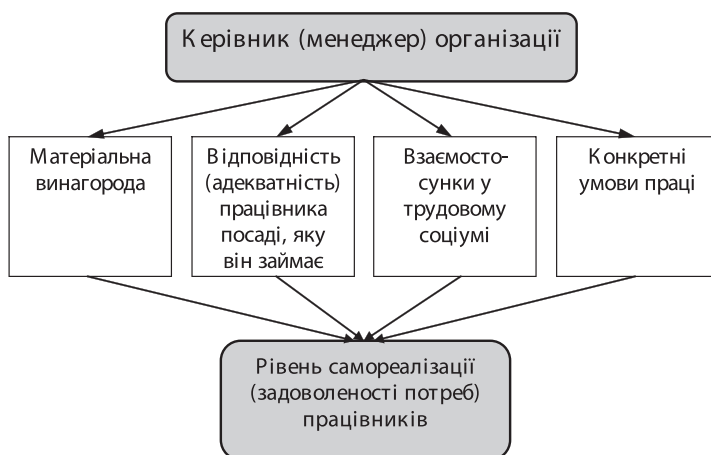
Другий (може бути першим) — відповідність праці здібностям, професійному рівню, діловим та особистісним якостям працівника за принципом “свої сани”.

Третій — якість стосунків з колегами і керівником на принципах взаємопорозуміння і взаємоповаги. Інколи цей фактор може бути вирішальним і стати основним чинником незадоволеності працею в конкретній організації.

Четвертий — умови праці.

Для того, щоб вирішити проблему підвищення рівня задоволеності потреб працівників за всіма чотирма факторами, треба неабиякі зусилля керівника (менеджера). Останній має бути не тільки професійно підготовленим, компетентним у своїй справі, а й за своїми здібностями, діловими і особистісними якостями відповідати цій іпостасі. Також він повинен знати як досягти синергетичного ефекту, управляючи трудовим потенціалом організації. Саме такого менеджера можна назвати елітним [7].

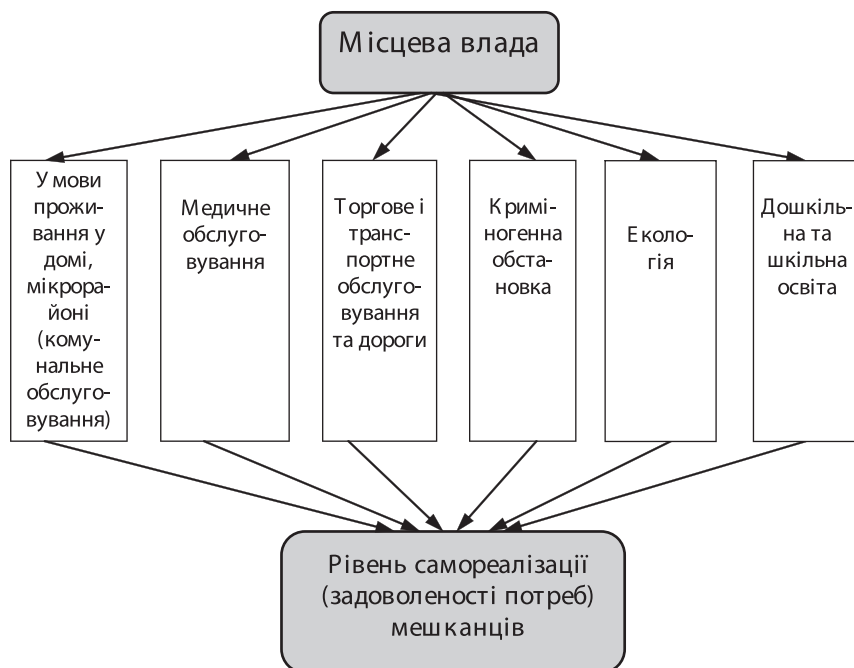
У правовому полі дій менеджера з позиції культури цільового управління треба виділити дві цілі. Йдеться про цілі економічного і соціального характеру. Сутність останньої – підвищення рівня самореалізації працівників організацій. Схематично вплив менеджера на рівень самореалізації працівників у сфері трудової діяльності представлено на рис. 2.



**Рис. 2. Вплив менеджера на рівень самореалізації працівників у сфері трудової діяльності**

Рівень самореалізації у такій сфері життєдіяльності, як місце проживання і відпочинок обумовлюється ступенем задоволеності відповідних потреб, основні з яких подано на рис. 3.

Оскільки задоволення цих потреб залежить від діяльності органів місцевої влади (адже входить до кола їх компетенції), то ступінь задовольняння мешканців міст, селищ, сіл є результуючим показником діяльності цих органів. Іншими словами, якщо виявити рівень самореалізації мешканців за місцем життя і відпочинку, то це означатиме, що з'явилась оцінка кінцевих результатів діяльності місцевих органів влади. Ситуація не може не поліпшитися, якщо юридично визнати правомірність виявленого у результаті соціологічного опитування рівня самореалізації мешканців (через ступінь задоволеності відповідних потреб) в якості офіційної оцінки діяльності цих органів. Посилення відповідальності владних структур (через налагодження зворотного зв'язку у системі місцевого самоврядування) стає в цьому випадку реальним управлінським кроком до вирішення питання підвищення рівня самореалізації мешканців у цій важливій сфері життєдіяльності людини. У такому разі в органах місцевої влади повинна формуватися нова культура цільового управління [2].



**Рис. 3. Вплив органів місцевої влади на рівень самореалізації за місцем проживання і відпочинку**

Не враховуючи економічні фактори, самореалізація людини у сім'ї базується, в основному, на задоволенні гармонічності стосунків між подружжям, які відображаються потім на формуванні ціннісних настанов і поведінки дітей, їх сприйнятті оточуючого світу та ін. На жаль, сьогодні при становленні родини (закріпленні шлюбів) ці стосунки слабо прогнозуються, насамперед через недостатність знань про самого себе кожного з подружжя.

Специфічна відмінність середньостатистичної сім'ї — довготривале близьке спілкування особистостей у достатньо замкнутому просторі. У цьому випадку поряд із чуттєвим потягом (на якому базується кохання) набуває ключового значення сумісність подружжя. Сама сумісність може розглядатися з позицій таких факторів: психологічна сумісність характерів; сумісність інтелектуально-духовних сфер; сумісність соціотипів; сексуальна сумісність. Вочевидь, що знання кожного, хто вступив до шлюбу, своїх параметрів сумісності могло би найсуттєвішим чином вплинути на підвищення гармонізації сімейних стосунків. Крім того, знання параметрів сумісності у кваліметричному вимірі дало би змогу на науковій основі здійснювати пошук сумісних пар через комп'ютерну мережу.

У контексті вищевикладеного з метою сприяння самореалізації людини в родині треба вагомо посилити можливості ще у системі освіти прищепити учням прагнення до самопізнання. У цьому зв'язку у Міністерства сім'ї та молоді з'являється нова стратегічна цільова настанова — сприяти людям утворювати гармонічні шлюби. Виступаючи у ролі заказчика перед психологічною і педагогічною наукою (відповідно з розробки теорії сумісності та формування у тих, хто навчається, знань про самого себе), це міністерство може імппульсувати рух щодо створення при районних відділеннях реєстрації шлюбів комп'ютерних центрів, які допомагали б знаходити сумісні пари, чим би виштовхнули з ринку служби знайомств, ціллю яких є лише отримання прибутку, а не створення гармонічних шлюбів.

Самореалізація людини в родині — складний процес, що вирішується завсякчас не вдало стихійно самими родинами. На думку автора, у державі є значні важелі впливу на процес формування гармонічних сімей. Але для цього місія і стратегічні цілі діяльності відповідних державних структур повинні мати людиноцентричну основу, яка вимірювалася б рівнем самореалізації людини.

*Самореалізація людини у системі освіти* має специфічний характер у зв'язку зі стратегічним впливом пізнавально-педагогічної діяльності на життя людини. Тому вивчення ступеня самореалізації людини у системі освіти може здійснюватися потрібно. Так, це можливо зробити шляхом з'ясування думки батьків, з одного боку, про якість дошкільної та шкільної освіти, з іншого — думки вже дорослої людини, яка робить чи вже зробила свою кар'єру, і нарешті — виявлення бажання самих учнів брати участь в освітянському процесі.

Ступінь задоволеності людини системою освіти має велике значення. Обумовлено це тим, що система освіти впливає на рівень самореалізації в інших сферах життєдіяльності людини, головним чином, через знання людиною самої себе, свого ЕГО.

Наприклад, знання людиною своїх здібностей і ділових якостей впливає на характер “своїх саней” — адекватності працівника посаді, яку він займає. Це допоможе йому знайти своє призначення відповідно до своїх здібностей, що сприятиме кар'єрному росту, а також дасть змогу працівнику оптимальним чином будувати стосунки у трудовому соціумі.

Таким чином, стає очевидним, що система дошкільної і шкільної освіти повинна стати якомога більш людиноцентричною [3], тобто бути орієнтованою не тільки і не стільки на знання, скільки на особистість, на виявлення здібностей, характерних рис особистості, на формування у учнів прагнення до самопізнання. Система вищої освіти має орієнтуватися на підготовку професійно конкурентоспроможних спеціалістів, які за своїми здібностями, діловими і особистісними якостями відповідають професії, яку набули.

Стратегічна перебудова діяльності Міністерства освіти і науки України повинна бути пов'язана з виконанням нової місії: сприяти самореалізації учнів не тільки у процесі навчання, а й у наступній їх життєдіяльності.

### **Висновки і концептуальні пропозиції**

Низький рівень самореалізації людей чи, іншими словами, низька якість життя (через відчуття самих людей) є глибинною причиною масового від'їзду наших найбільш мобільних співвітчизників за кордон у пошуках свого “щастя”.

Конструктивний аналіз факторів, що впливають на рівень самореалізації людини у різних сферах життєдіяльності, показав можливі напрями зміни ситуації на краще шляхом управлінських дій. Останні повинні бути пов'язані з цілеорієнтацією відповідних структур на ступінь задоволення потреб (якість життя) людей у кожній зі сфер життєдіяльності.

На прийняття людиною рішення про еміграцію в першу чергу впливають низький рівень самореалізації в трудовій діяльності, а також у сфері проживання та відпочинку, враховуючи такі чинники, як медичне обслуговування, екологія, криміногенна ситуація та ін.

Характерно, що однією з найважливіших причин масової еміграції (яка перебуває начебто поза сферами життєдіяльності, але незримо присутня скрізь) є незадоволеність існуючим суспільним устроєм в Україні, становлення якого відбувалося в умовах відсутності стратегії подальшого конструктивного розвитку країни і зовсім “розмитой” відповідальності владних структур за кінцеві результати своєї діяльності. Саме це й спричинило наявну сьогодні системну кризу в країні.



Вийти з цієї кризи можливо, якщо віднайти той спрямовуючий ланцюг, потягнувши за який... На думку автора, таким ланцюгом є система державного управління. Якщо перейти до механізму цільового управління (управління за цілями і кінцевими результатами), тоді вдасться органи державного управління повернути “обличчям до людей”, тобто до якості життя усього населення країни.

Але для цього треба мати технологію виміру якості життя населення, аби потім юридично закріпити за кожним органом державного управління свою частину цієї якості. Тоді системна криза відійде сама по собі, адже різні гілки влади будуть зорієнтовані на єдиний показник. Цей показник — підвищення рівня самореалізації людини у правових рамках загальнолюдської моралі і національних традицій, який становить сутність громадянського суспільства. Саме тоді і з’явиться в державі своя ідеологія розвитку українського суспільства.

#### **Джерела**

1. Браїневська Л., Волосюк Г., Малиновська О., Пилинський Я., Попсон Н., Рубл Б. “Нетрадиційні” мігранти у Києві. — К.: “Стилос”, 2003. — 447 с.
2. Гошко А.О. Сучасна управлінська культура в системі місцевого самоврядування: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — 312 с.
3. Дмитренко Г.А. Система оцінювання якості освіти по цінному кінцевому продукту — стратегічний напрямок її розвитку в Україні // Культура народів Причорномор’я. — 2007. — № 115. — С. 29–31.
4. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми мігрантами: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — 236 с.
5. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС. — К.: Бланк-Прес, 2004. — 171 с.
6. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В.Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.
7. Ріктор Т.Л. Державні важелі формування елітного менеджера в системі освіти // Економіка та держава. — 2007. — № 12, — С. 69–71.
8. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісні та географічні аспекти. — Тернопіль, 2007. — 60 с.
9. Українська трудова міграція до країн Європейського союзу у дзеркалі соціології / Інформаційно-аналітичне видання. Пер. з польської. — Київ—Варшава, 2005.

---

**Аннотация.** Рассматриваются вопросы конструктивного анализа глубинных причин массовой трудовой миграции населения в независимой Украине. Предложены концептуальные направления устранения этих причин методами целевого управления.

**Summary.** The questions of structural analysis of deep reasons of mass labor migration of population are examined in independent Ukraine. Conceptual directions of removal of these reasons the methods of management by objectives are offered.

*Стаття надійшла до редакції журналу 25.07. 2008 р.*



УДК 314.74:476;477

*А.Г. ЗЛОТНИКОВ,  
кандидат экономических наук, доцент,  
заведующий кафедрой Белорусского  
торгово-экономического университета  
потребительской кооперации, г. Гомель*

## БЕЛОРУССКО-УКРАИНСКАЯ МИГРАЦИЯ НА РУБЕЖЕ XX – XXI СТОЛЕТИЙ

**Постановка проблемы** и связь с важными научными заданиями. Состояние, характер и тенденции белорусско-украинской миграции последних двух десятилетий прежде всего связаны с существенными процессами в государственной политике постсоветского периода. Создание и развитие новых независимых государств, проведение активной национальной политики, разрушение ранее существовавшего единого экономического и демографического пространства породили неоднозначные и противоречивые процессы в миграционном поведении населения новых независимых государств. Исследование белорусско-украинской миграции выполнено по Государственной комплексной программе научных исследований (ГКПНИ) «Экономика и общество» Республики Беларусь.

**Анализ последних исследований.** Изучение миграционных процессов постсоветского пространства последних двух десятилетий связано с рассмотрением общих направлений и тенденций в демографическом развитии и его составной части — миграционного движения населения в каждой стране. В этом плане известны прежде всего научные исследования миграционных процессов российских ученых — Л.Л. Рыбаковского, С.В. Рязанцева, В.А. Ионцева, Т.А. Юдиной, О.Д. Воробьевой, А.Г. Вишневого, Ж.А. Зайончковской, В.И. Переведенцева, Т.М. Регент, А.В. Топилина, В.И. Мукомеля и др. В украинской демографической науке миграционные процессы исследуются в работах И.М. Прибытковой, Э.М. Либановой, Н.А. Шульги, А.В. Позняка, О.А. Малиновской, У.Я. Садовой, М.Д. Романюка и др. Отдельные аспекты исследований миграции в Беларуси связаны прежде всего с именами А.А. Ракова, Л.П. Шахотько, Л.Е. Тихоновой, С.С. Ткаченко, М.И. Артюхина. Однако анализ миграционных процессов между отдельными постсоветскими государствами ими осуществляется попутно, чего не избежал в своих публикациях и автор данной статьи в отношении белорусско-украинской миграции [1, 2, 3].

**Целью работы** является анализ состояния, противоречивого характера и тенденций белорусско-украинской миграции, что особенно важно для Беларуси, ибо Украина в миграционном обмене Беларуси с постсоветским миром занимает одно из ведущих мест.

**Изложение основного материала.** Современные социально-экономические процессы в постсоветском мире испытывают воздействие многообразных взаимосвязанных мировых, региональных и внутренних национальных явлений. В частности, они связаны с прежними миграционными процессами в СССР, которые, особенно в послевоенный период, привели к расселению многих наций и народов тогдашней единой страны вне своей исторической родины. С 1949 по 1990 гг. в тогдашнем межреспубликанском перемещении населения для миграционных процессов Беларуси было характерно преобладание оттока населения по сравнению с притоком. Отрицательное сальдо миграции населения Беларуси за 1949–1990 гг. составило 1355,4 тыс. чел. Вследствие этого в советских республиках, по материалам последней советской переписи населения 1989 г., вне Беларуси проживало 2131,6 тыс. белорусов, из которых 1206,2 тыс. чел. нашли постоянное место жительства в России и 440,0 тыс. чел. в Украине [9, с. 143].

Такая интенсивность миграционных процессов, протекавших во второй половине прошедшего столетия, в новых политических реалиях сказалась на изменении направленности миграции в последнем десятилетии XX столетия. Русскоязычное население в силу многообразных (прежде всего национальных) причин, возникших в новых независимых государствах, и белорусы в том числе со своими семьями, начали интенсивно возвращаться в Беларусь.

Из всех новых независимых государств среди бывших советских республик только две страны — Беларусь и Россия — имеют положительное сальдо в миграционном обмене постсоветских стран. В последние годы к ним присоединилась и Украина. Для Беларуси 1990 год был последним годом, когда из Беларуси больше выехало на постоянное место жительства, чем приехало. В 1990 году только с Россией и Украиной Беларусь имела отрицательное сальдо миграционного обмена — соответственно 13,3 и 4,4 тыс. чел. Но и положительное сальдо со всеми другими тогдашними республиками СССР не перекрывало потери численности населения Беларуси в миграционном обмене с ведущими славянскими советскими республиками: превышение численности выбывших из Беларуси над численностью прибывших в страну в 1990 г. составило 6,6 тыс. чел. С 1991 года ситуация изменилась. И даже в миграционном движении между Беларусью и Россией за 90-е годы Беларусь (за исключением 1994 и 1995 гг.) имеет положительный баланс. Это преимущество Беларуси отражает как белорусская статистика, так и статистика других новых независимых государств, с которыми Беларусь имеет миграционный обмен.

Так, по данным белорусской статистики за 1991–2007 гг., в Беларусь из новых независимых постсоветских государств прибыло 634,4 тыс. чел., а из Беларуси выбыло в них — 333,6 тыс. чел. (табл. 1). Такая направленность миграционных процессов позволила Беларуси обеспечить прирост численности населения за счет механического движения более 300 тыс. чел. В Беларуси из этого факта делают выводы, что: во-первых, среди большинства постсоветских стран Республика Беларусь характеризуется значительным потенциалом устойчивого развития; во-вторых, Беларусь у населения постсоветских государств имеет более привлекательный имидж по сравнению с теми странами, из которых оно перебиралось жить и трудиться; и, в-третьих, — это и результат осуществления протекционистской политики для возвращающегося в страну населения. Миграционный статус страны выступает в качестве индикатора уровня ее социально-экономического развития. По мере роста экономического потенциала и благосостояния населения наблюдается снижение эмиграционных установок населения страны и рост числа иммигрантов.

**Таблица 1**

**Миграционный обмен Беларуси за 1991–2007 гг. со странами СНГ и Балтии (человек)**

Государства	Прибыло	Убыло	Миграционный оборот	Сальдо миграции
Всего по СНГ и странам Балтии	634355	333640	967995	300715
в том числе: Российская Федерация	367870	246558	614428	121312
Казахстан	48532	7679	56211	40853
Украина	99948	58081	158029	41867
Молдова	8382	2835	11217	5547
страны Закавказья	23374	3712	27086	19662
страны Средней Азии	31016	5978	36994	25038
страны Балтии	55233	8797	64030	46436

*По данным белорусской статистики [6, с. 260–261; 7, с. 390–392]*

Так это или нет, — это отдельный вопрос. Но фактом остается то обстоятельство, что тем самым положительное сальдо белорусской миграции несколько смягчило современные негативные демографические процессы. При в целом одинаковых тенденциях в изменении уровней рождаемости и смертности, прежде всего европейских постсоветских государств, в Беларуси общее снижение численности населения в новых политических и социально-экономических реалиях оказалось меньшим, чем в большинстве новых независимых государств постсоветского пространства (за исключением РФ).

Так, численность населения России по сравнению с самой высокой его численностью (а это пришлось на начало 1992 г.) уменьшилась на 3,4 %, а в Беларуси по сравнению с началом 1994 г., когда в стране была зафиксирована наибольшая в ее истории численность населения, сокращение его численности составило 4,6 %. Для сравнения, в Украине уменьшение численности населения по сравнению с периодом ее наибольшей численности (на начало 1992 г.) составило 9,8 %. В Грузии такой показатель, т.е. уменьшение численности населения по сравнению с самой рекордной его численностью в истории страны (на начало 1991 г.) был самым высоким на постсоветском пространстве — 21,1 %. Приведем аналогичные показатели снижения численности населения по сравнению с их наивысшей численностью (в скобках указан год достижения этими странами наивысшей численности населения) в своей истории по другим постсоветским странам: Молдова (1991 г.) — 17,3 %, Армения (2002 г.) — 15,5 %, Эстония (1990 г.) — 14,0 %, Латвия (1990 г.) — 10,2 %, Казахстан (1993 г.) — 10,1 % и Литва (1992 г.) — 7,0 %.

Данные белорусской статистики о миграционном обмене Республики Беларусь с новыми независимыми постсоветскими государствами свидетельствуют, что Украина является вторым (после России) миграционным донором Беларуси. Доля эмиграции из РФ в общей численности прибывших за 1991–2007 гг. в Беларусь составила 58,0 %, Украины — 15,8 %. За 1991–2007 гг. из Украины на постоянное место жительства переехало в Беларусь почти 100 тыс. чел., а выбыло из Беларуси в Украину 58,1 тыс. чел. Тем самым Украина «дала» Беларуси прирост населения, или смягчила негативные демографические процессы, на 41,9 тыс. чел. Материалы украинской статистики о миграционном обмене Украина — Беларусь несколько расходятся с этими данными белорусской статистики,

но и в этом случае доля Украины в иммиграции Беларуси меньше, чем в ее эмиграции [8, с. 401]. Этот наш миграционный оборот обусловлен: величиной численности населения Украины, общностью границ между Украиной и Беларусью, общностью исторических судеб [5, с. 402–403].

Украинский фактор миграции для Беларуси среди новых независимых постсоветских государств уступает двум группам стран – российскому (прирост 121,3 тыс. чел.) и балтийскому (прирост 46,4 тыс. чел.). Место Украины в миграционном обмене с Беларусью выявляет анализ тенденций миграции на основе показателя миграционной нагрузки – количества мигрантов в расчете на 10 тыс. населения страны, откуда мигрирует население в Беларусь. Наибольшая величина миграционной нагрузки за период наивысшего миграционного прироста для Беларуси (1991–2002 гг.) «Остальной мир – Беларусь» пришлось на страны Балтии (Латвия, Литва и Эстония) – 69,4. Следующий показатель миграционной нагрузки для Беларуси имеет Казахстан – 29,0, затем Россия – 22,6, Молдова – 19,1, Украина – 18,1, страны Закавказья – 12,2 и страны Средней Азии – 6,9. Отметим, что в расчете на 10 тыс. населения стран СНГ и Балтии средняя миграционная нагрузка для Беларуси составила 20,5, и украинский показатель миграционной нагрузки для Беларуси – меньше средней по постсоветскому пространству [4, с. 65].

За период суверенного развития постсоветских государств основной приток населения из Украины в Беларусь пришелся на первые 5 лет (1991–1995 гг.) – 57,3 %. На этот же период приходится и более половины миграционного притока населения в Республику Беларусь из новых независимых государств бывшего СССР – более 60 %. Именно в эти годы во многих постсоветских государствах имел место разгул националистических страстей и связанных с ними других негативных явлений, что привело к выталкиванию из них населения некоренной (не титульной) национальности, главным образом русскоязычного (славянского) населения.

Отличительной чертой украинской миграции для Беларуси, по сравнению с миграционным обменом Беларуси со всеми государствами СНГ и странами Балтии, имеет то обстоятельство, что наибольший прирост населения Республики Беларусь за счет украинского фактора миграции пришелся на 1996–1999 гг. (табл. 2), дав за эти четыре пиковые годы из периода 1991–2007 гг. положительное сальдо в 15,4 тыс. чел., или более трети общего миграционного прироста населения Беларуси за счет Украины. А наивысший коэффициент результативности (исчисляемый отношением численности прибывших к численности выбывших) украинской миграции для Беларуси был в 1998–1999 гг. – 4,50. В 1996–1997 гг. показатель результативности украинской миграции для Беларуси составил 3,28; также высок этот коэффициент даже при снижении общего оборота миграции между Украиной и Беларусью в 2001–2003 гг. – 3,15.

Интересно, что самый низкий коэффициент результативности украинской миграции для Беларуси пришелся на период 1991–1992 гг. – 1,23, когда общий миграционный оборот между обеими странами был наивысшим. При этом наибольший миграционный прирост населения Беларуси за счет других постсоветских государств был в 1991–1993 гг. Рост коэффициента украинской миграции для Беларуси в 1966–1999 гг., а затем и в 2005–2007 гг. совпал с серьезными политическими событиями в Украине в эти периоды.

Начало XXI столетия характеризуется заметным снижением уровня миграционного движения населения между новыми независимыми постсоветскими государствами. Эта тенденция характерна и для миграционного прироста населения Беларуси за счет Украины, среднегодовой уровень которого за годы нового столетия заметно снизился, составив 66,3 % к среднегодовому уровню общего миграционного прироста суверенного существования. И хотя в последние два года (2006–2007 гг.) наблюдается рост украинского

миграционного прироста для Беларуси, но он только на 11% выше, чем за предшествующие 2004–2005 гг. Но этот прирост ниже не только за весь постсоветский период (на 46,4 %), но даже ниже, чем за годы нового столетия (на 19,2 %).

**Таблица 2**

**Миграционный обмен Беларуси и Украины за 1991–2007 гг. (человек)**

Годы	Прибыло в Беларусь	Выбыло из Беларуси	Сальдо миграции	Коэффициент результативности
1991	16680	13367	3313	1,25
1992	15452	12700	2752	1,22
1993	11772	9033	2739	1,30
1994	7980	5811	2169	1,37
1995	5399	3766	1633	1,43
1996	5823	2180	3643	2,67
1997	5613	1687	3926	3,33
1998	5448	1158	4920	4,71
1999	4643	1084	3559	4,28
2000	3546	1137	2409	3,12
2001	3361	966	2395	3,48
2002	2962	971	1991	3,05
2003	3098	1048	2050	2,96
2004	2144	952	1192	2,25
2005	1979	811	1168	2,44
2006	2007	703	1304	2,85
2007	2041	706	1335	2,89
1991–2007	99948	58081	41867	1,72
1991–1995	57283	44677	12606	1,28
1996–2000	25073	7246	17827	3,46
2001–2007	17592	6157	11435	2,86

*По данным белорусской статистики [2, с. 260–261; 7, с. 390–392]*

Сложившаяся белорусско-украинская миграционная ситуация представляет собой сложное социально-экономическое явление, прямо и косвенно связанное со многими сторонами социальной жизни. Она отражает как особенности, так и сложности современного социального, экономического и политического состояния всего постсоветского пространства. Белорусско-украинская миграция (а в ней 98 % составляют этнические белорусы, русские и украинцы), в отличие от миграции других этносов, в основном детерминирована экономическими процессами. Кроме того, в отличие от миграционного движения населения других регионов, белорусско-украинская миграция не создает проблем с интеграцией мигрантов с Украины в социокультурные белорусские реалии, как впрочем и с интеграцией белорусских иммигрантов в украинскую социокультурную среду.



Региональный характер белорусско-украинской миграции выявляет разный региональный рейтинг Беларуси для населения Украины. Наибольшая миграционная нагрузка «Украина — Беларусь» на рубеже XX — XXI столетий, в силу своего географического расположения и традиционных исторических связей, приходится на Гомельскую и Брестскую области. Украинский показатель миграционной нагрузки прироста населения Брестской и Гомельской областей за этот период составил соответственно 15,0 и 14,7 в расчете на 10 тыс. населения этих областей. Это в 3–5 раз превышает показатель нагрузки украинского миграционного прироста населения города Минска (3,5) и Гродненской области (5,0).

Преобладание Брестской и Гомельской областей в миграционном обмене с Украиной — следствие того фактора, что именно с этими двумя областями Беларуси граничат пять областей Украины: с Гомельской — Черниговская, Киевская и Житомирская, а с Брестской — Житомирская, Ровенская и Волынская области. В результате наибольший прирост населения Республики Беларусь за счет украинского фактора миграции приходится на две приграничные с Украиной Гомельскую (27,0 %) и Брестскую (26,6 %) области.

Причем, украинская миграция, в сравнении с российской, Гомельской области дает более интенсивный миграционный прирост населения, чем для Беларуси в целом. Так, за тот период, за который белорусская статистика дает данные (начиная с 1995 г.) о региональной миграции, миграционный прирост населения Беларуси за счет Украины и России составил отношение 1:2,9, а Гомельской области — 1:2,3. Напомним, что именно с середины 1990-х годов результативность миграции для Беларуси в целом за счет Украины начала расти. Вероятно, во-первых, это действия факторов близости Украины и Гомельщины — протяженность белорусско-украинского пограничья с Гомельской областью значительно больше, чем белорусско-российское пограничье. А вот с другими областями (Могилевской, Витебской и частично Гродненской) белорусско-российское пограничье значительно больше. Во-вторых, Гомельская область имеет более значительный экономический потенциал, нежели российские области, с которыми граничит Украина. При этом Гомель, как и Брест находятся ассиметрично своей области и оказывают более сильное воздействие на социально-экономические процессы в соседних регионах, т.е. Украины. И, в-третьих, именно с середины 90-х годов прошлого столетия в Украине стало фактом резкое обострение политической ситуации, имеющее постоянно флуктуирующий характер.

Важным аспектом анализа миграционных процессов с целью воздействия на эти процессы является упор не только на количественные, но прежде всего на качественные показатели. Поэтому при всех благоприятных для Беларуси показателях миграционного движения между Украиной и Беларусью возникает вопрос: делает ли погоду на перспективном демографическом развитии Беларуси этот миграционный прирост? И должны ответить — нет. Этот миграционный прирост является положительным для Беларуси только внешне. В миграционном движении населения в направлении «Украина — Беларусь» преобладает возвращение белорусов. В миграции населения из Беларуси в Украину преобладают украинцы. Но среди прибывших из Украины на постоянное место жительства в Беларусь преобладают лица старшего возраста, что усугубляет в целом негативную демографическую ситуацию в Беларуси. Дело в том, что прибывшее пожилое население погоду на фронте рождаемости не делает, но в перспективе будет влиять на рост показателей смертности. То есть характер белорусско-украинской миграции свидетельствует о высоком политическом и социальном эффекте для Беларуси, но низком (и даже со знаком минус) демографическом эффекте.

Новые геополитические и глобализационные реалии повлияли и на другой вид миграционных процессов между приграничными территориями Беларуси и Украины — маятниковую миграцию, что отражают тенденции на рынке труда — трудовой миграции между Украиной

и Беларусь в советский и постсоветский периоды. В советский период важным фактором трудовой миграции было влияние на нее асимметрии областных центров (Бреста и Гомеля). В результате население приграничных украинских районов изо дня в день пополняли численность занятых на промышленных предприятиях Гомеля и Бреста. Сокращение промышленного производства, приведшее к сокращению численности занятых в промышленности и строительстве, таможенные, паспортные, валютные проблемы изменили содержание и направление трудовой миграции. Сегодня в трудовой и фронтьерской миграции преобладает торговая и посредническая занятость. Как следствие этого — сокращение социальной инфраструктуры Гомельской, Черниговской и Киевской областей, обслуживающей демографические контакты населения в приграничных зонах. Сегодня только Брест в силу менее развитой экономической Волынской области, с одной стороны, и более широких приграничных возможностей (в направлении западного вектора) г. Бреста, с другой стороны, в какой-то степени дает занятость населению Украины.

Вместе с тем существующая трудовая миграция свидетельствует о неурегулированности ее правового статуса. В результате трудовая миграция осуществляется в основном стихийно, нелегально. В связи с трудностями занятости для коренного населения, перед мигрантами встают проблемы обеспечения занятости, что не способствует их успешной адаптации. Чаще всего прибывшее население с Украины находит место приложения своего труда на рынках. Тем не менее в этой сфере украинцы-мигранты не менее активны, чем мигранты из Средней Азии и Закавказья. Они обладают высокой конкурентностью.

Прямо противоположна ситуация на рынке труда России в отношении трудовых мигрантов из Беларуси, что связано с заключенным Генеральным соглашением между правительствами и профсоюзами Беларуси и России. В частности, пункт 35 Генсоглашения правительства и профсоюзов России и Беларуси гласит: «в целях снижения напряженности на национальном рынке труда продолжить работу по развитию двухстороннего сотрудничества органов государственной службы занятости Республики Беларусь и региональных органов службы занятости Российской Федерации в части содействия гражданам Республики Беларусь в трудоустройстве в Российской Федерации». И это отразилось на более привилегированном положении трудовых мигрантов из Беларуси на российском рынке труда.

Попутно отметим, что среди данных российской статистики о трудовых мигрантах из новых независимых государств отсутствуют сведения о масштабах трудовых мигрантов из Беларуси, которые таким образом в России не считаются иностранными мигрантами. Хотя, по нашим данным, на российском рынке труда занято около полумиллиона белорусских граждан. Эта ситуация показывает, что правовое положение украинских трудовых мигрантов могло бы быть лучше, существуя подобное соглашение и между Беларусью и Украиной.

Однако сложившаяся ситуация с белорусскими трудовыми мигрантами в России, несмотря на внешнее благополучие, на наш взгляд, имеет и опасный характер. Во-первых, белорусские, как и украинские трудовые мигранты используются не на самых высококвалифицированных работах. Во-вторых, может быть такое привилегированное положение белорусских трудовых мигрантов на российском рынке труда является своеобразным мостом для проводимой с начала 2007 года в России либеральной политики в отношении трудовых мигрантов, чтобы в перспективе дать им законные основания для получения российского гражданства и тем самым обеспечить за их счет прирост населения. О том, что такая гипотеза имеет под собой основание, свидетельствует государственная программа Российской Федерации по оказанию содействия добровольному переселению в Россию соотечественников, проживающих за рубежом, и заявления руководителей

российского государства о создании благоприятных условий для миграции населения с близкими для России социокультурными ценностями. Им облегчается доступ к рынкам труда и регистрации пребывания.

**Выводы.** Анализ состояния, характера и тенденций белорусско-украинской миграции на рубеже XX – XXI столетий выявляет доминирующую роль воздействия на миграционные процессы существенных мировых, региональных и внутренних национальных явлений, их неразрывную связь с изменениями в политике государств постсоветского периода. Беларусь в миграционном обмене с Украиной этого периода имеет устойчивое положительное сальдо. Украина является вторым после России миграционным донором Беларуси. Столь весомый объем белорусско-украинской миграции обусловлен величиной численности населения Украины, общностью границ между Украиной и Беларусью, а также общностью исторических судеб. Анализ региональной белорусско-украинской миграции выявляет наибольшую величину миграционного прироста для Гомельской и Брестской областей. Анализируя влияние миграционных процессов на демографические процессы в Республике Беларусь, отметим, что тенденции белорусско-украинской миграции сигнализируют о возможных негативных демографических последствиях.

Хотя в Республике Беларусь существует ряд демографических программ, программа в сфере миграции является одной из наименее разработанных. Здесь преобладает позиция силовиков и юристов, которые упор делают на пресечение нелегальной, незаконной миграции. И как следствие, вся миграция в силу такой концепции предстает как нежелательная. По нашему мнению, первоочередной задачей сегодня является концептуальное осмысление целей, задач и приоритетов миграционной политики не с позиций сиюминутных интересов, а с учетом долгосрочных вызовов демографической политике. Эффективная миграционная программа должна быть ориентирована на снижение размеров и темпов депопуляции. А для этого необходимо: а) обеспечение роста миграционного притока населения, а также б) увеличение в миграционном притоке демографически активного, т.е. молодого населения.

Но именно на такие желательные потоки ориентируются и Украина, и Россия. Здесь наши интересы оказываются противоположными, мы конкурируем друг с другом. И только успехи в социально-экономической сфере решат, в какую сторону повернется маятник миграции.

### **Источники**

1. Злотников А.Г. Демографическое измерение современной Беларуси. — Мн.: Право и экономика, 2006. — 212 с.
2. Злотников А.Г., Астапкина Т.В., Злотников А.А. Реалии и ориентиры демографических процессов Гомельской области. — Мн.: А.Н. Вараксин, 2007. — 148 с. (Серия «Библиотека социологии», 23).
3. Злотнікаў А. Г. Міграцыйныя працэсы ў Беларусі ў канцы XIX — XX ст. // Беларускі гістарычны часопіс. — 2004. — № 11. — С. 25–32.
4. Злотников А.Г. Белорусско-украинский миграционный обмен и этнические процессы // Сб.: Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць: Спец. вип.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». — Т. 2: Демографічні аспекти регулювання та відтворення трудового потенціалу. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 63–72.
5. Злотников А.Г. Украинский фактор в миграции населения Беларуси // Сб.: Соціально-економічні наслідки ринкових перетворень у постсоціалістичних країнах. Збірник матеріалів II

Міжнародної наукової конференції. 28–30 вересня 2005 року. — Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. — С. 401–410.

6. *Население* Республики Беларусь. Статистический сборник. — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь. — Мн.: 2003. — 281 с.

7. *Население* Республики Беларусь. Статистический сборник. — Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь. — Мн.: 2008. — 420 с.

8. *Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.* /Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 159 с.

9. *Статистичний щорічник України за 2002 рік.* — К.: Консультант, 2003. — 663 с.

---

**Анотація.** Аналізується стан, характер і тенденції білорусько-української міграції останніх десятиріч. Дана регіональна характеристика тенденції білорусько-української міграції. Розглядаються особливості та відмінні риси української міграції для Білорусі. Показується суперечливий вплив пострадянської міграції в цілому, і білорусько-української міграції зокрема, на демографічні процеси в Республіці Білорусь.

**Аннотация.** Анализируется состояние, характер и тенденции белорусско-украинской миграции последних десятилетий. Дана региональная характеристика белорусско-украинской миграции. Рассматриваются особенности и отличительные черты украинской миграции для Беларуси. Показывается противоречивое влияние постсоветской миграции в целом, и белорусско-украинской миграции в частности, на демографические процессы в Республике Беларусь.

**Summary.** The state, character, and trends of Belarusian–Ukrainian migration is analyzed. A regional characteristics of Belarusian–Ukrainian migration has been given. The contradictory influence of post–Soviet migration in general and Belarusian–Ukrainian migration in particular on demographic processes in the Republic of Belarus has been showed.

*Стаття надійшла до редакції журналу 27.12.2008 р.*



УДК 314.74:476

**Л.П. ШАХОТЬКО,**  
*доктор социологических наук, профессор,*  
**А.Г. БОБРОВА,**  
*Институт Экономики НАН Беларуси,*  
*г. Минск, Беларусь*

## **ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА МИГРАЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ**

Миграция играет важную роль в жизни общества. Она изменяет размещение населения, перераспределяет его по территории, позволяет более эффективно реализовать трудовой потенциал страны, быстрее освоить новые производства как за счет притока новой рабочей силы, так и за счет притока специалистов с других предприятий данного профиля. Велика роль миграции в подготовке и переподготовке кадров: она ускоряет обмен производственным опытом, знаниями, традициями, трудовыми навыками между жителями разных населенных пунктов, разных стран. Миграция вносит качественные изменения в условия жизни, способствует развитию личности, взаимообогащению, ассимиляции этнических групп населения, культур различных народов, сближению наций, сглаживанию различий между отдельными территориями.

Миграционные процессы, происходящие в Республике Беларусь за последние годы, претерпели значительные изменения и продолжают изменяться под воздействием развития политических и социально-экономических преобразований. В свою очередь, миграционные процессы оказывают влияние на социальное и экономическое положение страны, уровень жизни и благосостояние населения, на рынок труда, уровень занятости и безработицы. Изменения также касаются и демографического развития страны — качественных и количественных характеристик, структуры населения и прочих аспектов. В 90-е годы прошлого столетия в Республике Беларусь произошли кардинальные изменения в объемах, интенсивности и направленности миграционных потоков. Это связано с началом перестройки экономической и политической жизни в республике, катастрофой на Чернобыльской АЭС в апреле 1986 г. и ее последствиями, либерализацией жизни, но особенно существенно на изменения тенденций миграционных потоков повлиял распад СССР. С распадом бывшего СССР на независимые государства межреспубликанская миграция населения превратилась в международную. В связи с этим резко уменьшились объемы экономических, родственных и учебных миграций и возросли объемы потоков, вызванных стрессовыми ситуациями.

Необходимость изучения закономерностей новых миграционных потоков и их регулирования вызвали резкий рост потребности в достоверной информации. Исследования тенденций и закономерностей развития миграционных процессов представляют интерес, в первую очередь, для управленческих структур страны. Поэтому в Беларуси большое внимание уделяется совершенствованию информационной базы по миграции населения. В то же время следует отметить, что точность учета миграционных потоков в условиях нарушения единого информационного пространства несколько снизилась.

Существующая система учета миграционного движения населения в Беларуси сложилась еще в советское время. Она была основана на регистрации смены места постоянного жительства, осуществляемого органами внутренних дел. Статистика же представляла собой статистику прописки и выписки. Почти полное соответствие статистических данных о миграциях с паспортным учетом обеспечивалось жесткими требованиями к прописке при приеме на работу, медицинском и социальном обслуживании.

До 1994 года учет миграционных потоков в Беларуси осуществлялся по всему кругу показателей, принятых в статистике во всех республиках бывшего СССР. Учет производился по следующим признакам: внутриреспубликанская и межреспубликанская миграция, прибыло/выбыло, город/село, пол и возраст мигранта, национальность. Информация собиралась органами внутренних дел и обрабатывалась статистическими органами. С этой целью использовались статистические талоны (Талон статистического учета к месту прибытия “П” и Талон статистического учета к месту убытия “В”, которые заполняли официально прибывшие в республику и выбывшие из нее при прописке и выписке по месту жительства). В настоящее время техника сбора информации о миграционных потоках сохранилась, но с 1994 года методы обработки данных несколько изменились. Разработка данных о миграции населения за пределы страны, как и раньше, осуществляется на основе двух документов: талонов “П” и талонов “В”, а разработка данных о миграции внутри страны — на основе только талонов статистического учета к месту прибытия “П”. По данным талонам определяется и место прибытия, и место выбытия. Это дало возможность получать балансовую увязку всей информации по республике, что повышает точность учета миграционных потоков и дает возможность более достоверно оценить миграционные потоки как в городской, так и в сельской местности республики. Однако отсутствие возможности получить статистические данные о выбытии населения из республики по месту их прибытия в другие страны снижает точность учета внешней миграции. Кроме того, талон заполняют только те, кто прописывается (или проходит регистрацию), то есть учет мигрирующего населения не является полным. В него не попадают те, кто незаконно прибыл в республику, беженцы, не получившие соответствующего статуса, и ряд других категорий. Поэтому достоверность статистической информации по миграции не всегда удовлетворяет потребности потребителей. Необходимо повысить точность учета международной трудовой миграции, «утечки умов», нелегальной миграции.

В настоящее время разработка материалов по миграции ведется по следующим признакам: пол, возраст, национальность, уровень образования, семейное положение, потоки, их направления и причины прибытия и т.д. По большинству указанных признаков информация приводится для всех потоков в сумме и отдельно только для внешней миграции. Но в исследовании часто этого недостаточно, т.к. возникает необходимость иметь информацию раздельно для миграционных потоков с государствами СНГ и Балтии и с другими странами, ввиду того, что эти потоки чаще всего вызваны разными причинами. Кроме текущей отчетности по миграции, Министерство статистики и анализа Республики Беларусь отдельно разрабатывает информацию по переселению населения из территорий, загрязненных радионуклидами.



Даже при наличии жесткого паспортного контроля в доперестроечные времена отчетные данные о миграционных потоках значительно уступали по точности, например, отчетным данным по естественному движению населения. В условиях либерализации жизни в стране, развития частного бизнеса, массовых перемещений, вызванных стрессовыми явлениями, резко возросли объемы нелегальной миграции. Теперь многие коммерсанты, работники частных фирм, частные лица, вынужденные мигранты, транзитные мигранты живут в республике без регистрации и, следовательно, не попадают в отчетность о миграции. Кроме того, считается, что миграционный учет по месту прибытия (прописки) более точен. Так, количество выбывших из Беларуси в другие страны СНГ и Балтии ранее считалось не по месту выбытия, а по месту прибытия этих мигрантов на новое место жительства. После распада СССР приходится пользоваться отчетностью о выбытии, так как появились определенные трудности в получении данных из других республик о прибытии к ним из Беларуси. В результате получаются разные данные, характеризующие одни и те же процессы. Таким образом, по объективным причинам произошло снижение качества миграционной статистики.

С начала 2008 года ситуация с учетом миграционных потоков в Беларуси существенно усложнилась. Согласно Указу Президента Республики Беларусь от 7 сентября 2007 г. №413 «О совершенствовании системы учета граждан по месту жительства и месту пребывания», постановлению Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 15 ноября 2007 г. № 299 «Об утверждении Инструкции об организации работы по регистрации граждан по месту жительства и месту пребывания и снятию их с регистрационного учета» и постановлению Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 16 мая 2008 г. № 147/53 «Об учете иностранных граждан и лиц без гражданства, временно проживающих в Республике Беларусь», в целях обеспечения необходимых условий для реализации гражданами своих прав на свободу передвижения и выбор места жительства с 1 января 2008 года введен единый на всей территории страны порядок регистрации граждан Республики Беларусь, а также иностранных граждан и лиц без гражданства, постоянно проживающих в республике, по месту жительства и месту пребывания [1–3].

В настоящее время идет работа по совершенствованию миграционного учета в связи с Указом № 413 Президента Республики Беларусь. Указ решил проблему обеспечения необходимых условий для реализации гражданами своих прав на свободу передвижения и выбор места жительства, однако перед статистическими службами встал ряд новых проблем по учету передвижения населения.

Миграционный учет в Республике построен по следующей схеме, которая позволяет наглядно представить порядок регистрации мигрантов (рис. 1).



Рис. 1. Схема миграционного учета населения в Республике Беларусь

Следует отметить, что проблемы миграционного учета имеют коварную особенность. Они не существуют поодиночке, а взаимодополняют друг друга, вытекают одна из другой. К основным проблемам миграционного учета на современном этапе можно отнести следующее: нечеткость действующего законодательства; недостаточная специальная подготовка лиц, ответственных за регистрацию; несколько устаревшие первичные документы учета мигрантов; наличие ошибок приема первичных документов, а также ввода и обработки данных; неполный учет иммигрантов.

Рассмотрим эти проблемы подробнее.

К числу важнейших проблем учета миграции не только в Беларуси, но и в других странах бывшего СССР безусловно относятся: неразвитость действующего законодательства в области миграционного движения и практика его толкования и применения.

Прежде всего, возникает вопрос корректности законодательных документов. Неправильная трактовка указов, инструкций и постановлений может привести к сбою механизма учета миграции еще на его начальном этапе. Необходимо четко понимать, кого учитывают по месту жительства, а кого по месту пребывания в Беларуси.

Согласно Указу Президента Республики Беларусь местом жительства является местонахождение (адрес) жилого помещения, право владения, распоряжения и (или) пользования которым возникло у гражданина по основаниям, установленным законодательными актами, и в котором он постоянно либо преимущественно проживает. А местом пребывания является местонахождение (адрес) жилого помещения или помещения для временного проживания, право владения, распоряжения и (или) пользования которым возникло у гражданина по основаниям, установленным законодательными актами, и в котором он временно пребывает.

В случае временного выезда из места жительства на срок более одного месяца и до одного года, гражданин вправе зарегистрироваться по месту пребывания без снятия с регистрационного учета по месту жительства.

Лица, ответственные за регистрацию, а при их отсутствии — должностные лица органа регистрации обязаны строго соблюдать правила регистрации граждан и четко понимать особенности регистрации специфических категорий граждан. Но это является возможным только при наличии четких, законодательно определенных миграционных понятий и квалифицированной подготовки кадров на местах.

В настоящее время такую подготовку осуществляет только Департамент по гражданству и миграции МВД. В результате работники ОВИРов не только сами ориентируются как законодательно правильно должны быть заполнены первичные документы, но и помогают людям в решении спорных моментов. Но с работниками жилищно-эксплуатационных служб, которые также осуществляют сбор адресных листков прибытия и убытия, подобной подготовки не проводится. Зачастую те, кто принимают документы, не уделяют должного внимания первичным источникам, поскольку недооценивают их роль в миграционном учете. Возможно, регулярное проведение обучающих семинаров всех должностных лиц, ответственных за регистрацию, способствовало бы устранению целого ряда ошибок, возникающих на начальном этапе миграционного учета. При этом минимизировался бы недоучет мигрантов по небрежности, когда листки статистического учета составляются не на всех мигрантов, ему подлежащих, и/или не все заполненные листки передаются в статистические органы.

К основным ошибкам, возникающим в процессе заполнения бланков, относятся так называемые «вопросы без ответов», или незаполненные позиции.

Так, для точного определения возраста мигранта необходимо отслеживать обязательное заполнение не только года рождения, но также числа и месяца рождения. Не уделяется должного внимания заполнению даты прибытия и с какого момента проживал на прежнем месте жительства.

В целях совершенствования системы учета граждан целесообразно осуществить стандартизацию способов записи ответов в листках статистического учета. Это могло бы гарантировать, что ответы на один и тот же вопрос от разных людей записаны сопоставимым методом. Например, целесообразно контролировать заполнение не только цели приезда, но и на какой срок приехал мигрант. Причем в качестве ответов можно принимать: до года, на год и более, на \_\_\_ года (лет).

Существует вероятность обнаружения талонов с бессмысленными записями. Например, в листок женщины-мигранта вписывается уточнение причины переезда — «к жене», а в листке мужчины-мигранта, соответственно, — «к мужу».

Следует также разъяснять населению, что на вопрос о национальности не допустимым является ответ: «гражданин какой-либо страны».

**Статистический учет миграции.** Одной из составляющих общей системы регистрационного учета населения является статистический учет миграции населения. Формы статистического учета, порядок обращения документов между органами регистрационного учета и органами статистического учета устанавливаются Министерством внутренних дел Республики Беларусь по согласованию с Национальным статистическим комитетом.

Первичными документами, на основе которых осуществляется статистический учет миграции, являются талоны миграционного учета к адресным листкам прибытия. Такие талоны составляются в одном экземпляре при регистрации граждан по месту жительства и месту пребывания. Однако содержащаяся в них информация не является в достаточной степени качественной, т.к. многие позиции остаются незаполненными, а данные, полученные в результате ответов на неудачные вопросы, — неинформативными. Например, цель переезда указывается не самим мигрантом, а отмечается паспортисткой в момент регистрации. Выбор варианта она делает на основании документа, по которому данное лицо получает регистрацию. Поэтому не представляется возможным оценивать мотивацию переезда по данным, получаемым в рамках текущего учета. Необходимо пересмотреть формулировки вопросов адресных листов, а, следовательно, и талонов миграционного учета.

Следуя опыту российских коллег, можно заменить вопрос о цели приезда на «обстоятельство, вызвавшее необходимость переселения», добавить вопросы о виде деятельности и об ученой степени мигрантов для учета так называемой «утечки умов».

Представляется целесообразным ввести в существующие учетные документы вопрос о виде регистрации: по месту жительства или по месту пребывания. Это могло бы в какой-то степени решить проблему двойного учета. Ведь сложность разработки учета временной миграции заключается, прежде всего, в том, что лица, регистрирующиеся по месту пребывания, не снимаются с регистрационного учета по месту жительства. Таким образом, человек может быть зарегистрирован в двух местах одновременно. Причем в этом же вопросе необходимо указывать предполагаемый срок пребывания.

Неизбежность включения подобного вопроса подтверждается опытом России: уже с 1996 года текущий учет миграции населения в Российской Федерации основывается на правилах регистрации населения — по месту жительства и месту пребывания [4]. Регистрационный учет был установлен в целях обеспечения необходимых условий для реализации гражданами своих прав и свобод, а также исполнения ими обязанностей перед другими гражданами, го-

сударством и обществом. Однако ряд проблем учета, возникших после изменения системы прописки на заявительную систему регистрации населения, до сих пор остались нерешенными. В целях совершенствования статистического учета миграции Росстатом уже направлено МВД России предложение дополнить существующие учетные документы вопросом о виде регистрации: по месту жительства или по месту пребывания, а для регистрирующихся по месту пребывания — указать срок регистрации.

Все заполненные первичные документы статистического учета мигрантов поступают от территориальных органов внутренних дел в районные отделы статистики. В рамках данного комплекса в Беларуси разработке подлежат следующие массивы документов:

1. Талоны миграционного учета к адресным листкам прибытия, составленные на прибывших: сменивших место жительства внутри региона; из других регионов Республики Беларусь; из стран СНГ; из других зарубежных стран.
2. Талоны миграционного учета к адресным листкам выбытия, составленные на выбывших из региона: в страны СНГ; в другие зарубежные страны.

Кроме того, отдельно рассматриваются передвижения внутри города, имеющего внутригородские районы. Такие переселения нельзя строго считать миграцией населения, однако для расчета численности населения по районам города эти данные необходимы.

Должностные лица органов статистики также обязаны проверять представленные первичные документы, правильность и полноту их заполнения, в том числе соответствие записей в них. В обязанности специалиста входят также ввод и контроль данных.

Тем не менее, на сегодняшний день невозможно избежать возникновения двух групп ошибок: ввода и обработки данных. Снизить вероятность появления первых можно при использовании программы-фильтра, позволяющего контролировать диапазон кодов, применимых к каждой позиции. Например, коды образовательного уровня могут быть в диапазоне от 1 до 7. Однако подобный подход не позволяет исправлять ошибки внутри диапазона. Ко второй группе относятся ошибки отнесения талонов с «пустыми» позициями к модальной группе. При обработке число талонов с незаполненными позициями присоединяется к модальной, т.е. наиболее многочисленной группе ответов. Таким образом, происходит завышение численности и удельного веса модальной группы [5].

Особое внимание необходимо обратить на талоны миграционного учета, составленные на особые категории граждан [2]. Документы с незаполненными или неправильно заполненными ответами должны быть отправлены в органы внутренних дел на доработку.

Из поступающих в органы государственной статистики талонов миграционного учета к адресным листкам прибытия в разработку данных по миграции населения включаются талоны, составленные на граждан, изменивших место постоянного жительства. Для отдельных категорий граждан существуют специфические особенности регистрации по месту жительства или месту пребывания.

Из талонов, составленных при регистрации граждан по месту пребывания, отбираются талоны зарегистрированных граждан, прибывших для обучения на срок более 1 года, которые учитываются при статистической разработке потоков миграции и численности населения.

Проходящие военную службу по контракту, офицеры, проходящие военную службу по призыву, и члены их семей, а также граждане, проживающие в помещениях, принадлежащих или переданных в пользование религиозным организациям, регистрируются по месту жительства.

Вне миграционного учета находятся следующие лица: изменяющие место жительства на срок летнего дачного сезона или отпуска, получающие и меняющие паспорта, переименовавшие фамилию, имя, отчество, родившиеся, умершие.

Талон статистического учета не составляется при регистрации по месту пребывания граждан, проходящих срочную военную службу, службу в резерве, находящихся на военных или специальных сборах, граждан без определенного места жительства, граждан, осужденных к аресту, ограничению и лишению свободы, пожизненному заключению. Следовательно, статистическому учету эти лица не подлежат.

В разработку также не включаются данные о лицах и их перемещениях, которые регистрируются по месту пребывания на срок до 1 года и впоследствии могут и будут сколько угодно раз продлевать регистрацию. Безусловно, это приведет к тому, что значительная часть фактических мигрантов останется неучтенной.

Все заполненные первичные документы статистического учета мигрантов поступают не реже одного раза в месяц. Все документы, поступившие в районные (городские) органы государственной статистики и прошедшие визуальный контроль, комплектуются в пределах района (города) по следующим массивам, поступающим в разработку: прибывшие, сменившие место жительства внутри региона; прибывшие из других регионов Республики Беларусь; прибывшие из стран СНГ и Балтии; прибывшие из других зарубежных стран; выбывшие в страны СНГ и Балтии; выбывшие в другие зарубежные страны. Результаты поступают в областные управления статистики, а затем в Национальный статистический комитет.

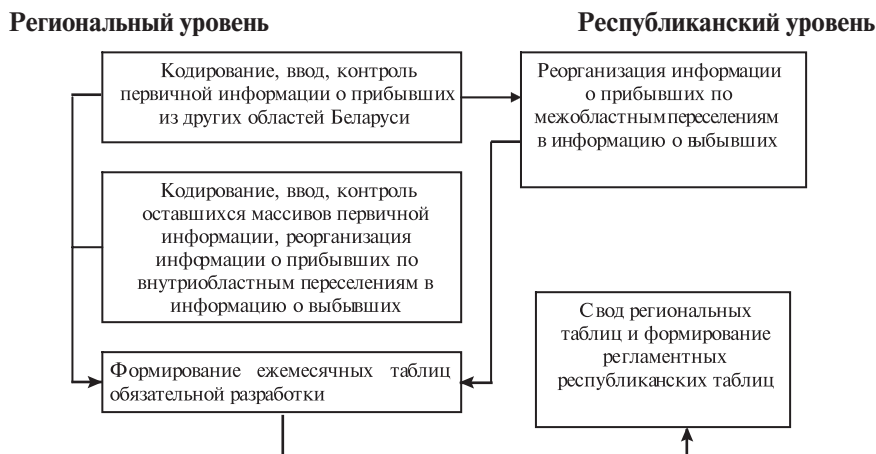
В разработку по миграции внутри республики включаются талоны миграционного статистического учета прибывших. Выбытие для каждого региона формируется из талонов прибытия по признаку территории выбытия. Выбытие для каждого региона будет равно прибытию из данного региона в другие и выбытию за пределы республики. То есть числа прибывших и выбывших при смене места жительства внутри Республики Беларусь должны быть одинаковыми. Однако, в силу ряда причин, данные о числе прибывших и выбывших требуют внесения определенных поправок. Недостатки, связанные с недоучетом или повторным учетом мигрантов, могут быть частично устранены путем корректировки потоков мигрантов. Такие корректировки осуществляются в Беларуси на областном и республиканском уровнях.

Ежемесячная схема прохождения информации при ее разработке предполагает обмен информацией через Национальный статистический комитет Республики Беларусь (рис. 2). То есть после ввода, контроля и корректировки массива прибывших из других областей Республики Беларусь каждый территориальный орган государственной статистики направляет копию всего массива в Белстат, получив массивы прибывших от всех регионов и объединив их, производит реорганизацию объединенного массива. Программно объединенный массив по кодам территорий разделяется на региональные массивы выбывших, которые Белстат пересылает в соответствующую коду область.

При наличии соответствующей информации аналогичная корректировка может производиться по потокам передвижения между Республикой Беларусь и странами СНГ и Балтии, а особенно Российской Федерацией.

Не секрет, что в Беларуси и России сложился особый миграционный режим, при котором тысячи мигрантов участвуют в краткосрочных перемещениях с целью временного трудоустройства. Безвизовая система упрощает поездки между странами, и многие мигранты не обращаются за предоставлением статуса постоянного жителя, также многие не собираются менять гражданство. Семьи этих мигрантов остаются дома, в стране вы-

езда. Частично такая ситуация связана с определенными недостатками законодательства и сложностью получения статуса резидента. Следует, однако, понимать, что многие трудовые мигранты на протяжении нескольких лет проводят значительно больше времени вне своих стран, а несовершенство статистики миграции не позволяет адекватно оценить численность таких мигрантов.



**Рис. 2. Ежемесячная схема прохождения информации**

Считается, что учет прибывших, как правило, является более точным, чем учет выбывших. Сравнение статистических данных по миграции органов государственной статистики России и Беларуси за 2000–2006 гг. показывает существенные различия. Статистические данные по странам взяты из доклада Чудиновских О.С. [6].

По данным белорусской статистики: из Беларуси в Россию за эти шесть лет выбыло – 45094 человек; а прибыло в Беларусь из России – 70137 человек; миграционный прирост составляет 25043 человека.

По данным российской статистики: в Россию из Беларуси за эти годы прибыло – 47010 человек; из России в Беларусь выбыло – 58319 человек; миграционная убыль составляет 11309 человек.

Если сделать правку, то есть вести расчеты только по прибытию, то получим, что прибыло в Беларусь из России – 70137 человек, в Россию из Беларуси за эти годы прибыло – 47010 человек, сальдо миграции составило 23127 человек. Следовательно, население Беларуси за счет миграционного обмена с Россией за 2000–2006 гг. выросло на 23127 человек, и, соответственно, население России за счет миграционного обмена с Беларусью за эти годы уменьшилось на 23127 человек.

Чтобы оценить насколько полон охват эмиграции, воспользуемся процедурой соотнесения данных об учтенных эмигрантах к численности иммигрантов из тех же стран, зафиксированных в странах прибытия.

Для Беларуси это соотношение выглядит следующим образом:

$$\frac{\text{Эмигранты (по данным страны выбытия)}}{\text{Иммигранты (по данным страны прибытия)}} = \frac{45094}{7010} = 0.96$$



Соотношение данных об эмигрантах в стране выхода (Россия) и данных об эмигрантах в стране вселения (Беларусь) составляет 0,96, т.е. в Беларуси недоучет эмигрантов в Россию составляет 4% от числа учтенных в России иммигрантов из Беларуси. В России по этим данным недоучет оказался несколько большим по сравнению с учетом государственных органов Республики Беларусь, т.к. соотношение данных об эмигрантах в стране выхода (Беларусь) и данных об эмигрантах в стране вселения (Россия) составляет 0,83.

$$\frac{\text{Эмигранты (по данным страны выбытия)}}{\text{Иммигранты (по данным страны прибытия)}} = \frac{58319}{70137} = 0.83$$

Таким образом, в России 17% эмигрантов, выехавших в Беларусь, не были учтены, что в абсолютном выражении соответствует 11818 человек.

Недоучет мигрантов представляется наиболее проблемным, но требующим скорейшего заполнения, пробелом в статистике миграции. Одним из основных способов корректировки данных об иммигрантах и эмигрантах является сопоставление данных между странами СНГ. Данная процедура не является для этих стран совершенно новой. Как уже указывалось, до начала 90-х годов, то есть при существовании Советского Союза, подобная корректировка проводилась между бывшими союзными республиками.

Процедура сопоставления данных может осуществляться следующим образом: данные одной страны (например, Беларуси) об эмигрантах в другую страну, (например, Россию) за определенный период сравниваются с данными другой страны (в данном случае, России) о суммарном числе учтенных иммигрантов, прибывших из первой страны (в данном случае, Беларуси). Однако для этого необходима единая информационная база о миграционном движении населения, создание которой на постсоветском пространстве должно стать делом статкомитета СНГ, а с другими странами — непосредственных меж-страновых договоренностей органов государственной статистики этих стран.

Говоря об информации, нужно отметить, что в Беларуси, кроме официальной статистики, имеются и альтернативные источники данных о мигрантах. К альтернативным источникам информации о миграции следует в первую очередь отнести данные МВД о лицах, получивших разрешение на выезд за границу на постоянное место жительства. Имеются данные Комитета по миграции Республики Беларусь о лицах, прибывших в Республику Беларусь и обратившихся в Государственную миграционную службу с просьбой о предоставлении статуса беженца. Эта информация ведется по следующим признакам: по странам, откуда прибыл мигрант, по трем основным возвратным группам, по областям проживания и по национальности. В Управлении Верховного Комиссара ООН по делам беженцев имеются данные о лицах, претендующих на статус беженца, из стран, не входящих в СНГ и страны Балтии.

Довольно богатый материал по проблемам миграции можно будет получить по материалам национальной переписи населения 2009 года. Хотя пока этот источник информации в стране использовался неактивно из-за не разработанности методики ее оценки и интерпретации. Подобная попытка была сделана в Беларуси на основе анализа переписи 1970 года [7]. Кроме этого, отдельные исследовательские группы для получения той или иной информации по миграционным перемещениям проводят выборочные обследования населения на территории страны.

Однако и в настоящее время для изучения закономерностей развития миграционных процессов в стране информационная база оставляет желать лучшего как в плане объема

данных, так и в плане повышения полноты учета. Таким образом, перед органами государственного управления стоит задача скорейшего решения проблем учета миграционного движения населения. Причем только комплексные меры смогут повысить и полноту регистрационного учета, и качество полученной информации о миграции.

#### **Источники**

1. *О совершенствовании* системы учета граждан по месту жительства и месту пребывания: указ Президента Республики Беларусь, 7 сентября 2007 г. № 413 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2007 г. — № 1/8873.
2. *Об утверждении* Инструкции об организации работы по регистрации граждан по месту жительства и месту пребывания и снятию их с регистрационного учета: постановление МВД Республики Беларусь, 15 ноября 2007 г. № 299 (в ред. от 30.01.2008 N 34) // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2007. — № 1/17525.
3. *Об учете* иностранных граждан и лиц без гражданства, временно проживающих в Республике Беларусь: постановление МВД Республики Беларусь, 16 мая 2008 г. № 147/53 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2008 г. — № 8/18844.
4. *Правила* регистрации и снятия граждан Российской Федерации с регистрационного учета: постановление Правительства Российской Федерации, 17 июля 1995 г. № 713 (с изменениями от 23 апреля 1996г., 14 февраля 1997 г., 16 марта 2000 г., 14 августа 2002 г.)
5. *Текущий* учет миграционного движения в России и поиски альтернатив. Доклад О.С. Чудиновских. Конференция “Миграция в СНГ и Балтии: через различия проблем к общему информационному пространству”, Санкт-Петербург, 8— 9 сентября 2000 г.
6. *Сопоставимость* статистики международной миграции и обмен данными в странах СНГ. Доклад О.С. Чудиновских. Конференция Европейских статистиков, Женева, 3—5 марта 2008 г.
7. *Шахотько Л.П., Передня А.А.* Миграционные процессы в Белорусской ССР в 1968—1969 гг. (по данным переписи 1970 г. // Проблемы народонаселения и трудовых ресурсов. Вып. VI. Минск, НИИЭМП при Госплане БССР, 1975.

---

**Анотація.** Розглядається стан міграційного обліку у Республіці Білорусь після змін системи прописки на реєстрацію за місцем проживання і за місцем перебування. Особливу увагу приділено якості інформаційної бази про міграційний рух населення. Оцінені первинні джерела інформації про мігрантів, якість їх приймання та обробки, а також ступінь достовірності отриманих на їх основі даних. Представлено ряд пропозицій з удосконалення системи обліку громадян, у тому числі по обміну даними між країнами СНД.

**Аннотация.** Рассматривается состояние миграционного учета в Республике Беларусь после изменения системы прописки на регистрацию по месту жительства и месту пребывания. Особое внимание уделено качеству информационной базы о миграционном движении населения. Оценены первичные источники информации о мигрантах, качество их приема и обработки, а также степень достоверности получаемых на их основе данных. Представлен ряд рекомендаций по совершенствованию системы учета граждан, в том числе по обмену данными между странами СНГ.

**Summary.** The state of migration statistics in Belarus is analyzed after the transition towards the registration in accordance to the place of residence and the actual place of staying. The special attention is given to the quality of the database on mobility of migrants. The primary data sources on migrants, the quality of data collection and processing as well as the reliability of migration data are assessed. A number of recommendations concerning the improvement of the registration system, including the exchange of data among the CIS countries, is provided.

*Стаття надійшла до редакції журналу 21.01.2009 р.*



УДК 314.74:478

*В. Г. МОШНЯГА,  
заведующий кафедрой политологии, профессор,  
доктор-хабилитат политических наук,  
Молдавский государственный университет,  
г. Кишинев, Республика Молдова*

## **ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА**

Анализируя современную миграционную политику Республики Молдова, следует отметить, что молдавское государство уже более 15 лет ищет позитивное решение проблемы массовой трудовой эмиграции населения [1]. В предыдущие годы акцент делался на поисках механизмов правовой и социальной защиты трудовых мигрантов за рубежом. К сожалению, все предпринимаемые попытки в основном не дали реальных положительных решений.

Во многом это было обусловлено, с одной стороны, недостаточной активностью молдавских властей на поле регулирования миграционных процессов. Отметим, что после 2001 года в Молдове произошли изменения к лучшему как в плане совершенствования нормативно-правовой базы, так и реальных политик, сотрудничества с международными организациями, специализированными миграционными структурами других стран. С другой стороны, нежелание стран приема защищать права нелегальных трудовых мигрантов. Акцент в миграционных политиках стран приема, в первую очередь Европейского Союза, ставится на противодействии нелегальной миграции.

В мае 2006 года в Республике Молдова осуществляется реформа в области регулирования миграционных процессов. Происходит переосмысление концептуальных подходов в области регулирования трудовой миграции, осуществляются институциональные изменения, укрепляется сотрудничество с Европейским Союзом, акцентируя внимание на противодействии нелегальной и нелегальной транзитной миграции.

**Институциональная реформа.** При несомненной активизации деятельности государства в области регулирования миграции, главная цель — легализация деятельности молдавских трудовых мигрантов за рубежом, их правовая и социальная защита не была достигнута. Реформа была обусловлена также изменением приоритетов в миграционной политике, рассмотрении ее как составной части социальной политики. Кроме того, стремясь унифицировать молдавскую систему регулирования миграции с системой управления миграционными процессами, присущей странам Европейского Союза, Молдова

меняет основного актора на миграционном поле. Функции Национального бюро по миграции были распределены между Министерством внутренних дел (Национальное бюро по миграции и убежищу), Министерством экономики и торговли (Национальное агентство занятости). В регулировании миграционных процессов в Молдове участвуют также в различной степени Президент, Парламент, Министерство иностранных дел и европейской интеграции, Департамент пограничных войск, Национальное бюро меж-этнических отношений.

Главный акцент в регулировании миграции сделан на работе молдавских государственных структур с иммигрантами, беженцами и репатриантами, проведении соответствующей иммиграционной политики, противодействии трафику людей, нелегальной / нерегулируемой и транзитной миграции, предоставлении убежища беженцам и т.д. В этом также видно определенное сближение позиций с государствами Европейского Союза в области регулирования миграции.

В августе 2006 года была создана Комиссия по координированию деятельности, связанной с миграцией, во главе с вице-премьером правительства, министром иностранных дел и европейской интеграции Республики Молдова.

**Совершенствование нормативно-правовой базы.** Нормативно-правовая база регулирования миграции сегодня представлена Концепцией миграционной политики (2002 г.), законами: «О миграции» (2002 г.), «О гражданстве» (1994, 2000 гг.), «О выезде и въезде в Республику Молдова» (1994 г.), «О правовом статусе иностранных граждан и апатридов в Республике Молдова» (1994 г.), «О статусе беженцев» (2002 г.), «О предупреждении и противодействии трафику людей» (декабрь 2005 г.). В стране имеется большая нормативная база в области менеджмента миграции: Программа деятельности правительства на 2005–2009 гг. „Модернизация страны — благосостояние народа”, «Национальный план мер в области миграции и убежища» (2006 г.), Национальный план предупреждения и противодействия трафику живых существ на 2008–2009 гг. (апрель 2008 г.), “Об утверждении Программы мер по поддержке выходцев из Республики Молдова, проживающих за рубежом (молдавской диаспоры), на 2006–2009 гг.” (2006 г.) и др. [2].

Республика Молдова сотрудничает с международными специализированными структурами в области миграции (Международная организация по миграции, Международная организация труда, Управление Верховного комиссара по делам беженцев). В 2008 году приняты законы об иностранцах в Республике Молдова и о трудовой миграции. В том же году был принят закон об изменении принципов определения формирования иммиграционной квоты. Революционные подходы видны и в вопросах стимулирования трудовых и инвестиционных способностей иммигрантов в Республику Молдова.

В законе «О трудовой миграции» большое внимание уделено противодействию нерегулируемой трудовой миграции молдавского населения. Законодатели ужесточили контроль за деятельностью агентств, занятых трудоустройством молдаван за рубежом: компании обязаны ежеквартально предоставлять отчеты национальному бюро статистики и агентству занятости населения. В отчетах указывать: кто, куда, на какой срок уехал и когда вернется. Родители, собирающиеся уехать работать за границу, обязаны уведомить агентство о том, что их дети не остались без присмотра [3].

Была разработана автоматизированная интегрированная информационная система. Совместно с Международной организацией по миграции был проведен тендер и установлены компании, которые предоставят необходимое техническое обеспечение. В 2008 году планировалось создание системы с учетом смешанного финансирования, установленного программой «Молдова электронная».

**Пересмотр основных целей и реальной практики регулирования трудовой миграции.** Среди молдавских властных структур сегодня утвердился подход, что регулирование процессов трудовой миграции зависит от решения задач борьбы с бедностью, повышения занятости населения, роста социально-экономического потенциала страны и благосостояния ее граждан. Миграционную политику следует рассматривать в контексте социальной политики, подчиненности целей миграционной политики общенациональным приоритетам, их увязки с перспективами развития страны.

Возрождение экономики страны является одним из важных направлений сокращения численности национальной рабочей силы, эмигрирующей в поисках заработной платы, соотносимой с международными, среднеевропейскими стандартами. При этом возрождение экономики должно базироваться на росте прямых инвестиций в производство (программа «Возрождение экономики – возрождение страны»).

В качестве основного источника прямых инвестиций в экономику страны должны выступить денежные переводы молдавских граждан, работающих за границей. Денежные переводы молдавских трудовых мигрантов должны быть стимулированы для инвестиций в местные проекты, развитие местных населенных пунктов и общин, откуда происходят, родились и живут трудовые мигранты. Государство видит этот путь в реализации программы «Молдавское село».

Акцент был поставлен на создании условий для нормальной трудовой деятельности людей в Молдове, привлечении денежных переводов мигрантов в инвестиции, развитие малого и среднего бизнеса и социально-экономическое развитие страны. С этой целью в 2007–2008 годах осуществляется проект «Больше чем борьба с бедностью: Разработка правовой и институциональной структуры и основ регулирования для использования денежных переводов в целях развития предпринимательства в Молдове». В этих целях видится важным и необходимым информирование населения, трудовых мигрантов о преимуществах банковских переводов трудовых мигрантов и о преимуществах банковских счетов.

В стране активизирована работа с молдавской «старой» и «новой» диаспорой [4], внедряется разработанный Национальным бюро межэтнических отношений Национальный план действий по управлению диаспорой, ее привлечению к социально-экономическому развитию Молдовы.

**Тесное сотрудничество с Европейским Союзом в области регулирования миграции.** Молдова проводит свою миграционную политику в контексте миграционных инициатив Европейского Союза. Среди этих инициатив отметим: применение глобального подхода к миграции в восточном и юго-восточном регионах соседства Европейского Союза; партнерство по мобильности и циклической миграции; европейский инструмент соседства и сотрудничества; Миссия Европейского Союза по содействию на границе (EUBAM); «Синергия Черного моря»; новая тематическая программа сотрудничества с третьими странами в области убежища и миграции, создание единого визового центра Европейского Союза; соглашения об упрощении визового режима и реадмиссии [5].

В рамках этих инициатив отметим ряд мер, предпринятых молдавскими властями в сфере регулирования миграционных процессов.

Учитывая завершение срока действия Индивидуального плана действий «Европейский Союз – Республика Молдова» (2005–2008 гг.), молдавские власти выступили с инициативой подписать новый документ о партнерстве с Европейским Союзом, который должен быть в политическом плане более консолидированным, обеспечивающим Молдове продолжение начатых реформ, связанных с европейской интеграцией. Молдова



не настаивает, чтобы этот документ назывался планом вступления Республики Молдова в ЕС, но хочет, чтобы в нем было четко определено, что Молдова получит доступ и возможность использования всех четырех свобод, предлагаемых Европейским Союзом странам, которые находятся на пути вступления в эту организацию. В новом документе планируется более четко и разнопланово отразить меры противодействия нелегальной и нелегальной транзитной миграции.

Молдова выразила желание выступить в качестве страны «пилотного» проекта по циклической миграции, внесла ряд своих предложений и замечаний по совершенствованию механизма циклической миграции и мобильности. Были проведены два раунда переговоров по предоставлению Республике Молдова проекта-пилот в области партнерства по мобильности и циклической миграции. В июне 2008 года Республика Молдова была выбрана в качестве страны, реализующей «пилотный» проект в области циклической миграции.

Отметим особую значимость подобного соглашения о партнерстве и мобильности. Не секрет, что основная масса инициатив ЕС в области миграции носят рестриктивный характер. Данное соглашение акцентирует на стимулирующих аспектах, в первую очередь обращая внимание на циклическую миграцию высококвалифицированной рабочей силы, ее информированность, обучение в контексте требований ЕС, с последующей возвратностью и реинтеграцией в стране происхождения. Предполагается подписание соглашений о социальной защите легальных трудовых мигрантов, уделяется внимание сотрудничеству с диаспорой, проблемам беженцев, противодействию нелегальной миграции, консолидации миграционного менеджмента и контроля на границе. В рамках соглашения предвидится реализация (начиная с осени 2008 года) двух проектов стоимостью в 5,5 млн. евро.

Республика Молдова в целом положительно оценивает результаты деятельности Миссии EUBAM: укрепление доверия на границе, снизилась нелегальная миграция, трафик наркотиков, ворованных автомобилей, куриного мяса и др. Использование современных технологий позволило выявлять в контейнерах трафик немаркированных сигарет. Как отметил Президент Республики Молдова, благодаря деятельности Миссии увеличились возможности для легального бизнеса, в 2007 году на 19% вырос по сравнению с 2005 годом экспорт из Молдовы в Приднестровье [6].

Открытие в 2007 году Единого визового центра ЕС позволило облегчить ситуацию с получением виз в государства ЕС, посольства которых не представлены в Молдове. Центр обработал (в соответствии с установленными рамками) 10 тысяч заявлений на получение визы. В деятельности центра участвует 7 государств. На 2009 год запланировано довести его возможности до 30 000 в год, в его работе планирует участвовать 10 стран Евросоюза. Главный недостаток Центра — в ограниченном количестве стран-участников. Однако нельзя не видеть, что его наличие оказало положительное воздействие на стремление ряда государств Европейского Союза открыть в Молдове собственные посольства. Практика деятельности Единого визового центра в Молдове была положительно оценена в Европейском Союзе. В контексте полученного опыта Европейский Союз открыл второй Единый визовый центр ЕС в Черногории.

В результате подписанных соглашений об упрощении визового режима и реадмиссии с 1 января 2008 г. введен упрощенный визовый режим между Молдовой и странами Европейского Союза. Тем самым облегчено оформление краткосрочных виз и упрощена процедура (количество и сроки рассмотрения документов). Устанавливается более низкая пошлина, определены категории лиц, которые могут получить бесплатные, многоразовые визы и визы на более длительный срок. Введены определенные меры по упрощению



визового режима при транзите через Румынию и Болгарию. С 11 июля 2008 года граждане Республики Молдова могут пересекать территорию Румынии транзитом (срок до 5 суток) без визы, если у них имеется виза или разрешение на проживание в одной из стран Европейского Союза.

В отличие от ряда других стран, соглашение о реадмиссии молдавских граждан и граждан третьих стран, въехавших в Европейский Союз с территории Республики Молдова, введено в действие с 1 января 2008 года. Кроме того, Молдова имеет подписанные соглашения о реадмиссии с Чехией, Венгрией, Литвой, Польшей, Румынией, Украиной, Норвегией, Швейцарией, Италией.

Помимо участия в Будапештском и Седеркепингском процессах (инициативах Европейского Союза) Молдова включена в региональное сотрудничество в контексте «Синергии «Черного моря», принимает участие в сотрудничестве по вопросам противодействия нелегальной миграции, контрабанды, трансграничной преступности, усиления и технической модернизации пограничного контроля, совершенствования сбора данных, мониторинга информации и т.д.

**Изменения в политике иммиграции.** Политика регулирования иммиграционных процессов в Республике Молдова опирается на Конституцию Республики Молдова (июль 1994 г.), законы: «О миграции» (1990 г., 2002 г.), «О выезде и въезде в Республику Молдова» (ноябрь 1994 г.), «О правовом статусе иностранцев и апатридов» (ноябрь 1994 г.), «О присоединении Республики Молдова к Конвенции о статусе беженцев (1951 г.) и Дополнительному Протоколу о статусе беженцев (1967 г.)» (ноябрь 2001 г.), законы: «О статусе беженцев» (июль 2002 г.), «О ратификации Соглашения о сотрудничестве государств—членов Содружества Независимых Государств в борьбе с нелегальной миграцией» (февраль 2002 г.), «О ратификации Соглашения о сотрудничестве между правительством Республики Молдова и Международной Организацией по Миграции» (октябрь 2002 г.), «О миграции» (декабрь 2002 г.), «О принятии Конституции Международной организации по миграции» (май 2003 г.), «О ратификации Дополнительного Протокола против нелегального трафика мигрантов по земле, по воздуху и морю, дополняющего Конвенцию ООН против транснациональной организованной преступности» (февраль 2005 г.).

Непосредственное соседство с Европейским Союзом востребовало соответствующих миграционных политик, скоординированных с политиками Европейского Союза, унификации подходов. В феврале 2005 года Республика Молдова подписывает Индивидуальный План действий «Республика Молдова — Европейский Союз», в котором значительное место уделено вопросам миграции, механизмам противодействия нелегальной миграции, трафику людей, оказания помощи беженцам и ищущим убежище. С 2002 года Молдова начинает активно участвовать в международных программах помощи беженцам. В общей сложности за этот период в стране получили статус беженцев чуть более 400 человек, около 600 человек были признаны в качестве лиц, находящихся в поисках убежища. Среди них — представители всех континентов, более 25 стран мира.

Однако не секрет, что меры, предпринимаемые Молдовой, в основном носят рестриктивный (запретительный) характер, направлены на правовое регулирование процессов иммиграции. Поэтому в последнее время этот подход к регулированию миграции начинает дополняться экономическими, стимулирующими механизмами. Это нашло отражение в ряде законов, принятых парламентом Республики Молдова в 2008 году.

Речь идет о законе «О модификации Закона «О миграции» (2002 г.). Была изменена статья 1 закона, в которой определяется иммиграционная квота. Министерство экономики и торговли предложило (и это было принято законодателями) вместо старой формулировки «иммиграционная квота» устанавливать «иммиграционную квоту в целях работы

— ограниченное число иностранных граждан и апатридов, которым разрешается иммиграция на территорию Республики Молдова в целях работы, устанавливаемую ежегодно в зависимости от потребностей государства». Данная модификация коренным образом изменила основной принцип иммиграционной политики молдавского государства.

В законе «О трудовой миграции» большое внимание уделено правовым аспектам трудоустройства, правовой и социальной защите как молдавских граждан, трудовых эмигрантов, так и иностранных граждан и апатридов, трудовым иммигрантам. Закон приветствует привлечение иностранных граждан и апатридов в трудовые процессы в Молдове. Учитывая возможную негативную реакцию общественного мнения на привлечение иностранной рабочей силы в экономику страны, закон стремится оградить и обеспечить приоритетность граждан Молдовы в трудоустройстве в стране. Однако этот аспект недостаточно четко прописан, оставляет лазейки для трудоустройства иностранных граждан и апатридов в ущерб автохтонной рабочей силе (как это было и ранее при решении вопроса о трудоустройстве и оплате труда молдавскими гражданами, работникам на предприятиях с иностранным капиталом (на что нередко указывали профсоюзы)).

Кроме того, отметим новый нюанс, ранее не характерный для молдавского законодателя: стимулирование бизнес-иммигранта по принципу: большие объемы инвестиций в экономику Молдовы — большая продолжительность легального статуса пребывания в стране. В целом в законе имеется немало новых революционных идей для молдавской политики регулирования трудовой миграции (иммиграции / эмиграции) как молдавских, так и иностранных граждан.

В соответствии с Национальной программой действий в сфере миграции и убежища (Постановление правительства Республики Молдова от 27 апреля 2007 года) и в плане становления нормативной базы свободного передвижения и миграции иностранных граждан по территории Республики Молдова, исходя из необходимости принятия новой нормативной базы в соответствии с законодательством Европейского Союза, был принят закон «Об иностранцах на территории Республики Молдова».

Были разработаны проекты законов «Об изменении и дополнении ряда законодательных актов (законы: «О выезде и въезде в Республику Молдова», «Об актах идентичности национальной паспортной системы» (1994 г.), которые представлены на рассмотрение в парламент. Находится на рассмотрении в правительстве проект Постановления об установлении размеров денежных выплат беженцам.

С целью совершенствования механизма выдворения иностранных граждан и апатридов, которые нарушили режим пребывания в Молдове, предлагается создание фонда по реадмиссии / выдворению / и возвращению иностранных граждан и апатридов в страны происхождения. В этом контексте были высказаны предложения Министерству финансов об изменении ряда внутренних нормативных актов и планировании средств государственного бюджета на деятельность этого фонда. На 2008 год предлагалось финансирование в размерах 405000 лей.

Существующий Центр временного размещения иностранных граждан, выявленных в контексте нелегальной миграции, справедливо именовался международными экспертами и сотрудниками международных организаций за его убогость и непрезентабельность «тюрьмой». С целью решения проблем, связанных с финансированием и благоустройством Центра временного размещения иностранных граждан и апатридов, совместно с МОМ был внедрен проект «Консолидация менеджмента миграции в Республике Молдова — MIGRAMOL». Проект был профинансирован Европейской Комиссией и правительством Финляндии и завершен в июне 2008 года. В результате его реализации был сдан в эксплуатацию первый корпус Центра вместимостью 100 человек. Вместе с тем в рамках

этого же проекта, совместно с специализированными исследовательскими и правозащитными структурами в области права была разработана в соответствии со стандартами Европейского Союза внутренняя нормативная база функционирования Центра.

**Ужесточение действий в отношении организаторов трафика людей, нелегальной миграции.** Первые попытки борьбы с нелегальной миграцией молдавского населения были связаны с противодействием трафику людей. Инициатором противодействия трафику выступили международные организации, озабоченные трафиком молодых женщин и девушек с целью сексуальной эксплуатации. В соответствии с рекомендациями международных организаций, исходя из реальной ситуации, решением правительства Республики Молдова (май 2000 года) была создана Национальная рабочая группа по борьбе с трафиком и торговлей людьми, которая призвана быть национальным партнером в реализации проекта МОМ по борьбе с трафиком людей в Республике Молдова. Одновременно был разработан План действий по борьбе с трафиком людей, который делает акцент на сотрудничество и совместные действия государственных структур и неправительственных организаций. Тогда же была создана постоянно действующая Рабочая группа, в нее вошли представители министерств, депутаты парламента, представители неправительственных организаций. В составе Министерства внутренних дел был создан департамент по борьбе с организованной преступностью МВД, в нем есть управление по борьбе с торговлей людьми.

Оценивая положительно предпринятые действия по противодействию трафику и торговле людьми с целью сексуальной эксплуатации, информированию подрастающего поколения, в то же время отметим, что в условиях, когда в Молдове не устранены причины, выталкивающие женщин в международный сексуальный трафик, происходит их переход из недобровольной в добровольную международную сексуальную трудовую эмиграцию, развращающие последствия и риски которой для общественной нравственности, физического и духовного здоровья молдавской нации очень серьезны и значительны.

В августе 2005 года был принят новый Национальный план действий по борьбе с трафиком людей. С целью противодействия трафику предпринимаются различные меры. Во-первых, информирование населения об опасностях и рисках нелегальной / неурегулированной миграции, трафике и торговле людьми с целью трудовой или сексуальной эксплуатации, предупреждение трафика посредством информированности населения о его последствиях. Во-вторых, усиление контроля за деятельностью туристических агентств и агентств по трудоустройству молдавских граждан за рубежом. В-третьих, наказание тех, кто организует, рекрутирует и переправляет «живой товар». В 1998 году в Уголовный Кодекс была введена специальная статья «Сутенерство» (ст.105). В Уголовный кодекс и Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова были внесены изменения (июль 2001 года), касающиеся трафика «живого товара», в частности, ст.113-2, карающая за незаконный трафик людей уголовным наказанием на длительные сроки. В последние годы в Молдове активизировалась деятельность правоохранительных органов по выявлению и борьбе с преступлениями, связанными с трафиком и торговлей людьми.

### **Выводы**

Отмечая позитивные стороны миграционного менеджмента в Республике Молдова, во многом обусловленные активным и тесным сотрудничеством с Европейским Союзом, в то же время следует обратить внимание на ряд обстоятельств, минимизирующих эффективность регулирования миграционных процессов в Молдове.

Во-первых, избирательность и непоследовательность молдавских властей в преследовании и уголовном наказании государственных чиновников, которые «крышуют» нелегальную миграцию, трафик людей с целью их трудовой деятельности за рубежом и др.

Это побудило Государственный Департамент США в докладе, посвященном противодействию нелегальной миграции и трафику живых существ в 2007 году, перевести Молдову из второй в третью группу стран, которые ничего не делают или лишь имитируют борьбу с этим общественным явлением. К сожалению, только жесткое решение Государственного Департамента США вынудило власти Молдовы проявить реакцию.

Во-вторых, в противодействии нелегальной миграции нередко имитируется деятельность, отдается предпочтение административным мерам запретительного характера. В ходе встречи (июль 2008 года) с сотрудниками Центра по борьбе с нелегальной миграцией, трафиком живых существ президент страны объявил о сокращении численности личного состава на 50%. Это решение носит административный характер, не имеет ничего общего с адресным, уголовным наказанием чиновников, вина которых доказана судом.

В-третьих, комплексная долгосрочная работа с диаспорой, требующая сочетания патриотических, социально-экономических, правовых и информационных аспектов, нередко подменяется бюрократическими подходами, призывами инвестировать в экономику страны, сыграть на ностальгии мигрантов, их бездушным прямым обманом.

В-четвертых, справедливо акцентируя внимание на европейской ориентации Молдовы, сотрудничестве с Европейским Союзом в области регулирования миграции, власти Молдовы упускают восточное (СНГ, Россия, Украина) направление сотрудничества в области трудовой миграции, противодействия нелегальной миграции и трафика людей с целью их эксплуатации в различных формах. Представляется, что этот аспект деятельности, особенно в контексте растущей конкуренции за трудовых мигрантов, изменений в миграционной политике России как основного аттрактора молдавской рабочей силы, упускать не следует.

В-пятых, сотрудничество с Приднестровьем в вопросах противодействия нелегальной миграции остается на очень низком уровне. При содействии и поддержке Миссии МОМ в Молдове были организованы различного рода мероприятия по информированию населения о трафике молодых женщин и девушек с целью сексуальной эксплуатации и в Приднестровье. Молдавские и приднестровские неправительственные организации сотрудничают в этом вопросе.

Отметим, что в вопросах противодействия трафику и торговле людьми с целью их сексуальной эксплуатации, продаже и изъятию человеческих органов, выявления и наказания их организаторов сотрудничают и государственные правоохранительные структуры Республики Молдова и Приднестровья. В других аспектах, связанных с регулированием миграции, мониторингом и обменом статистическими данными, информацией о миграционных процессах, такого сотрудничества фактически нет с 1998 года. Республика Молдова ориентируется на требования и сотрудничество с Европейским Союзом, в то время как Приднестровье исходит в регулировании миграционных процессов из принципов и требований, характерных для Российской Федерации.

В-шестых, Молдова — маленькая страна с небольшим рынком труда. Самостоятельно она не сможет стать экономически привлекательной для своего населения, минимизировать его трудовую эмиграцию, уменьшить риски Европейского Союза, обусловленные нелегальной миграцией. В этом контексте, отметим, что без долгосрочной продуманной целенаправленной политики инвестиций со стороны Европейского Союза все предпринимаемые молдавскими властями меры по регулированию миграции не будут давать желаемого успеха.

**Источники**

1. Мошняга В. Регулирование трудовой миграции в Республике Молдова: основные этапы и их специфика. // MOLDOSCOPIE (Probleme de analiza politica), nr.1 (XXXVI). — Chisinau, USM, 2007. — С.33–48.
2. Malinovska O., Mosneaga V., Shahotko L. Labour Migration Assessment for the WNIS Region. — Kiev, IOM, October 2007.
3. Мошняга В. Неурегулированная транзитная миграция из Республики Молдова: состояние и пути минимизации. // MOLDOSCOPIE (Probleme de analiza politica). Nr.2 (XLI), 2008. — Chisinau: CEP USM, 2008. — P.57–108.
4. Mosneaga V., Rusu R. Formarea diasporei moldovenesti peste hotare: esenta si specificul. // MOLDOSCOPIE (Probleme de analiza politica). nr.1 (XL), 2008. — Chisinau, USM, 2008. — P.91–104.
5. Pop A. Moldova — Romania: Managing Migration and Combating Trafficking in Human Beings at the EU Eastern Border. — Chisinau, IOM, 2007.
6. Интервью Президента Республики Молдова В.Н.Воронина. // «Коммерсант», 2008, 12 марта.

---

**Анотация.** У статті розглянута специфіка сучасної міграційної політики Республіки Молдова. З 2006 року у Молдові починається інституційна реформа в галузі регулювання міграцій, яка обумовлена співробітництвом з Європейським Союзом, змінами акцентів у діяльності молдовської влади, розглядом міграції у контексті соціальної політики, удосконалення та пожорсткішання законодавства, особливо у сфері нелегальної міграції, трафіка людей.

**Аннотация.** В статье рассмотрена специфика современной политики Республики Молдова. С 2006 года в Молдове начинается институциональная реформа в отрасли регулирования миграций, которая обусловлена сотрудничеством с Европейским Союзом, сменой акцентов в деятельности молдавской власти, рассмотрением миграций в контексте социальной политики, усовершенствование и ужесточение законодательства, особенно в сфере нелегальной миграции, трафика людей.

**Summary.** In this article, there has been made a research on the modern migration policy of the Republic of Moldova. In 2006, began the institutional reform on the matter of regulating the migration process in the Republic of Moldova, which was provoked by: the collaboration with the European Union, changes made by the Moldavian authorities, looking at the migration policy as a part of the social policy, by modifying and hardening legislation, in particular in the area of illegal migration and trafficking of human beings. The article presents the recommendations and conclusions on the matter.

*Стаття надійшла до редакції журналу 27.01.2009 р.*





УДК 331.556

**Д.П. МЕЛЬНИЧУК,**  
*кандидат економічних наук, доцент,  
завідувач кафедри управління персоналом і економіки праці  
Житомирського державного технологічного університету*

## **МІГРАЦІЙНІ НАМІРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МОТИВАЦІЙНУ СКЛАДОВУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ**

**Постановка проблеми.** Впродовж усієї історії людства міграція була і залишається одним із найважливіших шляхів розв'язання гострих суспільних проблем. За допомогою міграції здавна задовольнялись потреби у їжі, сприятливих кліматичних умовах, територіях, придатних для комфортного проживання. Проте на кожному етапі розвитку цивілізації міграційні процеси мали певну якісну специфіку, що не є винятком і в сучасну епоху економіки знань, коли людський капітал визнається основною передумовою сталого розвитку будь-якої держави.

І річ навіть не в тому, чи залишитися та чи інша країна з людським капіталом, який вона так ретельно формувала за новітніми стандартами Болонського процесу. Питання полягає й в іншому: наскільки можливим буде повноцінне використання того капіталу за надмірно високих міграційних сподівань, які є первинною ознакою демотиваційного стану суспільства? Адже у випадку, коли більшість власників цього специфічного капіталу відкрито заявляє про бажання перетнути кордони батьківщини, стає зрозумілим, що це не менша проблема, ніж, наприклад, недовіра населення до банківського сектору. Ігноруючи банки, громадяни позбавляють державу фінансового капіталу, такого необхідного для її розвитку. Вони, фактично, приховують грошові кошти, очікуючи на краще. Варто зрозуміти, що іноді так само приховується і людський капітал — професійні знання та трудові навички, які, в принципі, є, проте перебувають у латентному стані, адже у людини, яка мріє про добробут за кордоном, ґрунтовних підстав для їх розширеного використання на батьківщині, як правило, не існує.

Подібна ситуація простежується і в межах самої країни. Якщо більшість мріє про працю деінде, проте залишається при своїх обов'язках в рідному селі чи місті, то віддача і від їх праці буде невелика. З села в місто, з міста в столицю... Звісно, трудова мобільність — то добре. Проте підстав говорити про її реальний розвиток на теренах пострадянського простору дещо зарано, чого не скажеш про погіршення мотиваційного потенціалу працюючих, які жадають змін у власному трудовому житті. Тут підстав для роздумів достатньо.



Відповідно до викладеного, основну увагу в статті зосереджено на двох аспектах управління людським капіталом держави. Перший — чергова перспектива безповоротної втрати найбільш активних, обдарованих, працездатних громадян. Так, за даними [1], значну частку трудових мігрантів складають особи віком 20–34 роки (41,6%). І як зазначається у тій же праці: «Попри те, що від моменту отримання незалежності Україна вдвічі збільшила обсяги підготовки спеціалістів з вищою освітою, через масштабну трудову міграцію (передусім молоді) частка осіб з вищою освітою серед населення у віці 25–35 років у країні невинно зменшується! Значна кількість молодих мігрантів прагне залишитись за кордоном назавжди...».

Другий аспект проблеми полягає у тому, що міграційні наміри і сподівання — нехай навіть примарні й нездійсненні — це віддзеркалення рівня громадянської довіри та ступеня мотивованості до суспільно корисної трудової діяльності, що так часто набуває форми суцільної недовіри та гіпертрофованої демотивації до праці, яка зумовлена виключно економічними обставинами, а тому є непривабливою та непродуктивною.

Держава, громадяни якої перебувають у перманентному стані пакування валіз, навряд матиме шанси прискореного економічного розвитку, як і держава, мешканці якої втратили віру у майбутнє на батьківщині. Саме тому дослідження рівня міграційних сподівань та намірів є не лише підставою оптимізації політики розвитку та збереження людського капіталу країни, а й важливою складовою діагностики того мотиваційного поля, що відтворено в її межах.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій** дає можливість стверджувати, що, попри свою актуальність, міграційна проблематика не знайшла гідного висвітлення на шпальтах наукових видань. Та й сам представлений друкований матеріал не завжди вирізняється особливою новизною ні у суто науковому, ні у прикладному аспектах.

Досить часто основна увага тих небагатьох дослідників, які переймаються проблемами міграції, обмежується питаннями поглиблення класифікаційної бази, визначення впливу тих чи інших типів міграції на певні сфери суспільної взаємодії, уточнення специфіки впливу окремих факторів на динаміку міграційних процесів. На жаль, більшість з репрезентованих останнім часом наукових праць не обтяжують свій зміст конкретними пропозиціями щодо подолання тих нагальних проблем, до яких призводить неефективна міграційна політика. І це не дивно, адже вирішити проблеми з міграційним підтекстом без відповіді на питання про залучення достатніх обсягів інвестицій у сферу суспільного виробництва й, відповідно, відновлення соціальної інфраструктури та створення нових робочих місць, що забезпечуватимуть гідний рівень життя і працюючих, і тих, хто перебуває на їх утриманні, неможливо.

Окремо слід зазначити, що деякі з опублікованих праць, які присвячені проблемам міграції, характеризуються вдалою постановкою завдань та вірним розміщенням акцентів. Але такі завдання досить часто залишаються не лише не розв'язаними, а й, взагалі, проігнорованими в ході викладення основного матеріалу дослідження.

Натомість, серед авторів, чиї роботи формують сучасне наукове підґрунтя управління міграційними процесами, варто відзначити Е. Лібанову, Ж. Зайончковську, О. Варецьку, О. Позняка, І. Гнібіденку, Т. Петрову, Л. Рибаківського та інших вітчизняних і зарубіжних вчених, наукові доробки яких містять не лише теоретичні передумови формування міграційної політики, а й аргументовані кроки щодо її розробки та впровадження у практику державного управління.

**Мета дослідження** полягає у визначенні специфіки міграційних намірів та сподівань студентської молоді в Україні, а також у з'ясуванні закономірностей їх формування та

впливу на мотиваційну складову професійної свідомості випускників ВНЗ — власників та носіїв найпрогресивнішого людського капіталу держави.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** В умовах демографічної та фінансової кризи прискіплива увага вчених і державних діячів має приділятися не лише проблемам розвитку людського капіталу, а й його збереженню та створенню гідних умов для його використання в межах тих територіально-економічних одиниць, де його сформовано. Досягнення таких пріоритетів вимагає від будь-якої держави негайної оптимізації міграційної політики, чим сьогодні й переймається більшість з країн, економіка яких характеризується як розвинена. Нагальним є це завдання і для тих, чия економіка не сполучається з такими гарними епітетами. Тим паче, що від переорієнтації міграційної політики у розвинутих країнах навряд чи варто очікувати позитивних зрушень у країнах другого і третього світу. І проблемою є не тільки те, чи пустять до себе жити або працювати мігрантів розвинені держави. Варто зосередитись й на іншому — рівні «небажання» економічно активного населення країн, що розвиваються, працювати на батьківщині, а також на тих наслідках, до яких такі переконання призводитимуть.

Проте, звісно, підхід до міграційних проблем виключно з позицій «негативних наслідків» є хибним. Тим більш це стосується трудової міграції. Так, ще напередодні фінансової кризи, деякі аналітики та вчені почали сміливіше говорити про те, що:

- зовнішня трудова міграція є джерелом валютних надходжень, які, подекуди, значно перевищують іноземні інвестиції в Україну, складаючи в еквіваленті її ВВП щонайменше від 3,5% до 8% [1];
- зовнішня трудова міграція є важливим чинником зниження напруження на внутрішньому ринку праці, адже, за різними оцінками, кількість економічно активного населення, що пропонувало свою робочу силу за кордоном, становить від 2 до 7 млн. осіб [2];
- зовнішня трудова міграція є фактором зменшення обсягів державної соціальної допомоги внаслідок відтоку працездатного населення за кордон (за різними оцінками, до 420 млн. дол. США щорічно), яке, ймовірно, було б зайвим у реальному секторі економіки, і, можливо, поповнило б кримінальний контингент України.

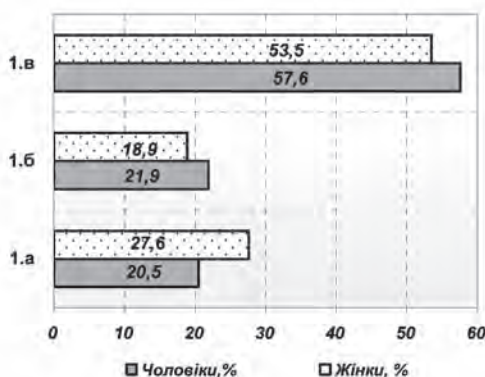
Отже, навіть коротка характеристика переваг та недоліків міграційних процесів дає можливість зрозуміти хибність тих односторонніх підходів, якими так часто майорять матеріали періодичних видань. Вимогою сьогодення є формування дієвої міграційної політики та створення умов, необхідних для її реалізації.

Важливим етапом такої роботи має стати визначення провідних міграційних уподобань молоді — тієї частини економічно активного населення, яка, з одного боку, найбільш схильна до прийняття радикальних міграційних рішень, а з другого — є найбільш необхідною для прискореного економічного розвитку будь-якої країни. Такий ракурс проблеми виступив основою проведеного автором на прикладі Житомирської області дослідження, що ставило за мету з'ясувати міграційні пріоритети, наміри та сподівання студентської молоді.

Слід зазначити, що Житомирська область належить до тієї групи областей України, де активність участі населення у трудових міграціях є найнижчою (1,4%). Це частково пояснюється її географічним розташуванням та середнім рівнем бідності населення (23,1%–26,0%) [1]. Такі обставини певною мірою звужують межі практичного застосування зібраних даних. Проте, на думку автора, отримані результати є цікавими та доцільними, адже, з одного боку, вони виступають певною точкою відліку для визначення міграційних

намірів в областях, де рівень відповідної активності значно вищий, а з іншого — ряд виявлених закономірностей не залежить від специфіки регіону і може бути властивим усім областям України.

У процесі дослідження було використано анкету, що містила 9 запитань, які найбільшою мірою розкривали рівень та причину міграційних намірів і уподобань студентської молоді. Кожне запитання мало від 2 до 5 альтернатив відповіді. В анкетуванні взяли участь 400 студентів денної форми навчання з трьох провідних державних ВНЗ Житомирщини. Крім того, використовуючи аналогічну, але дещо видозмінену анкету, в ході дослідження було з'ясовано думки батьків опитаних раніше студентів. Запропонована стаття містить лише частину отриманих даних. Іншу частину планується висвітлити у подальших роботах автора.

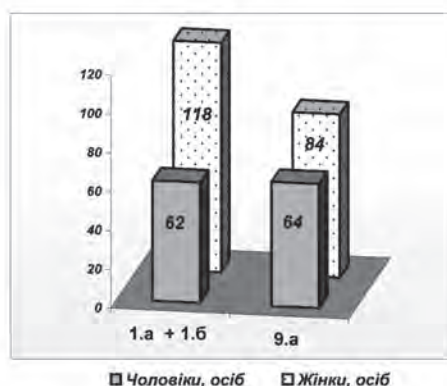


де: 1.а — бажають виїхати за кордон для постійного проживання у випадку відсутності будь-яких перешкод;

1.б — бажають працювати за кордоном, а жити (створювати сім'ю та ростити дітей) в Україні;

1.в — мають намір залишитися в Україні та працювати на користь батьківщини

**Рис. 1. Принципові орієнтації студентства стосовно еміграції та трудової міграції (за статтю, за всіма курсами і ВНЗ), відсотків**



де: 1.а+1.б — кількість бажаючих емігрувати чи виїхати за кордон в статусі трудового мігранта (перше запитання анкети);

9.а — кількість тих, хто має намір виїхати за кордон (як емігрант чи трудовий мігрант) після завершення навчання у ВНЗ (останнє запитання анкети)

**Рис. 2. Співвідношення реальних та уявних міграційних намірів (за статтю, за всіма курсами і ВНЗ), гол.**

Аналізуючи основні результати дослідження, варто почати з того, що, враховуючи відмінності у кількостях респондентів за статтю, реалістичність міграційних намірів чоловіків та жінок виявилася різною (рис. 1). Так, серед чоловіків співвідношення тих, хто прагне виїхати за кордон, з тими, хто має реальні наміри це зробити по закінченню навчання у ВНЗ, фактично дорівнює 1, тоді як серед жінок такий коефіцієнт сягає 1,4. На перший погляд, це наводить на думку про деяку ілюзорність жіночих намірів щодо еміграції та трудової міграції, адже кількість бажаючих виїхати за кордон на 40% перевищує кількість тих, хто має реальні наміри це зробити. З іншого боку, викликає здивування той факт, що серед чоловіків бажають перетнути кордони України більше осіб, ніж про це заявило на початку анкетування (рис. 2).

Пояснення цих нібито парадоксальних явищ криється у змісті самої анкети, яка сформована таким чином, щоб мати змогу виявити і свідомі, і підсвідомі наміри респондентів, адже саме останні, як відомо, спричиняють неабиякий вплив на прийняття рішень, в тому числі і стосовно доцільності перетину українських кордонів.

Так, спочатку респонденти мали відповісти на запитання про бажання емігрувати чи виїхати з України в статусі трудового мігранта за тієї умови, що для цього немає жодних перешкод. Далі зміст анкети формували запитання, які так чи інакше розкривали та конкретизували міграційну проблематику. І нарешті — в кінці, нібито виключно у прив'язці до факту закінчення ВНЗ, ставилося питання про те, чи має намір респондент виїхати з України. Така будова анкети дала можливість не лише конкретизувати міграційні настрої студентства, а й відповісти на ряд споріднених запитань.

Зокрема, зафіксовано домінування удаваних патріотичних почуттів студентів чоловічої статі, яке, маскуючи справжні уподобання на підсвідомому рівні, виявилось при опрацюванні першого запитання анкети (1.а—1.в) у формі демонстративних, очікуваних відповідей. А надалі, після ретельного опрацювання всіх позицій питальника, респонденти виявили справжнє ставлення до проблем міграції, що і обумовило на перший погляд парадоксальну, а насправді закономірну ситуацію — кількість опитаних студентів-чоловіків, які мають намір виїхати за кордон після закінчення ВНЗ дещо перевищила кількість тих, які зазначили про таке бажання на початку анкетування. Можна припустити, що подібна ситуація спостерігається і серед жінок, проте її констатації завадив інший фактор — суттєве перевищення кількості тих, хто бажає емігрувати чи вдатися до трудової міграції, над тими, хто бачить перед собою відповідні реальні перспективи.

Пояснення такої ситуації лежить у площині різниці гендерних ролей та статусів жінки та чоловіка у сучасному суспільстві. На відміну від чоловіків, жінкам, як суб'єктам міграційного руху, набагато складніше захистити себе від проявів девіантної та делінквентної поведінки оточуючих. Крім того, саме на жінку сьогодні покладається відповідальність за батьків та нащадків, саме для жінок проблеми вчасного створення сім'ї є набагато актуальнішими, ніж для респондентів чоловічої статі. Тому факт перевищення кількості міграційних "мрійниць" над кількістю потенційних мігранток є, скоріше, проявом жіночої прагматичності, аніж доказом дезінтеграції їх прагнень та переконань. Так, лише 3,5% опитаних жінок (9 осіб з 254) серед переваг заробітчанства обрали таку позицію, як можливість укласти шлюб та залишитись за кордоном для постійного проживання (для порівняння, серед чоловіків така перспектива є привабливою для 2,05% респондентів).

Зважаючи на анонімність та непримусовість анкетування, можна зробити висновок, що перспектива одруження за кордоном для переважної більшості студенток є примарною, що загалом відповідає реальній ситуації та ще раз доводить поміркованість жіночої статі у міграційних питаннях. І навпаки — за результатами анкетування можна припустити, що чоловіки оцінюють власні міграційні перспективи більш однозначно та романтично, адже, з одного боку, проблеми шлюбу та створення сім'ї на батьківщині, як правило, не є домінантами чоловічої свідомості у віці до 22 років, а з другого — усвідомлення необхідності утримання та пристойного забезпечення себе й родини у майбутньому схиляє цю категорію студентської молоді до міркувань про працю за кордоном (здебільшого, спонукальною силою тут виступає прагнення підтримати відчуття власної гідності та спроможності).

Відповідно, з певною часткою припущення, можна стверджувати, що з урахуванням встановленого коефіцієнта реальна кількість налаштованих на еміграцію та трудову міграцію жінок становить не 27,6% і 18,8% відповідно, а 19,7% та 13,4%. З огляду на зміст наведених міркувань, можна вважати, що частка потенційних емігрантів є фактично

однаковою серед жінок та чоловіків (19,7% та 20,5%), проте статус трудового мігранта є більш привабливим для респондентів чоловічої статі – 21,9% проти 13,4% у жінок.

Розподіл міграційних пріоритетів студентства за профілем вищої освіти має такий вигляд (рис. 3). У процесі анкетування групу фахівців технічного профілю представили студенти таких спеціальностей, як 090202 «Технологія машинобудування», 090203 «Металорізальні верстати та системи», 091401 «Системи управління і автоматики», 091004 «Технології та засоби телекомунікацій», 080403 «Програмне забезпечення автоматизованих систем», а економічних – студенти спеціальностей 050109 «Управління персоналом і економіка праці», 050104 «Фінанси», 050201 «Менеджмент організацій».

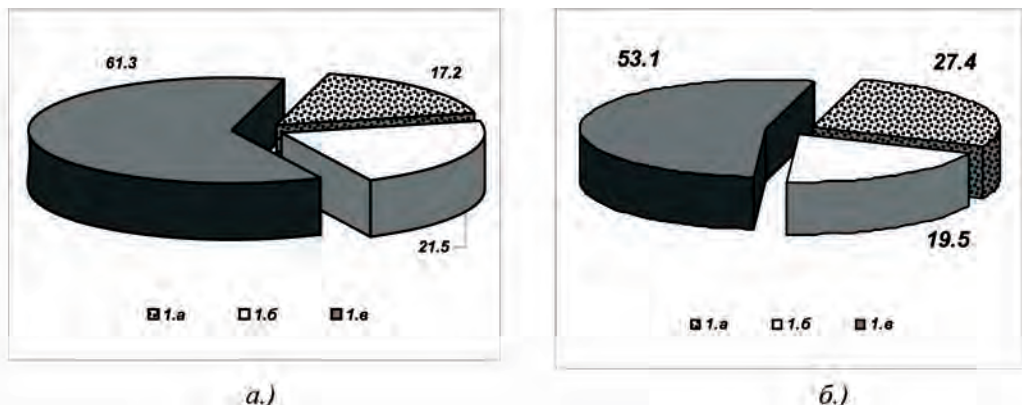


Рис. 3. Відмінності у міграційних намірах студентів, що навчаються за спеціальностями технічного (а) і економічного (б) профілів, відсотків

У результаті дослідження з'ясовано, що, попри очікування країн-реципієнтів, бажання залишити Україну (в тому числі і з метою пристойного працевлаштування) мають фахівці не стільки технічного, скільки економічного профілю. Так, майже для кожного четвертого майбутнього економіста чи менеджера є привабливою перспектива емігрувати з України (27,4%), а кожен п'ятий (19,5%) не проти того, щоб випробувати на собі долю трудового мігранта. Загалом порівняльний аналіз міграційних намірів респондентів у зазначеному розрізі виявив той факт, що для спеціалістів технічного профілю дещо цікавішою є альтернатива трудової міграції, в той час, як вагома частка майбутніх економістів та менеджерів прагне залишити Україну назавжди. Відповідно, постає питання стосовно того, чи то насправді фахівці економічного профілю відчувають себе настільки конкурентоспроможними на іноземних ринках праці, чи то є інша причина, яка обумовлює завищений рівень закордонних орієнтацій у цій групі респондентів.

На думку автора, справа тут не у конкурентоспроможності українських економістів та менеджерів. Як відомо, саме такі спеціалісти відчувають суттєві труднощі при працевлаштуванні за кордоном. Основну причину, яка обумовлює таку ситуацію, варто шукати у характеристиках економічної освіти в Україні, яка орієнтує студента не стільки на отримання прикладних знань та практичних навичок, скільки на розвиток ерудиції шляхом вивчення загальнотеоретичного матеріалу. Тому, з одного боку, через саму специфіку економічної освіти, такі студенти є більш амбітними, що знаходить вираз у формуванні планів, пов'язаних з реаліями закордонного життя. А з другого боку, загальний характер затеоретизованих економічних знань, що продукуються у більшості ВНЗ України, ставить під сумнів подальшу кар'єру молодих спеціалістів на батьківщині, а тому перспектива



“виїхати за кордон і почати, як і всі, все з нуля” видається для деяких з них не тільки цікавою, а й життєво необхідною.

У свою чергу, динаміка зміни студентських уподобань за курсами навчання має такий вигляд (рис. 4). Встановлено, що ця динаміка має суттєву специфіку та конкретні закономірності. Так, головні вагання студентства щодо вибору конкретної альтернативи простежуються у площині “емігрувати — залишитись”, між якими існує зворотного характеру, адже зі збільшенням виборів альтернативи 1.а спостерігається відповідне зменшення прибічників варіанта 1.в, і навпаки. Разом з цим перспектива виїхати за кордон у статусі трудового мігранта є привабливою для константної групи респондентів, наміри та уподобання яких мають відносно стабільний характер, а деяке поступове збільшення кількості виборів 1.б протягом перших чотирьох років навчання рівною мірою відлучає голоси від інших альтернатив.

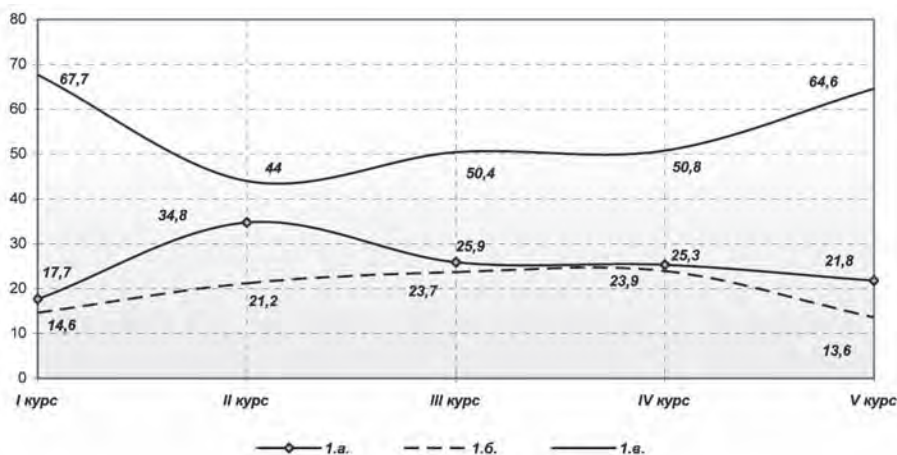


Рис. 4. Динаміка зміни міграційних настроїв студентства за курсами навчання (за всіма ВНЗ), відсотків

Збурення емігрантських орієнтацій студентства зафіксовано на другому курсі навчання, що частково пояснюється періодом становлення самостійної особистості, яка прагне до змін всупереч існуючим обмеженням, як правило, соціально-економічного характеру. Натомість протягом III–IV курсів навчання спостерігається стабілізація динаміки студентських намірів, а кількість бажаючих перетнути кордони батьківщини в пошуках кращого життя фактично дорівнює кількості тих, хто свою професійну долю пов’язує з майбутнім України.

Важливим є те, що, попри збільшення кількості виборів альтернативи 1.б (трудова міграція), яке спостерігається в період з I по IV курс, починаючи з п’ятого курсу зафіксовано істотне зменшення відповідних уподобань (на 43%) на користь інших альтернатив, що певною мірою зміщує симетричну динаміку кількості виборів за варіантами 1.а і 1.в. На думку автора, пояснити таку ситуацію можна тим, що у розумінні студента повна вища освіта — деяка запорука професійного успіху та підстава для більш сталого вибору (1.а чи 1.в) на противагу такій тимчасовій альтернативі, як трудова міграція.

Наприкінці аналізу динаміки міграційних пріоритетів за курсами навчання варто акцентувати увагу на тому, що, попри значні коливання, в підсумку кількість виборів за всіма варіантами фактично повертається до вихідних значень. Відповідно, можна



припустити, що наявність вищої освіти не є домінуючим фактором у процесі прийняття міграційних рішень — є інші, більш суттєві причини, які змушують молодого громадянина перейнятися відповідними питаннями. Такі причини, на думку автора, лежать у площині конкретних реалій соціально-економічного середовища, відтвореного в межах нашої держави.

З метою діагностики основних причин, що зумовлюють міграційні наміри студентської молоді, респондентам було запропоновано для аналізу п'ять альтернатив: відсутність політичної стабільності у державі (4.а), відсутність фінансової стабільності та реальних перспектив соціально-економічного розвитку держави (4.б), відсутність можливостей для особистісного розвитку, виявлення творчої ініціативи, кар'єрного росту (4.в), відсутність гарантій гідного забезпечення майбутнього нащадків (4.г), відсутність можливостей для належної організації дозвілля та відпочинку (4.д). Розподіл думок студентів та батьків з цього приводу наведено на рис. 5.

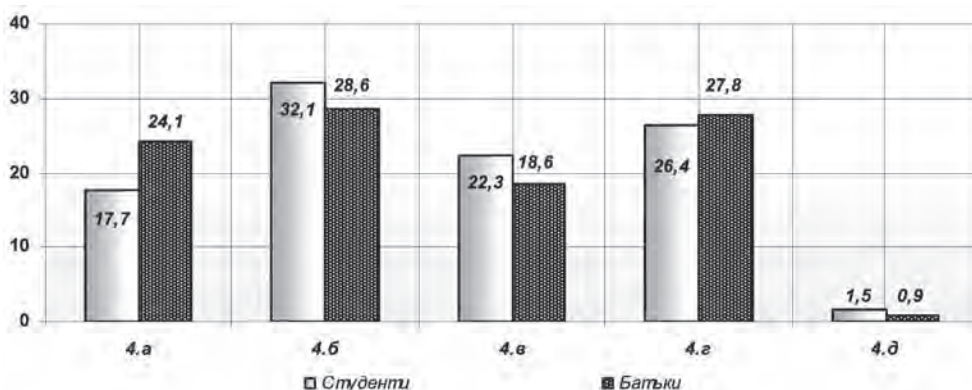


Рис. 5. Співвідношення студентських та батьківських поглядів щодо основних причин прийняття міграційних рішень (за всіма ВНЗ), частота вибору альтернативи у відсотках

Аналізуючи наведену діаграму, слід звернути увагу на те, що в обох групах респондентів думки розподілилися подібним чином. Це свідчить про наявність кореляційного зв'язку між батьківськими поглядами та відповідними студентськими уподобаннями. Проте, на відміну від батьків, студентська молодь більш болюче сприймає невирішеність гострих соціально-економічних проблем (4.б), що відповідно виявляється і у сумнівах стосовно кар'єрних перспектив на батьківщині та можливості практичного використання власного творчого потенціалу (4.в). Цікавим є і те, що сучасна молодь вже на студентській лаві замислюється над проблемами виховання прийдешнього покоління і, судячи з отриманих результатів, висловлює суттєві занепокоєння з цього приводу. В свою чергу, остання альтернатива (4.г) значної уваги до себе не привернула. На думку автора, це є достатньо показовим, адже на тлі загальної нереалізованості охарактеризованих вище аспектів життєдіяльності суспільства проблематика дозвілля та відпочинку й насправді видається дещо другорядною. Хоча у всьому цивілізованому світі вже давно зрозуміло, що повноцінний відпочинок є одним з найголовніших аспектів відтворення працездатності людини та її мотиваційного потенціалу.

Загалом, з огляду на викладений матеріал стає зрозумілим, що підстав для формування чергової хвилі еміграції, в структурі якої не останнє місце займатиме сегмент, сформований випускниками ВНЗ, є чимало. Тому нагальною потребою сьогодення є

формування виваженої міграційної і, передусім, соціально-економічної політики, здатної нівелювати міграційні наміри студентства. Нині цю функцію традиційно виконують батьківські кола, адже за результатами дослідження з'ясовано, що лише 8,5% матерів не проти еміграції власної дитини за кордон. Жоден батько таку пропозицію не підтримав, проте 86,5% з них висловили бажання, щоб їх нащадок залишився жити і працювати на батьківщині.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Якщо дещо перефразувати сучасних класиків української наукової думки, то можна сформулювати таку тезу: «Мотиваційна складова людського капіталу є тією рушійною силою, яка забезпечує прагнення до практичного застосування знань та трудових навичок, сформованих в результаті інвестицій». Дійсно, формуючи людський капітал, варто попідклавати про те, щоб його носій, окрім ґрунтовних знань, ще й мав нестримне бажання працювати якісно та наполегливо. Проте, насправді, в умовах перекладання фінансових зобов'язань перед ВНЗ на плечі батьків та самих студентів, формується зовсім інша мотивація — мотивація до незалежності від державних потреб та орієнтація на повернення витрачених на освіту коштів будь-що. І тоді людина також хоче працювати якісно й наполегливо, та от до того «де працювати» їй вже практично байдуже. І якщо вона не знайде такої можливості на батьківщині, вона буде її шукати деінде — от такий несподіваний висновок з постулатів теорії людського капіталу. А якщо так, то пріоритетним завданням будь-якої держави має стати створення сприятливих умов для реалізації спроможностей окремого носія людського капіталу та пристойного життя його власника. Доки вони не спакували валізи.

### **Джерела**

1. *Исследования трудовой миграции в Украине* // Менеджер по персоналу. — 2009. — № 3. — С. 76–81.
2. *Мир. Труд. Эмиграция* // Власть денег. — 2008. — № 47 [204]. — С. 26–32.

---

**Аннотация.** В статье проанализировано влияние миграционных намерений студенческой молодёжи на качественные характеристики мотивационной компоненты человеческого капитала Украины. С целью определения содержания миграционных стремлений выпускников ВУЗов и уточнения причин, которые их провоцируют, автором проведено исследование предпочтений студенческой молодёжи, результаты которого и легли в основу представленной статьи.

**Summary.** In the article influence of students' migratory intentions on qualitative characteristic of motivational component of human capital of Ukraine is analyzed. Initial supposition was an assumption that from one side — stirring up of outside migration including labour migration poses a threat for stable development of the country at the period of postindustrial society; from other side — nowadays migratory level of society is one of the most important indirect criterion of motivational field diagnostic that was formed in any society. With the aim of determination of migratory aspiration of graduates and specification of the reasons that induce them it was carried out exploration by the author. The results of the research are presented in the article below.

*Стаття надійшла до редакції журналу 27.03.2009 р.*



УДК314.724:477.41

**Т.А. ДРАГУНОВА.,**  
*кандидат економічних наук.,*  
**І.П. МАЙДАНІК,**  
*кандидат соціологічних наук,*  
**Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ**

## **СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ У КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

**Вступ.** Визначальним чинником міграційних процесів Київської області є наближене розташування до столиці, що завжди обумовлювало формування специфічних потоків прибуття в область та вибуття з неї на всіх напрямках переміщень (внутрішньорегіональних, міжрегіональних та міждержавних). Крім того, фактором міграцій населення є особливість економічного розвитку області, поєднання та переплетення сільськогосподарських і промислових галузей (певною мірою внаслідок сусідства із столицею), висока щільність технічної інфраструктури, наявність рекреаційних та лісових територій. Це обумовило своєрідну структуру зайнятості, освітній, професійно-кваліфікаційний рівень населення тощо. Важливу роль у розгортанні міграційних процесів області відіграє транспортне сполучення населених пунктів області зі столицею.

Проблемою розбудови господарства Київської області на сучасному етапі є посилення асиметрії соціально-економічного розвитку її територій. Міграційні процеси у цьому контексті можуть позитивно впливати на вирівнювання ситуації або здатні поглиблювати диспропорцію. За таких умов вивчення особливостей міграційного руху Київщини набуває неабиякої ваги.

**Мета** даної статті — всебічний аналіз міграційних процесів Київщини на обласному та районному рівнях, виявлення факторів, що визначають міграційну ситуацію в адміністративно-територіальних районах Київської області, справляють значний вплив на формування міграційних потоків, їх інтенсивність та спрямованість.

Однак простої описової характеристики міграцій населення недостатньо для проведення серйозних наукових розвідок. Тому для виявлення глибинних взаємозв'язків між факторами соціально-економічного характеру з потоками прибуття, вибуття, характеристиками міграційної активності населення у статті застосовано кореляційний аналіз.

**Виклад основного матеріалу.** На початку нинішнього століття (2003–2006 рр.) область мала міграційний приріст від 0,5 до 1,6 тис. осіб, однак у 2007 р. міграційний баланс Київської області став від'ємним зі значенням (–724) особи або –0,3 %о (рис.1).

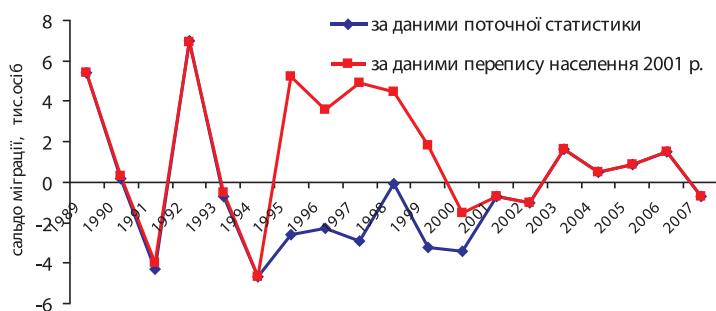


Рис. 1. Динаміка міграційного балансу Київської області у 1989–2007 рр.



Рис. 2. Відносне сальдо міграції населення адміністративних районів Київської області у середньому за 2003–2007 рр., ‰

Протягом 2003–2007 рр. додатні значення міграційного сальдо населення спостерігалися лише у 36% від загальної кількості адміністративних районів області, зокрема, у Вишгородському, Баришівському, Бориспільському, Бородянському, Броварському, Білоцерківському, Іванківському, Кагарлицькому та Києво-Святошинському районах<sup>1</sup> (рис.2). Додатне сальдо у згаданих районах досягалося переважно за рахунок міжрегіональної міграції, чисельність осіб, які прибули з-поза меж області, у кілька разів перевищувала чисельність мігрантів, попереднє місце проживання яких знаходилося на Київщині.

У більшості адміністративних районів області спостерігалися від'ємні значення сальдо міграції населення, зокрема мала місце стійка тенденція до поглиблення відтоку населення Васильківського, Макарівського, Переяслав-Хмельницького, Рокитнянського і Яготинського районів. У цілому різниця між максимальним і мінімальним значеннями сальдо міграції населення за адміністративними районами області у 2007 році становила 21,1‰, що на 1,1% більше, ніж у 2003 р.

Міста обласного підпорядкування Київської області залежно від значення сальдо міграції у 2007 р. також можна поділити на дві групи – у містах Березань, Васильків, Переяслав-Хмельницький, Ржищів, Славутич, Фастів чисельність вибулих перевищує кількість прибулих, внаслідок чого у цих населених пунктах сформувалось від'ємне сальдо міграції. Міста Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Буча та Ірпінь (міськрада) в результаті міграційних процесів, навпаки, отримують приріст населення.

Протягом 2005–2007 рр. міграційний приріст населення зменшився в усіх містах обласного підпорядкування, особливо у м. Біла Церква (у 3,4 разу). Змінилися на від'ємні значення міграційного сальдо населення м. Березань і м. Ржищів.

Динаміка міграційного балансу населення Київської області у 90-х роках минулого століття вирізнялася нестійким характером: коливання сальдо міграції від від'ємних до додатних значень обумовлювалися різкими змінами напрямків міграційних потоків між селом і містом внаслідок структурних перетворень в економіці країни, що призвели до зниження рівня життя населення. Особливо великі втрати населення області внаслідок міграційного руху (-4,0 -5,0 тис. осіб) спостерігалися у 1994 р. за рахунок міграційного зменшення міського населення області (рис.3). У період 1995–2000 рр., згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., міграційний приріст населення Київщини зріс в результаті збільшення кількості переміщень у зворотному напрямку „село–місто”. Зазначимо, що дані поточної статистики за цей період свідчили про від'ємний міграційний баланс. Можливо, різниця щодо даних обумовлена значним обсягом трудової незареєстрованої міграції громадян України, які в пошуках місць прикладання праці прибували у Київську область як прилеглу до столиці, маючи постійне місце проживання в іншому регіоні. Адже за даними Першого Всеукраїнського перепису на Київщині особи, чие місце роботи знаходилося у столиці, становили 16,6% усього зайнятого населення [1, с. 343].

Регулювання міграційних процесів передбачає пошук чинників, що визначають міграційні настанови населення, їх реалізацію та приживаність мігрантів на новому місці. У цьому дослідженні на основі даних Держкомстату України та Управління статистики Київської області визначалася щільність зв'язку між основними показниками міграційних процесів – рухливостю, в тому числі прибуттям, вибуттям, та сальдо міграції (на 1000 осіб), і територіальним фактором – відстанню від центра адміністративного району до Києва (км), а також такими соціально-економічними чинниками розвитку області, як кількість суб'єктів господарювання (ЄДРПОУ), кількість малих підприємств, зокрема на 10 тисяч населення, в тому числі промислових, торговельних, будівельних підприємств та таких, що здійснюють операції з нерухомістю, рівень зареєстрованого безробіття, середньомісячна номінальна заробітна плата, потреба в працівниках на місцевих ринках праці, введення в експлуатацію житла.

---

<sup>1</sup> Дані щодо міграційних процесів районів Київської області наведені з урахуванням центрів обласного підпорядкування, що знаходяться у межах відповідних адміністративних районів.



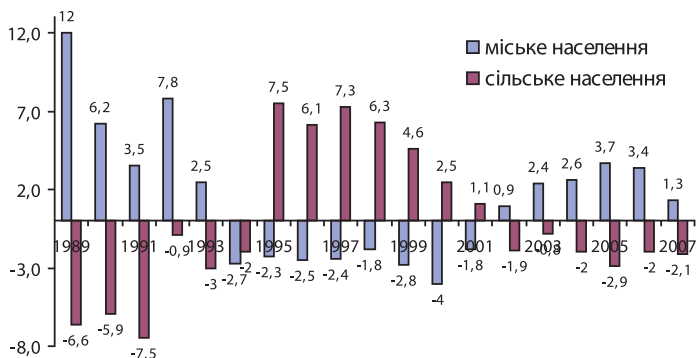


Рис.3. Динаміка сальдо міграції міського та сільського населення Київської області за 1989–2007 рр., тис. осіб

На підставі дослідження виявлено, що на результативність міграційних переміщень населення адміністративних районів у межах області (без урахування обміну зі столицею) найбільше впливав рівень зареєстрованого безробіття в адміністративних районах (показник щільності зв'язку дорівнював  $(-0,51)$ ). Значення коефіцієнта кореляції між сальдо міграції населення адміністративних районів (на 1000 осіб) та іншими факторами коливалися у межах  $0,2$ – $0,3$ , тобто були несуттєвими.

На результативність міграції населення адміністративних районів в обмін зі столицею та з іншими областями України суттєво впливали середньомісячна номінальна заробітна плата (у 2007 р. парний коефіцієнт кореляції становив  $0,63$ ), рівень зареєстрованого безробіття в районі (коефіцієнт кореляції складав відповідно  $(-0,58)$ ), кількість малих підприємств, що займаються операціями з нерухомістю (показник зв'язку  $0,56$ ), кількість малих будівельних підприємств (щільність зв'язку  $0,54$ ), кількість суб'єктів господарювання (ЄДРПОУ) (показник зв'язку  $0,50$ ) та відстань від столиці (коефіцієнт кореляції дорівнював  $(-0,52)$ ).

Існує стійкий міграційний обмін населення Київської області зі столицею: за даними Всеукраїнського перепису 2001 р., серед киян, народжених за межами Києва,  $24,0\%$  становили уродженці Київської області, тоді як уродженці столиці становлять  $2,5\%$  населення Київщини [1, с. 342]. Крім того, спостерігалися інтенсивні міграційні зв'язки населення Київської області з сусідніми та найближчими областями – Житомирською, Чернігівською, Черкаською, Вінницькою, Полтавською та Сумською. За міжпереписний період у складі прибулих у Київську область було  $8,0\%$  мешканців Житомирщини,  $6,7\%$  – Чернігівщини,  $5,3\%$  – Черкащини і  $4,3\%$  – Вінниччини. Протягом 1989–2001 рр.  $8,2\%$  мешканців Київської області вибуло у Чернігівську область,  $7,7\%$  – у Черкаську,  $7,3\%$  – у Житомирську,  $4,2\%$  – у Вінницьку,  $4,1\%$  – у Полтавську та  $3,4\%$  – у Сумську область.

У 2007 році у складі міграційних потоків прибуття в Київську область частка киян становила  $37,9\%$ , частка мешканців Черкащини –  $7,3\%$ , Житомирщини –  $6,3\%$ , Вінниччини –  $5,4\%$ , Чернігівщини –  $5,3\%$ . Частка вибулих з області у Київ у 2007 році становила  $58,4\%$  від загальної кількості мігрантів, які виїхали: у Черкаську область –  $6,9\%$ , у Житомирську –  $4,7\%$ , у Чернігівську область –  $4,4\%$  (рис.4).

Починаючи з 2003 року, Київська область мала міграційний приріст населення у результаті міграційного обміну з іншими областями країни, лише в обміні зі столицею область втрачала населення. У 2007 році показник сальдо міграції населення у міграційному балансі з Києвом становив  $(-4,3)$  тис. осіб (рис. 5).



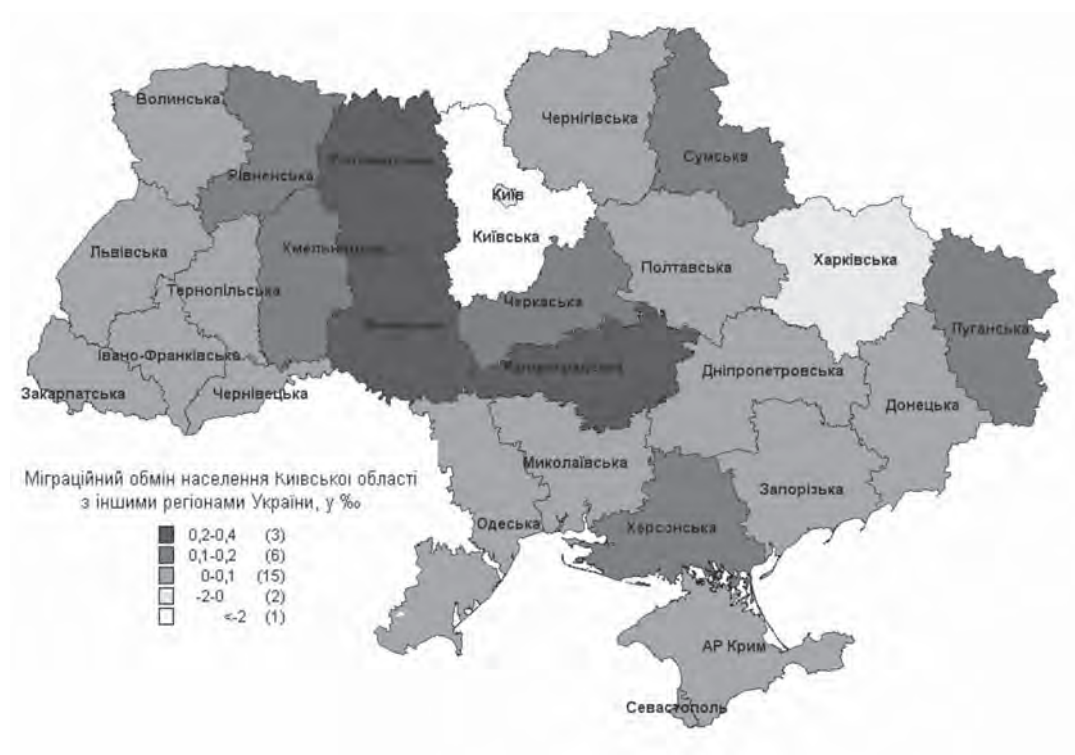


Рис.4. Міграційний обмін населення Київської області з регіонами України у 2007 р., %

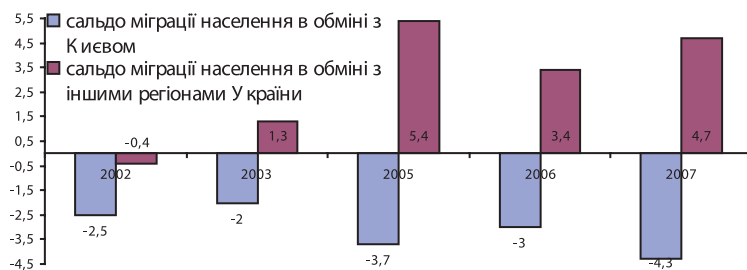


Рис.5. Динаміка міграційного обміну населення Київської області з Києвом і з іншими регіонами України

*Рухливість населення.* Мобільність<sup>2</sup> населення Київської області у нинішньому столітті становила в середньому 32,0 %, що перевищувало на 0,7 промільного пункту відповідні показники 90-х років минулого століття. За даними Всеукраїнського перепису населення

<sup>2</sup> Поняття рухливості населення і мобільності населення застосовуються в міграціології як синоніми. За значенням показник рухливості (мобільності) населення є відносним показником, що показує міграційний оборот населення на 1000 осіб або дорівнює сумі коефіцієнта прибуття і коефіцієнта вибуття населення.

2001 року, частка осіб, які проживали безперервно від народження в області, складала 59,4% всього населення, у тому числі 52,8 % серед міського населення і 68,2% серед сільського. Цей показник був нижчим від середнього по країні (62,5%), менші значення мали лише АР Крим, Миколаївська, Полтавська, Херсонська області.

Рухливість міського населення Київської області була у 2007 р. на 6% більшою, ніж рухливість населення сільської місцевості (табл. 1). Відповідні показники становили 31,5 і 29,7 ‰. Це обумовлювалося вищою мобільністю городян у міжрегіональній та міждержавній міграції населення. Натомість у переміщеннях у межах області рухливість селян перевищувала відповідний показник міського населення.

Динаміка рухливості населення з початку нинішнього століття характеризувалася тенденцією більшого зростання інтенсивності переміщень сільського, ніж міського населення. В області спостерігався міграційний приріст населення у містах і втрата сільського населення внаслідок внутрішньої та міжобласної міграції.

Найвищі значення рухливості населення характерні для міст обласного підпорядкування приміської зони столиці: Ірпінь (міськрада) і Буча, а також м. Біла Церква і м. Славутич; найнижча рухливість властива населенню міст Фастів і Ржищів. Мобільність населення в обміні зі столицею та іншими областями України в кілька разів перевищує мобільність населення у переїздах між населеними пунктами адміністративних районів області, причому ця різниця протягом останніх років мала тенденцію до збільшення.

**Таблиця 1**

**Характеристика міграційних переміщень міського і сільського населення  
Київської області у 2007р., ‰**

		Київська об- ласть	міські посе- лення	сільська місце- вість
всі потоки	прибуття	15,2	16,4	13,4
	вибуття	15,6	15,1	16,3
	міграційний приріст (змен- шення)	-0,4	1,3	-3,0
Внутріш- ньорегі- ональна міграція	прибуття	4,5	4,7	4,4
	вибуття	4,5	4,2	5,0
	міграційний приріст (змен- шення)	0,0	0,4	-0,6
міжрегі- ональна міграція	прибуття	10,2	11,2	8,7
	вибуття	10,9	10,7	11,2
	міграційний приріст (змен- шення)	-0,7	0,5	-2,6
міждержав- на міграція	прибуття	0,5	0,6	0,4
	вибуття	0,2	0,2	0,1
	міграційний приріст (змен- шення)	0,3	0,3	0,3

Дослідження чинників, що впливали на мобільність населення області, на підставі методу кореляційного аналізу показало, що найбільш істотний зв'язок у внутрішньо-обласних переміщеннях спостерігався між рухливістю населення і відстанню від столиці

(коефіцієнт кореляції 0,5), причому за 2003–2007 рр. цей зв'язок посилювався у 1,5 разу. Натомість прямий характер зв'язку свідчить, що зі збільшенням відстані від столиці зростає кількість переміщень населення в межах області (без урахування обміну з Києвом). Цей факт пояснюється диспропорцією просторового розвитку області у напрямку центр – периферія: чим далі від центру, тим нижче рівень життя населення, а останнє (рівень життя) активізує міграційну поведінку населення. Щільність зв'язку між мобільністю населення адміністративних районів у межах області і середньомісячною номінальною заробітною платою у районі в 2007 р. становила  $(-0,44)$  і була найбільшою порівняно з показниками інших чинників, що досліджувалися. Саме зростання заробітної плати обумовлює значне зниження міграційних переміщень мешканців адміністративних районів області (коефіцієнт кореляції між динамікою зростання зарплати і зміною міграційної рухливості населення за 2003–2007 рр. дорівнював в цілому по області  $(-0,75)$ ). У розрізі адміністративних районів ситуація неоднакова: у більшості районів приміської зони (Баришевський, Бориспільський, Васильківський, Вишгородський, Макаріївський та Фастівський) та периферії (на сході – Яготинський, на півдні – Миронівський, Таращанський, Ставищанський і Сквирський, на півночі – Поліський) зміни рухливості населення за даними дослідження не залежали від зміни заробітної плати.

Протягом 2003–2007 рр. зростала залежність кількості переміщень населення в межах області від кількості малих підприємств (в розрахунку на 10 тис. населення): щільність зв'язку між ними зросла вдвічі і становила у 2007 р.  $(-0,39)$ . Вплив на мобільність населення у межах області інших факторів не був суттєвим.

Високий вплив міста на поглиблення внутрішньорегіональної асиметрії на основі оцінки ступеня впливу фактора відстані до Києва на окремі економічні показники адміністративних районів довів Ш.І.Іватулін, який здійснив групування районів Київської області за ознакою відстані до міста-центру і виявив, що на 24% території в I поясі приміської зони у 2004 р. було сконцентровано 45% підприємств і організацій області, 48% основних засобів, 61% інвестицій в основний капітал; водночас у II поясі приміської зони вартість основних засобів, обсяги інвестицій в основний капітал і житлове будівництво за період 2002–2004 рр. зменшились нижче середнього рівня по області, а в інших районах темпи падіння цих показників були ще більшими [2, с.75–76].

У міжрегіональному обміні населення області спостерігалася тенденція зростання міграційної рухливості її мешканців. З початку нинішнього століття цей показник зріс на 10% за рахунок збільшення прибуття населення (коефіцієнт прибуття збільшився на 1,5 промільних пункти порівняно з 2000 р.) і зростання вибуття (коефіцієнт вибуття зріс втричі менше, ніж коефіцієнт прибуття, – лише на 0,5 промільного пункту) (табл.2).

У міждержавному обміні населення області спостерігалася тенденція скорочення вибуття населення і стабілізації прибуття населення на рівні 0,5–0,6‰.

Слід зазначити, що серед факторів впливу на мобільність населення області у міжрегіональних переміщеннях (враховуючи обмін із Києвом) найбільш суттєвим у 2007 р. була середньомісячна номінальна заробітна плата (коефіцієнт кореляції становив 0,5). Проте прямий напрям зв'язку – чим вища середньомісячна номінальна заробітна плата, тим більша мобільність населення у міжрегіональному обміні – свідчить про наявність вагоміших чинників міграційного руху, які виявити поки що не вдалося.

Натомість сильну обернену залежність виявлено між динамікою зарплати та зміною кількості мігрантів у міжрегіональному обміні населення протягом 2003–2007 рр. у Баришівському, Білоцерківському, Бородянському, Броварському, Володарському, Кагарлицькому, Макаріївському, Переяслав-Хмельницькому, Ставищенському районах.

Зв'язок між кількістю міжрегіональних переміщень і відстанню до Києва є зворотнім. Проте якщо у 2003 р. щільність зв'язку була середньою за значенням  $(-0,6)$ , то у 2007 р. зменшилася втричі  $(-0,18)$ , що засвідчило поступову втрату ролі фактора відстані для здійснення поїздки у столицю і за межі області.

**Таблиця 2**

**Динаміка міграції населення Київської області на початку XXI століття у розрізі потоків**  
(на 1000 осіб)

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
<b>Внутрішньообласна міграція</b>							
сальдо міграції	*	*	*	*	*	*	*
коефіцієнт прибуття	4,6	4,7	4,9	6,1	4,9	5,1	4,5
коефіцієнт вибуття	4,6	4,7	4,9	6,1	4,9	5,1	4,5
<b>Міжрегіональна міграція</b>							
сальдо міграції	-1,6	-0,4	1	0,2	0,2	0,5	-0,6
коефіцієнт прибуття	8,7	9	11,4	11,5	11,2	11,6	10,2
коефіцієнт вибуття	10,3	9,4	10,4	11,3	11	11,1	10,8
<b>Міждержавна міграція</b>							
сальдо міграції	-0,3	-0,1	-0,1	0,1	0,2	0,3	0,3
коефіцієнт прибуття	0,6	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,5
коефіцієнт вибуття	0,9	0,6	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2

Міграційний обмін населення Київської області з іншими державами світу з 2004 р. має додатні значення на рівні 0,1–0,3 ‰. Найвищий зовнішній міграційний оборот у 2007 р. був зафіксований у Білоцерківському районі. Натомість у Володарському, Поліському та Рокитнянському районах у 2007 р. не було зареєстровано жодної особи, яка б вибула за кордон або прибула з-поза меж України. За частотою міждержавних міграційних контактів населення Київської області лідирують країни СНД, на другому місці – країни старого зарубіжжя; прибуття або вибуття до країн Балтії є лише поодинокими випадками, що спостерігалися у Білоцерківському, Богуславському та Бородянському районах.

**Прибуття населення.** Динаміка коефіцієнта прибуття населення області характеризувалася з кінця минулого століття і до 2004–2006 рр. тенденцією збільшення (у 2007 році показник зменшився порівняно з попередніми роками). Найвищі значення показника прибуття припадали на 2004 р. – 18,1 ‰, найнижчі – на 1999–2000 рр. – 13,7 ‰ (табл.3).

**Таблиця 3**

**Динаміка міграційного руху Київської області у 1995–2007 рр., у ‰**

	1995	1997	1999	2002	2004	2005	2006	2007
коефіцієнт прибуття	15,6	15,4	13,7	14,2	18,1	16,6	17,3	15,2
коефіцієнт вибуття	16,9	17,9	15,4	14,7	17,8	16,2	16,5	15,5
відносне сальдо	-1,4	-2,5	-1,7	-0,5	0,3	0,5	0,8	-0,3
мобільність	32,5	33,2	29,1	28,9	35,9	32,8	33,8	30,7

Аналіз кореляційної залежності між кількістю прибулих в адміністративні райони області і переліченими вище чинниками показав, що найбільша щільність зв'язку у 2007 р. була зафіксована між обсягами прибуття населення і відповідно середньомісячною номінальною заробітною платою в районах (коефіцієнт кореляції дорівнював 0,65) та рівнем зареєстрованого безробіття (відповідно (-0,51). Причому залежність прибуття населення від названих чинників мала стабільні значення протягом 2003–2007 рр. Натомість щільність зв'язку між кількістю прибулих в адміністративні райони області і відстанню їх від столиці протягом цих років зменшилася від (-0,63) до (-0,42). Отже, міграційні настанови населення на переселення в інші адміністративні райони Київської області формуються залежно від економічної ситуації безпосередньо в самих районах і менше залежать від їх розташування по відношенню до столиці (можливо через високі ціни на житло і продукти харчування), тобто домінує спрямованість на проживання і роботу в районі, а не використання його як транзитної зони для переселення у Київ.

Зазвичай при аналізі привабливості певної території для прибуття мігрантів велику увагу приділяють такому фактору, як розмір середньомісячної заробітної плати у місці вселення. Для більшості районів динаміка заробітної плати не є визначальним фактором у структурі чинників, що притягують населення. При аналізі міжрегіональних міграційних потоків сильна пряма залежність між зміною розмірів зарплати та динамікою прибуття населення в район зафіксована лише у Богуславському, Іванківському, Сквирському, Таращанському, Тетіївському та Яготинському районах, для Згурівського та Поліського районів дана залежність є середньою за силою. Для внутрішньорегіональних потоків сильна залежність між згаданими факторами зафіксована у Васильківському, Сквирському, Ставищенському, Таращанському, Тетіївському та Яготинському районах.

З огляду на те, що міграції найчастіше здійснюють молоді люди, для яких важливим життєвим орієнтиром виступає професійна самореалізація, рівень безробіття у регіоні є негативним фактором, що стримує прибуття. Натомість кореляційний аналіз показує, що далеко не для всіх адміністративно-територіальних районів Київської області спостерігалася дана залежність. Сильна та середня обернена залежність між динамікою рівня безробіття у районі та кількістю прибулих у нього в розрізі внутрішньорегіональної міграції спостерігалися у Баришівському, Миронівському, Сквирському, Ставищенському, Таращанському, Тетіївському та Фастівському районах. Майже така сама ситуація мала місце і при формуванні міжрегіональних міграційних потоків, щодо яких подібна залежність виявлена у Богуславському, Бориспільському, Згурівському, Іванківському, Сквирському, Таращанському та Тетіївському районах.

Фактором, що приваблює мігрантів, є потреба у працівниках у регіоні вселення. Слід зауважити, що статистичні дані дають уявлення лише про кількісні характеристики вільних робочих місць, тоді як самих мігрантів цікавлять насамперед їх якісні параметри. Можливо тому проведений кореляційний аналіз виявив існування середньої або сильної залежності між зміною наявності вільних вакансій та динамікою прибуття населення лише у Білоцерківському, Васильківському та Яготинському районах (у переміщеннях у межах області); Баришівському, Васильківському, Згурівському, Кагарлицькому, Сквирському, Таращанському та Тетіївському районах (у міжрегіональному обміні).

Так само як економічна складова не вичерпує всього розмаїття життєдіяльності особи, так і економічні фактори міграції є не єдиними, що її зумовлюють. У даній статті при проведенні кореляційного аналізу використовувався такий фактор соціально-побутового характеру, як введення в експлуатацію житла. Для дванадцяти з двадцяти п'яти адміністративно-територіальних районів Київської області виявлено пряму залежність між динамікою введення в експлуатацію житла та кількістю прибулих у населені пункти району. Однак наявність сильної залежності між цими факторами було зафіксовано



лише у Білоцерківському, Згурівському, Іванківському, Обухівському, Тетіївському та Фастівському районах для внутрішньорегіональних потоків, а також у Баришівському, Богуслівському, Згурівському, Миронівському, Рокитнянському, Тетіївському, Яготинському районах — для міжрегіональних потоків.

**Вибуття населення.** Динаміка коефіцієнта вибуття населення Київської області показувала чітку тенденцію зниження у 2003–2007 рр. У 90-х роках минулого століття простежувалися відчутні коливання цього показника у межах 15,4–17,9 ‰: найвищі значення вибуття населення були у 1997 р. — 17,9 ‰, найнижчі спостерігалися у 2002 р. — 14,7 ‰.

Суттєвим чинником вибуття населення з адміністративних районів і переселення в інший у межах області була відстань від столиці (у 2007 р. коефіцієнт кореляції становив 0,6). Крім того, на обсяги вибуття населення достатньо відчутно впливали середньомісячна заробітна плата в адміністративному районі (коефіцієнт кореляції у 2007 р. дорівнював (-0,57)), кількість малих підприємств на 10 тис. населення (коефіцієнт кореляції (-0,54)) та рівень зареєстрованого безробіття (коефіцієнт кореляції 0,52). Протягом 2005–2007 рр. посилилась роль фактора введення в експлуатацію житла в адміністративному районі — значення показника щільності зв'язку між ним і вибуттям населення зросло з (-0,31) до (-0,42).

На формування міграційних потоків вибуття населення з адміністративних районів у м. Київ та за межі області виявити сильні за впливом фактори не вдалося, проте з тих, що бралися до уваги, найбільше значення мали такі, як відстань від столиці (у 2007 р. коефіцієнт кореляції дорівнював 0,45), рівень зареєстрованого безробіття в адміністративному районі (відповідно 0,40), а також кількість малих підприємств, які здійснюють операції з нерухомістю (відповідно (-0,42)) та малих будівельних підприємств (відповідно (-0,40)). Слід зазначити, що протягом 2005–2007 рр. роль цих чинників у процесі вибуття населення з адміністративних районів у столицю та за межі області посилилась.

Зниження рівня заробітної плати та зростання безробіття виступають факторами виштовхування населення за межі Київської області. У таких районах, як Баришівський, Бориспільський, Бородянський, Броварський, Вишгородський, Кагарлицький, Києво-Святошинський, Обухівський існує сильна залежність динаміки обсягів вибуття з районів у столицю та за межі області від зміни цих факторів. Група районів, для яких згадані чинники суттєво впливають на міграційні переїзди в межах області, включає Баришівський, Білоцерківський, Броварський, Володарський, Іванківський, Кагарлицький, Києво-Святошинський, Обухівський, Переяслав-Хмельницький, Рокитнянський, Сквирський та Тетіївський райони.

В Іванківському, Рокитнянському, Сквирському та Тетіївському районах зафіксовано сильний обернений зв'язок між зміною в потребі у працівниках на ринках праці згаданих адміністративно-територіальних одиниць та динамікою вибуття з них у внутрішньорегіональних потоках. Для ще меншої кількості районів (Білоцерківського, Вишгородського та Ставищенського) подібною є залежність у міжрегіональному обміні.

За даними дослідження, фактор введення житла в експлуатацію для населення більшості районів області неістотно впливає на рівень вибуття з них або не впливає взагалі. У внутрішньорегіональних потоках лише у Кагарлицькому, Києво-Святошинському, Сквирському, Таращанському та Тетіївському районах кореляційний аналіз показав наявність сильного оберненого зв'язку між динамікою згаданих чинників. Натомість у міжрегіональних потоках подібна залежність була характерною для Бориспільського, Бородянського, Вишгородського, Кагарлицького, Києво-Святошинського, Переяслав-Хмельницького, Рокитнянського, Ставищенського та Таращанського районів.



**Висновки.** Аналіз тенденцій міграційних процесів Київської області дав змогу виявити сучасні проблеми формування потоків прибуття і вибуття населення. Перш за все, це поглиблення диспропорцій у розподілі міграційного балансу за адміністративними районами області (40% мають від'ємні значення сальдо міграції), зокрема у межах приміської зони (Баришівський, Васильківський, Макарівський і Фастівський райони).

Виявлено, що найбільш вагомими чинниками міграційних переміщень населення в межах області є потреба у працівниках на локальних ринках праці і рівень заробітної плати, чинниками міграції населення за межі області і в обмін з Києвом – рівень безробіття та обсяги введення в експлуатацію житла в районах.

Звичайно, контраст центр–периферія дуже важко подолати, проте слід зважати на те, що доцентрові потоки у столицю з часом можуть посилити відцентровий процес перетворення другого заміського житла в основне і зростання ринку житла разом із суміжним земельним.

Тому необхідними заходами управління міграційними процесами в Київській області слід вважати введення постійного моніторингу міграційної ситуації та потенціалу міграційної аттрактивності територій (поселень), розробку управлінських програм на рівні області і районної влади щодо механізму стимулювання прибуття населення з використанням соціально - економічних важелів, зокрема, шляхом сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, транспортної і рекреаційної інфраструктури.

#### **Джерела:**

1. *Перший* Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт.кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін.; Наук.ред.: акад. Кураєв І.Ф., акад. Пирожкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. – К., ІВЦ Держкомстат України, 2004. – 558 с.
2. *Ібатуллин Ш.І.* Трансформація економічних відносин у приміських зонах великих міст // Регіональна економіка. – Л., 2006. – №3. – С. 74–78.
3. *Статистичний щорічник* Київської області за 2007 рік. – К.: Головне управління статистики у Київській області, 2008. – 524 с.
4. *Міграція* населення України у 2007 році. – К.: Держкомстат України, 2008. – 100 с.

---

**Аннотация.** В статье рассматриваются особенности миграционных процессов населения Киевской области. Внимание сосредоточено на выявлении факторов, влияющих на формирование миграционных потоков, их интенсивность и направленность, а также на изучении факторов, которые определяют миграционную ситуацию в административных районах Киевской области.

**Summary.** In the article features of migratory processes of the population of the Kiev region are considered. The attention is concentrated to revealing of factors influencing migratory flows formation, their intensity and destination, and also on studying of factors which define a migratory situation in administrative areas of the Kiev region.

*Стаття надійшла до редакції журналу 22.01.2009 р.*



УДК 314:314.7:477.41

**Н.В. ГУНЬКО,**  
*кандидат географічних наук,  
завідувач лабораторії медичної демографії  
ДУ “Науковий центр радіаційної медицини АМН України”,  
В.А. ПРИЛИПКО,*  
*доктор медичних наук, професор,  
завідувач кафедри загальної екології та безпеки життєдіяльності Націо-  
нального університету біоресурсів і природокористування України*

## **ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ТА ПРАЦЕЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ЖИТОМИРЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИБІРКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

**Постановка проблеми.** В Україні впродовж останніх двадцяти років міграційні переміщення населення зумовлені об’єктивними економічними, соціальними, етнічними, політичними, екологічними факторами, а також регіональними відмінностями розвитку територій. Висока масовість трудових міграційних переміщень зачіпає інтереси мільйонів громадян держави і є постійним джерелом поповнення ринку праці багатьох поселень. На селі, як свідчать дослідження багатьох учених, руйнація державних сільськогосподарських підприємств (колгоспів та радгоспів) стала причиною низької зайнятості населення та погіршення матеріального забезпечення мешканців села [1–3]. Стрімке падіння рівня їхнього життя і формування глибокого розриву між існуючими стандартами та його реальним рівнем призвели до того, що економічно активне населення мусить шукати роботу за межами домівки. Сьогодні одним із головних завдань соціальної політики держави є стимулювання створення нових робочих місць.

У той же час на радіоактивно забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи територіях чинним законодавством введено певні обмеження щодо умов життя та праці жителів, а здійснювані заходи протирадіаційного захисту населення (організоване обов’язкове та добровільне переселення жителів) призвели до руйнації структури життєзабезпечення, обмеження ведення сільського господарства, скорочення кількості робочих місць, підвищення рівня безробіття, загострення інших соціальних проблем [4–8]. На радіоактивно забруднених територіях України кількісний та якісний перерозподіл населення триває понад двадцять років, тому визначення сучасного екологічного, соціально-економічного та медико-демографічного стану є актуальним напрямом досліджень.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемам дослідження міграційного руху осіб у працездатному віці присвячені роботи провідних вітчизняних вчених М. Долішного,

Е. Лібанової, О. Малиновської, С. Пирожкова, О. Піскуна, І. Прибиткової, М. Романюка, М. Фашевського, О. Хомри, К. Якуби. Активно працюють над дослідженнями теоретичних і практичних проблем сучасних міграцій робочої сили О. Горобець, Т. Драгунова, І. Лапшина, Н. Левчун, М. Ніколайчук, О. Позняк, О. Ровенчак. Проте наявні дослідження мають загальнодержавну або регіональну спрямованість. Територіальні відмінності локальних ринків праці, які є наслідком галузевої спеціалізації виробництва, обсяги та направленість трудових міграцій вимагають наукових досліджень, здатних підвищити ефективність роботи органів місцевого самоврядування та державної влади.

**Постановка завдання.** Впродовж 2006–2008 рр. у Національному університеті біоресурсів і природокористування України виконувалась науково-дослідна робота (№ держреєстрації 0106U004243), яка дала змогу отримати нову інформацію щодо впливу аварії на четвертому реакторі Чорнобильської АЕС у квітні 1986 року на життєдіяльність населення у віддалений період подолання її наслідків, а саме: сучасну екологічну, соціально-економічну та медико-демографічну ситуацію у сільських населених пунктах радіоактивно забруднених територій та поселеннях, які прийняли переселенців із зон забруднення [9–13].

Автори статі поставили **за мету** оприлюднення інформації про сучасну трудову міграцію та працевзабезпечення сільських жителів Житомирської області (як однієї з найбільш постраждалих), життєдіяльність яких пов'язана з подоланням наслідків аварії.

Із поселенської мережі Житомирської області двох районів (Овруцький — всі поселення віднесено до радіоактивно забруднених та Брусилівський — основний район, що прийняв організованих переселенців із зон забруднення) шляхом випадкової вибірки було відібрано по два сільські населені пункти, які б у географічному, транспортному та соціально-економічному відношенні були подібні (схожі природно-кліматичні умови та сільськогосподарська спрямованість, належать до сільських рад, які об'єднують п'ять–шість сіл, розташовані поряд з райцентром, мають дороги з твердим покриттям, школу та дитячий садок, фельдшерсько-акушерський пункт, поштове відділення, клуб, бібліотеку, магазини, газогін, частково водогін). А саме: Гладковичі (крупнопоселенське за чисельністю жителів, зона гарантованого добровільного відселення) і Заріччя (крупнопоселенське за чисельністю жителів, зона посиленого радіоекологічного контролю) Овруцького району та Хомутець (крупнопоселенське за чисельністю жителів, зі змішаним типом переселення, а саме варіант переселення мешканців із сіл різних адміністративних районів у село одного адміністративного району в межах області) і Осівці (середньочисельне за кількістю жителів, компактне монорозміщення переселенців, а саме варіант переселення мешканців із села одного адміністративного району в село іншого адміністративного району в межах області) Брусилівського району Житомирської області.

Визначення стану працевзабезпечення та обсягів міграцій здійснено шляхом анкетного опитування осіб у віці від 16 до 65 років за місцем проживання однією бригадою інтерв'юєрів, які заповнювали анкети на підставі повідомлень респондентів без їх документального підтвердження. У перебігу опитування був застосований випадковий імовірнісний безповторний відбір. Вибіркова сукупність по Овруцькому району становила 203 особи, по Брусилівському — 200 осіб. Припустима похибка  $\Delta = \pm 0,07$ . При відборі респондентів були збережені загальні співвідношення структури генеральної сукупності, а саме — статеві та вікові. Масив зібраної інформації опрацьовано з використанням програми SPSS. Було застосовано загальнонаукові, соціологічні, математико-статистичні методи дослідження.

**Виклад основного матеріалу.** Дослідження показало, що найбільшим за чисельністю жителів є село (с.) Гладковичі (1604 особи) Овруцького району, а найменшим — с. Осівці (614 осіб) Брусилівського району (рис. 1). Руйнація аграрного сектору суспільного ви-

робництва та тривала економічна криза призвели до того, що трудовресурсний потенціал сіл використовується обмежено. Рівень економічної активності населення має діапазон значень від 36 % (с. Хомуць) до 72 % (с. Осівці).

Переважає більшість зайнятих економічною діяльністю — це особи працездатного віку. Зайнятих пенсіонерів менш ніж 4,5 % від усіх працюючих (8—15 осіб). Унаслідок інвалідності (І та ІІ групи) не працюють 3 особи працездатного віку у с. Гладковичі, 27 осіб — с. Заріччя, 6 — у с. Осівці, 46 — с. Хомуць.

Встановлено, що відсоток осіб у працездатному віці в загальній чисельності населення змінюється від 3,86 (с. Осівці) до 56,4 (с. Хомуць).

Графічне відображення розподілу працездатного населення за віковими групами (рис. 2) показує, що трудовресурсний потенціал досліджуваних сіл характеризується значною часткою економічно високоактивного контингенту, а саме частками осіб у віці 35—54 роки (45,3 % — с. Хомуць, 47,7 % — с. Гладковичі, 50,9 % — с. Осівці, 52,5 % — с. Заріччя) та 28—34 роки (від 19,3 % у с. Хомуць до 22,4 % — у с. Гладковичі).



*Рис. 1. Структура населення, осіб*

На піраміді окремою строфою відображено майбутні трудові ресурси — підлітки у віці 15 років, кількість яких від 9 (с. Заріччя) до 21 особи (с. Хомуць). Про перспективні трудові ресурси також дає уявлення кількість підлітків віком 16—17 років. Цей прошарок осіб працездатного віку складає 2,9—7,5 % (8 осіб у с. Осівці до 52 — у с. Хомуць) і об'єднує, переважно, учнів шкіл, бо з введенням 11-річної загальної освіти та 9-річної базової освіти юнаки і дівчата у цьому віці вчаться. Здобувають професійно-фахову підготовку у цьому віці одиниці підлітків. І причиною цього є відсутність відповідних закладів освіти у смт Брусилів та наявність лише одного професійного училища у м. Овруч. Тому, якщо молодь планує здобути освіту, то вона мусить на 1—6 років виїздити на навчання. Із бесід з підлітками-студентами та їх батьками стало зрозуміло, що вони орієнтовані на закріплення молоді у містах, де розташовані заклади освіти та більшою є ймовірність для працевлаштування і професійного росту.

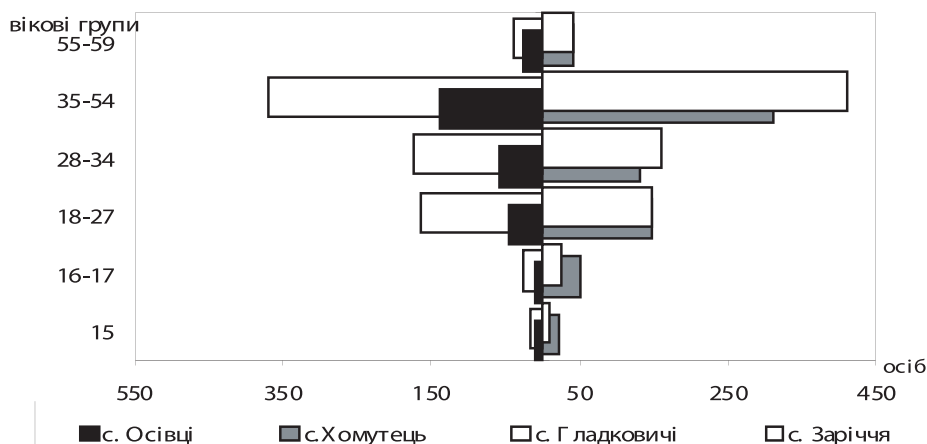


Рис. 2. Віковий розподіл економічно активного населення, 2005 рік, осіб

Встановлено, що від 16,1 % (с. Осівці) до 21,6 % (с. Хомутець) працездатних це особи у віці 18–27 років. Переважна більшість їх є студентами чи молодими спеціалістами, які:

- тільки вчаться;
- продовжують навчання і періодично працюють будь-де;
- почали працювати після закінчення навчального закладу і не мають достатнього досвіду роботи за фахом;
- пройшли достатню підготовку на робочих місцях масових професій і є представниками робітничих спеціальностей;
- не працюють і шукають роботу.

З'ясовано, що частка осіб із порівняно низькою економічною активністю (55–59 років) від 5,2 до 9,2 %. Відповідно до національних критеріїв ці люди належать до осіб передпенсійного (чоловіки) або пенсійного (жінки) віку. Вони мають бажання працювати, але їх не дуже хочуть приймати на роботу роботодавці.

За даними сільських рад, кількість зайнятого у різних галузях господарства населення була такою: 321 особа у с. Заріччя, 277 – у с. Гладковичі, 197 – у с. Осівці, 219 – у с. Хомутець. Викликає стурбованість те, що у сільських населених пунктах зайнятих у сільськогосподарському виробництві від 2,7 % (с. Осівці) до 34,4 % (с. Заріччя).

Опитування показало, що доволі високою є частка непрацюючих: майже кожен десятий опитаний у с. Гладковичі, п'ятий – у с. Заріччя та Хомутець, четвертий – у с. Осівці. Максимум безробітних серед чоловіків у селах Хомутець (34,3 %) та Осівці (31,0 %), серед жінок – у с. Осівці (22,2 %) та Заріччя (20,4 %).

Серед опитаних жителів с. Гладковичі та Хомутець не виявлено зайнятих без оплати праці на сімейних підприємствах, а у с. Заріччя та с. Осівці таких осіб тільки 1 % (2,0 % жінок та 3,4 % чоловіків відповідно).

Статеві відмінності у професійній структурі зайнятих відображають специфіку психофізіологічних особливостей статі в ув'язці з виконанням певних професійних видів робіт і умовами їх здійснення (наприклад, водії і механізатори тільки чоловічої статі), а також традиційним уявленням про “чоловічі” й “жіночі” професії (наприклад, педагоги та медичні працівники – переважно жінки).

Опрацювання відповідей респондентів щодо розташування місць прикладання праці дало можливість визначити кількість працюючих у населеному пункті, де проживають постійно, або сусідньому (рис. 3). З'ясовано, що в межах сільської ради переважно працюють жінки, а саме: 88,2 % – с. Гладковичі, 82,5 % – с. Хомутець, 68,8 % – с. Заріччя, 93,3 % – с. Осівці проти відповідно чоловіків 77,3 %, 65,7 %, 50 %, 93 %. Для переміщення від роботи до дому і навпаки вони витрачають від 10 до 30 хвилин щоденно.

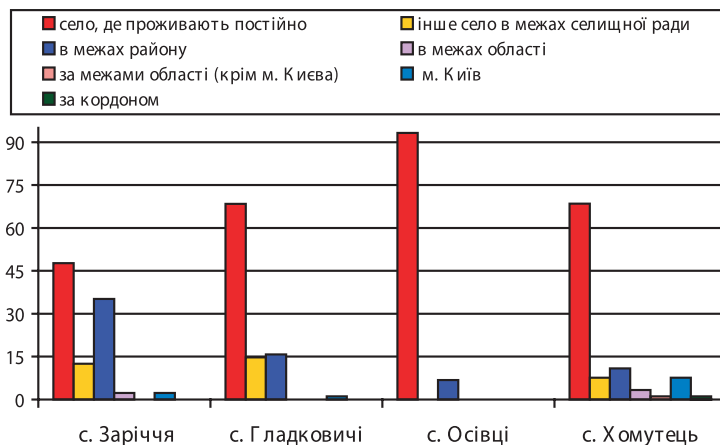


Рис. 3. Розташування місць прикладання праці, %

Працевлаштувались в іншому населеному пункті в межах району 6,8 % опитаних у с. Осівці (6,9 % – чоловіків, 6,7 % – жінок), 10,9 % – у с. Хомутець (17,1 % – чоловіків, 7,0 % – жінок), 15,8 % – у с. Гладковичі (22,7 % – чоловіків, 9,8 % – жінок), 35,2 % – у с. Заріччя (40,0 % – чоловіків, 31,2 % – жінок).

Знайшли роботу в межах області 2,9 % – опитаних чоловіків та 3,5 % жінок із с. Хомутець, 5,0 % чоловіків – із с. Заріччя. Працюючих за межами області (2,9 % чоловіків) та за кордоном (1,8 % жінок) виявлено тільки у с. Хомутець. Визнали, що мають роботу у м. Києві, 2,0 % респондентів-жінок із с. Гладковичі, 5,0 % чоловіків – с. Заріччя та 5,3 % жінок і 11,4 % чоловіків – із с. Хомутець.

Регулярність трудових маятникових міграцій залежить від режиму трудової діяльності та наявних транспортних магістралей. Зазначимо, що всі села мають гарні транспортні шляхи (дороги з твердим покриттям), які виходять на траси державного або міжнародного значення. Враховуючи широко розповсюджені нині режими трудової діяльності: доба роботи – дві (три) дома, тиждень через тиждень, селяни згодні працювати за таких умов деякий час. Але вважають негативною стороною трудових міграцій значні витрати часу на переміщення від роботи до дому, наявність соціальних та побутових проблем у зв'язку із цим. Опитування показало, що витрачають 30–60 хвилин на переміщення від дому до роботи кожен третій з опитаних у с. Заріччя, сьомий – с. Гладковичі, десятий – у с. Хомутець. Понад годину займає дорога у 2 % респондентів с. Осівці, 5 % – с. Заріччя та с. Гладковичі, 10 % – с. Хомутець.

Основними мотиваційними чинниками міграційного руху сільського населення є економічні: низький рівень оплати праці у сільському господарстві, відсутність робочих



місць, обмежений професійний перелік наявних робочих місць та інші. Вони штовхають, переважно, осіб молодого та середнього віку до пошуку роботи поза домівкою.

Частково стримує географічне розпорошення трудового потенціалу самозайнятість населення у особистому селянському (підсобному) господарстві (с. Заріччя – 231 особа, с. Гладковичі – 160 осіб, с. Осівці – 14 осіб, с. Хомутець – 96 осіб). Така кількість самозайнятих, на нашу думку, красномовно свідчить про те, що на сьогодні місцеві органи влади не можуть створити достатньо робочих місць, які забезпечували б належний рівень доходів усіх жителів, а трудова міграція селян є вимушеним заходом і, все частіше, головним джерелом засобів існування.

**Висновки.** Дослідження показало, що стимулювання створення нових робочих місць – одне із головних завдань соціальної політики держави на селі. Доведено, що пропозиція робочої сили на селі перевищує можливості ринку праці. Впровадження практики сезонного найму працівників орендарями та іншими власниками землі об'єктивно обумовлює зменшення рівня безробіття у весняно–літній період. Досить значні масштаби ручної та малокваліфікованої праці знижують привабливість роботи у аграрній сфері для молоді, тому вона орієнтована на закріплення у містах, де більшою є ймовірність для працевлаштування та професійного росту, а також розташовані заклади освіти.

Через загострення проблем економічного розвитку сільських населених пунктів, незважаючи на гостру потребу в грошах, частина економічно активного населення (особливо передпенсійного та пенсійного віку) залишається незатребуваною в офіційній економіці, а їх освітньо-кваліфікаційний рівень та фаховий досвід суспільством використовується обмежено.

Дослідження показало, що як на радіоактивно забруднених територіях, так і у місцях компактного проживання переселенців, трудова міграція та розвиток самозайнятості дещо пом'якшують гостроту проблеми безробіття в сільській місцевості. Але скрізь вкрай необхідно активізувати роботи щодо стимулювання розвитку сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, що сприятиме розширенню зайнятості населення.

### **Джерела**

1. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* – К.: Ін-т демографії і соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
2. *Населення України-2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку.* – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 342 с.
3. *Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення (науково-аналітична доповідь)* – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 60 с.
4. *Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Національна доповідь України* / Е.М. Лібанова, О.В. Макарова, І.О. Курило, Л.С. Лисогор і ін. – К., 2008. – 143 с.
5. *20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи.* / Упорядники: Борисюк М.М., Омелянець С.М., Рогінець О.В., Халімон Г.В. / Верховна Рада України – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 640 с. – (Серія “Парламентські слухання”).
6. *Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Збірка тез міжнар. конф., 24–26 квітня 2006 року.* Київ, Україна. – К.: Інноваційно-видавничий центр “ХОЛТЕХ”, 2006. – 368 с.
7. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Епідеміологія медичних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. 20 років по тому”:* Тези доповідей 9-10 жовтня 2007 р., Київ, Україна. – Донецьк: В-во “Вебер”. – 120 с.

8. Медико-демографічні наслідки Чорнобильської катастрофи в Україні / Омелянець М.І., Дубова Н.Ф., Гулько Н.В. й ін. — К., Чорнобильінтерінформ, 2004. — 208 с.

9. Приліпко В.А., Гулько Н.В., Пустовіт І.М. Проблеми радіоактивно забруднених територій: аналіз демографічного розвитку сільських населених пунктів // Науковий вісник НАУ. — К., 2007. — Вип. 117. — С. 41–47.

10. Гулько Н.В., Приліпко В.А. Вибіркове вивчення сільського населення радіоактивно забруднених територій: аналіз і оцінка основних відтворювальних процесів // Продуктивні сили і регіональна економіка. — Т. 2. — К., 2007. — С. 222–229.

11. Приліпко В.І., Гулько Н.В., Соломенко Л.І. Медико-демографічні та екологічні аспекти життєдіяльності населення на радіоактивно забруднених територіях / Матеріали УІ міжнар. науково-методичн. конференції “Безпека життя і діяльності: людина, освіта, наука, практика”, 15–16 березня 2007 р., Київ, 2007. — С. 170–172.

12. Приліпко В., Озерова Ю., Гулько Н., Пустовіт І. Соціально-психологічний стан населення та шляхи економічного відродження радіоактивно забруднених територій // Міжнар. наук.-практ. конф. з питань соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Тези доп. 24–25 квітня 2008 р., Київ, Україна. — К.: “Соцінформ”, 2008. — С. 114.

13. Приліпко В.А., Гулько Н.В., Пустовіт І.М. Трудоресурсний потенціал та працевзабезпечення населення окремих населених пунктів, що зазнали дії наслідків Чорнобильської катастрофи // Науковий вісник НАУ. — К., 2008. — Вип. 125. — С. 55–65.

---

**Аннотация.** В статье представлены материалы выборочного исследования трудоресурсного потенциала сел Житомирской области. Проанализировано возрастной состав рабочей силы, уровень экономической активности населения и занятости, объемы и направления трудовых потоков.

**Summary.** In the article are represented the materials of a selective study of the labour potential of the villages of Zhitomir region. Analyzed age composition of work force, the level of the economic activity of population and employment, volumes and the direction of working flows.

*Стаття надійшла до редакції журналу 16.03.2009 р.*



УДК 330.44:314.7

**О.Р. ОВЧИННИКОВА,**  
*кандидат економічних наук, доцент,  
Хмельницький національний університет*

## ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ПРОГНОЗУВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

**Постановка проблеми.** Міжнародні міграції населення є дуже поширеним у світі явищем. За даними Організації Об'єднаних Націй, майже 100 млн. жителів Землі проживають не в тих країнах, де вони народилися. Пересування людей з однієї держави до іншої є пошуком сприятливіших соціальних та економічних умов життя, безпеки і стабільності. Тому дослідження і передбачення міграційних процесів є актуальним питанням як в сучасній науці, так і економічній політиці.

**Аналіз попередніх досліджень.** Розробка методів прогнозування міграції населення в Україні, що враховували б специфіку цього явища, перебуває на стадії становлення. Найбільш вагомий внесок в прогнозування міграції населення внесли Л.Рибаковський, Т.Петрова, О.Хомра, Е.Лібанова, О.Позняк, Т.Драгунова та ін. [1–3]. Однак немає спеціальних публікацій, які стосувалися б окремих методів прогнозування міграції населення. У літературі з цієї проблеми надаються лише способи визначення основних показників на передбачуваний період, і не приділяється достатньо уваги безпосередньо методам прогнозування, тобто аналізу і порівнянню якості прогнозних моделей.

**Мета статті.** У даній роботі реалізовано принцип комплексного використання методів прогнозування, що передбачає одночасне застосування кількох методів до одного і того ж набору даних, а саме — міграції населення Хмельницької області. Такий підхід підвищує надійність статистичних висновків і прогнозованих результатів.

**Виклад основного матеріалу.** Для дослідження багатовимірних випадкових об'єктів, до яких належить і міграція, доцільно застосовувати потужний і добре розвинутий математичний апарат економетричного аналізу, насамперед такі методи, як множинний кореляційний та регресійний аналіз, одно та багатофакторний дисперсійний аналіз, аналіз рядів динаміки (трендові рівняння) тощо [4].

За оцінками закордонних і вітчизняних учених вже налічується понад 200 методів прогнозування. Деякі з них відносять скоріше до прийомів або процедур прогнозування, інші становлять набір окремих прийомів, що відрізняються від базових і один від одного кількістю кроків і послідовністю їхнього застосування.

Клас формалізованих методів залежно від загальних принципів дії можна поділити на групи екстраполяційних методів та інших різних методів математичного моделювання. До групи методів прогнозу екстраполяції входять методи найменших квадратів, ковзної середньої, експонентного згладжування і адаптивного згладжування. Поданий перелік методів і їх груп не є вичерпним. Деякі не названі тут методи є або різновидом основних методів, або подальшою їх конкретизацією.

При прогнозуванні міграції населення Хмельницької області в даній роботі використовувались такі методи: екстраполяції на основі ковзної середньої, лінійної регресії та графічної апроксимації ліній тренду.

Формуючи прогнози за допомогою екстраполяції звичайно виходять із тенденцій зміни тих або інших кількісних характеристик об'єкта, що складаються статистично. Екстраполяційні методи є одним з найпоширеніших і найбільш досконалих серед усієї сукупності методів прогнозування. За допомогою цих методів екстраполюються кількісні параметри великих систем, кількісні характеристики економічного, наукового, виробничого потенціалу, дані про результативність науково-технічного прогресу, характеристики співвідношення окремих підсистем, блоків, елементів у системі показників складних систем й ін. Однак ступінь надійності такого роду прогнозів і міра довіри до них значною мірою обумовлюються аргументованістю вибору границь екстраполяції і стабільністю відповідності «вимірників» стосовно сутності явища, що розглядається. Варто звернути увагу на те, що складні об'єкти, як правило, не можуть бути охарактеризовані одним параметром.

В екстраполяційних прогнозах особливо важливим є не стільки передбачення конкретних значень досліджуваного параметра у наступному періоді, скільки своєчасне фіксування об'єктивно намічених зрушень, які лежать у зародку назріваючих тенденцій.

Особливістю методу екстраполяції на основі ковзної середньої є те, що рівень показників, який знаходиться ближче до прогнозованого періоду, чинить більший вплив на значення прогнозованих показників, порівняно з віддаленими періодами [6]. Перевага методу ковзної середньої полягає у тому, що на значення прогнозованих показників впливають тією чи іншою мірою усі дані «передісторії», в той час, коли значення середньорічного коефіцієнта росту визначається тільки крайніми величинами динамічного ряду.

Прогноз загальної міграції населення по містах та районах Хмельницької області, зроблений в Microsoft Excel за методами лінійної регресії та ковзної середньої представлено у табл. 1. Даний прогноз ґрунтується на показниках сальдо міграції населення області (рис. 1) [5].

Якщо прослідкувати міграційне переміщення населення за останні роки, то можна побачити тенденцію до зменшення цього показника: вибуття з області зросло та значно перевищує прибуття у 2006 році порівняно з 2005 р., проте цей показник почав знижуватись уже у 2007, а в 2008 році майже в два рази зменшився в порівнянні з 2007р.

Згідно з прогнозом, в усіх районах області поступово збільшуватиметься кількість прибулих при стабілізації кількості вибулих. Уже найближчими роками спостерігатиметься зниження від'ємного сальдо внутрішньорегіональної міграції майже у всіх районах та містах Хмельницької області. До 2011 року додатний баланс міграцій зафіксований у кількох районах області, проте він матиме значно вище значення, ніж відповідний показник у 2008 році. Таке коливання може бути спричинене переїздом населення у міські поселення чи його поверненням у сільську місцевість.

Таблиця 1

Сальдо загальної міграції по містах та районах Хмельницької області  
у 2004 – 2011 рр., осіб

	Фактичні значення сальдо міграції					Прогнозні значення сальдо міграції					
						методом лінійної регресії			методом ковзної середньої		
	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Всього по області	-2541	-2689	-2970	-1982	-811	-948	-531	-115	-1921	-1571	-1434
м. Хмельницький	459	1268	1316	1043	741	1067	1101	1134	1033	939	904
м. Кам'янець-Подільський	-267	-59	527	148	1076	1152	1442	1731	583	602	754
м. Нетішин	134	91	-152	-139	52	-121	-160	-199	-79	-55	-27
м. Славута	417	61	199	181	75	17	-39	-95	151	135	120
м. Старокостянтинів	-164	282	-104	-57	13	-1	0	1	-49	-31	-22
м. Шепетівка	-392	-412	-486	-388	-253	-295	-265	-235	-375	-338	-322
Райони:											
Білогірський	-136	-237	-192	-133	-131	-131	-120	-108	-152	-138	-140
Вінковецький	-212	-112	-145	-117	-106	-76	-55	-34	-122	-115	-114
Волочиський	-227	-165	-292	-86	-119	-89	-59	-30	-165	-123	-136
Городоцький	-267	-297	-377	-233	-176	-196	-171	-147	-262	-223	-220
Деражнянський	-126	-149	-176	-117	-159	-155	-159	-162	-150	-142	-150
Дунаєвецький	-39	-150	-194	-282	-313	-399	-467	-535	-263	-286	-287
Ізяславський	-274	-643	-373	-327	-165	-196	-142	-89	-288	-260	-237
Кам'янець-Подільський	186	287	24	191	120	93	70	47	111	140	124
Красилівський	-329	-284	-278	-220	-124	-104	-57	-10	-207	-183	-171
Летичівський	-65	-105	-175	-100	-128	-150	-163	-175	-134	-120	-127
Новоушицький	-129	-198	-89	-168	-241	-223	-242	-262	-166	-191	-199
Полонський	-78	-158	-320	-199	-126	-217	-231	-244	-215	-180	-173
Славутський	-331	-302	-290	-131	-210	-128	-87	-46	-210	-183	-201
Старокостянтинівський	-213	-242	-232	-178	120	70	143	216	-96	-51	-9
Старосинявський	-9	-51	-101	-72	-89	-118	-136	-154	-87	-82	-86
Теофіпольський	-179	-248	-354	-371	-405	-483	-541	-598	-376	-384	-388
Хмельницький	395	187	351	470	515	540	592	645	445	476	479
Чемеровецький	-120	-284	-188	-144	-270	-249	-265	-281	-200	-204	-225
Шепетівський	-297	-255	-358	-240	-125	-147	-111	-75	-241	-202	-189
Яромирівський	-278	-514	-511	-313	-63	-146	-83	-20	-295	-223	-194

Розраховано за даними статистичного збірника "Населення Хмельниччини 2008". – Хмельницький: Головне управління статистики у Хмельницькій області, 2009. – 94с.

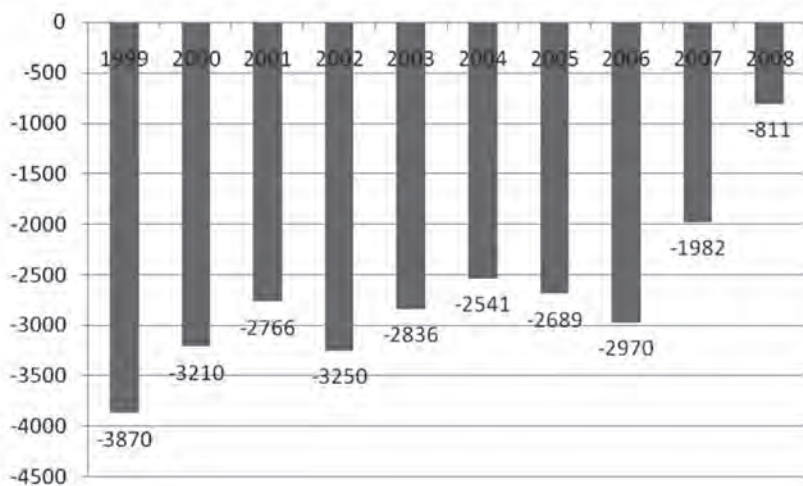


Рис. 1. Динаміка сальдо міграції населення Хмельницької області

Необхідними елементами у дослідженні міграцій Хмельницької області є міжрегіональна міграція та міграція з країнами СНД. Прогнозування міграційних потоків у міжрегіональному обміні населення Хмельниччини на період до 2010 року виконано за допомогою лінії регресії і на принципах дотримання загальних закономірностей просторового формування потоків прибуття і вибуття населення по основних напрямках міграції населення області. Передбачення враховувало тенденції змін у розподілі мігрантів регіону за показниками сальдо міграції (табл. 2).

За період 2004–2008 рр. міграційні процеси характеризувались перевищенням кількості вибулих над кількістю прибулих. Лише з деякими регіонами України населення Хмельниччини мало додатне сальдо — Закарпатська, Кіровоградська, Тернопільська та Херсонська області. Проте такий показник зміниться у найближчому майбутньому, бо уже в 2009 році за прогнозом починається зворотна динаміка сальдо міжрегіональної міграції, тобто коефіцієнт прибуття в Хмельницьку область буде перевищувати вибуття з неї у інші регіони країни. А уже до 2011 року областей, що матимуть від’ємний міграційний баланс з Хмельниччиною, буде набагато менше, ніж, наприклад, у 2004 році.

Додатне сальдо міграції у міжрегіональному обміні населенням протягом усього прогнозованого періоду зберігатиметься у зазначених вище областях. Проте сальдо міжрегіональної міграції з Тернопільською областю має свої особливості. Як видно з табл. 2, у 2004 р. цей показник мав додатне значення, у наступному році — значно зменшився, а у 2007 р. знову сальдо міграції було додатним. У 2011 ж році сальдо міграції із цією областю становитиме 27 осіб, тобто з кожним роком із цієї області буде переїжджати на Хмельниччину дедалі більше осіб. Ці коливання можуть мати зворотний характер, оскільки Тернопільська область є сусідньою для Хмельницької та регіоном, що обмінюється з нашим регіоном робочою силою.

Якщо ж подивитись на узагальнений показник міжрегіональної міграції (всього по області), то можна зробити висновок, що вже за 3 роки відбудеться кардинальна зміна міграційних переміщень населення Хмельниччини між іншими регіонами України в бік зростання кількості прибулих осіб до області. Це може бути спричинено низкою соціально-економічних, політичних, психологічних та інших причин.



Таблиця 2

Сальдо міжрегіональної міграції населення Хмельниччини у 2004 – 2011 рр., осіб

З яким регіоном відбувалась міграція	Фактичні значення					Прогнозні значення за методом лінійної регресії			Прогнозні значення за методом ковзної середньої		
	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Всього	-2083	-2523	-2958	-2015	-1820	-1970	-1866	-1763	-2264	-2033	-2039
В тому числі: Автономна Республіка Крим	-7	-53	-97	-107	-74	-124	-143	-162	-92	-60	-24
Області:											
Вінницька	-137	-194	-135	-77	-90	-63	-42	-21	-100	-89	-93
Волинська	1	-38	-14	-9	-54	-47	-55	-63	-25	-29	-36
Дніпропетровська	-158	-77	-160	-29	-58	-22	3	28	-82	-56	-65
Донецька	-14	9	-41	-27	-31	-42	-49	-56	-33	-30	-31
Житомирська	39	-7	-144	-43	-54	-108	-131	-153	-80	-59	-64
Закарпатська	66	51	50	124	5	45	40	35	59	62	42
Запорізька	-35	-14	-31	-17	-6	-4	1	7	-18	-13	-12
Івано-Франківська	28	163	-44	-4	-19	-54	-80	-106	-22	-15	-18
Київська	-208	-242	-277	-216	-142	-170	-154	-138	-211	-189	-180
Кіровоградська	-8	0	10	43	12	36	45	53	21	25	19
Луганська	-5	-4	-33	-1	2	-3	-1	0	-10	-3	-3
Львівська	-68	4	-78	-41	-108	-96	-108	-121	-75	-74	-85
Миколаївська	-6	-25	-22	-34	20	-1	4	8	-12	-8	0
Одеська	15	-104	-120	-11	-69	-80	-88	-95	-66	-48	-61
Полтавська	-35	-43	-55	-46	-27	-37	-36	-35	-42	-38	-35
Рівненська	-160	-263	-224	-142	-57	-71	-38	-6	-141	-113	-103
Сумська	12	-5	10	-12	-2	-10	-13	-17	-1	-5	-2
Тернопільська	8	44	-101	47	28	18	22	27	-8	22	14
Харківська	-156	-155	-117	-136	-53	-56	-33	-11	-102	-97	-84
Херсонська	38	-38	3	25	68	56	68	81	32	41	47
Хмельницька	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Черкаська	-49	-26	-30	-27	-37	-27	-25	-22	-31	-31	-33
Чернівецька	-33	-34	-1	-19	9	14	24	34	-3	-4	1
Чернігівська	-16	-23	0	-52	-39	-49	-56	-64	-30	-40	-36
м. Київ	-1135	-1408	-1264	-1159	-1026	-1058	-1012	-965	-1149	-1111	-1095
м. Севастополь (міськрада)	-60	-41	-43	-45	-18	-17	-9	-1	-35	-32	-28

Розраховано за даними статистичного збірника “Населення Хмельниччини 2008”. – Хмельницький: Головне управління статистики у Хмельницькій області, 2009. – 94с.

Міграція населення Хмельниччини із країнами СНД відіграє значну роль у процесі дослідження міграційних потоків регіону (табл. 3). Такий вид міграції належить до виду зовнішніх міграцій і характеризується, в переважній більшості, додатними показниками.

Так, за останні роки область мала додатній показник сальдо міграції. Переважна більшість прибулих зосереджується у містах та районних центрах.

**Таблиця 3**

**Сальдо міграції населення Хмельниччини із країнами СНД у 2004 – 2011 рр., осіб**

	Фактичні значення					Прогнозні значення за методом лінійної регресії			Прогнозні значення за методом ковзної середньої		
	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>4</b>	<b>5</b>	<b>6</b>	<b>7</b>	<b>8</b>	<b>9</b>	<b>10</b>	<b>11</b>	<b>12</b>
Всього по області	-113	35	157	138	227	323	402	480	174	179	193
м. Хмельницький	-22	24	43	54	46	78	95	112	47	49	47
м. Кам'янець-Подільський	17	-19	5	30	7	16	19	22	14	17	12
м. Нетішин	24	-13	-13	-16	18	-4	-6	-7	-3	-1	4
м. Славута	3	-2	12	23	15	24	29	34	16	18	16
м. Старокостянтинів	-29	-3	12	10	7	23	31	39	9	8	8
м. Шепетівка	-46	-13	0	-4	11	26	39	52	2	3	5
Райони:											
Білогірський	-2	-5	-9	-2	7	8	11	14	-1	1	2
Вінковецький	-18	-7	11	15	11	18	25	32	12	12	12
Волочиський	7	8	7	0	8	8	8	8	5	4	5
Городоцький	-17	9	2	-6	10	18	23	28	2	2	4
Деражнянський	3	-2	-1	8	-7	-9	-12	-14	0	0	-2
Дунаєвецький	-5	5	-6	0	2	4	5	6	-1	0	0
Ізяславський	-12	-5	25	24	9	14	19	24	19	17	15
Кам'янець-Подільський	13	21	21	4	15	16	16	15	13	10	13
Красилівський	-7	20	17	0	3	7	8	8	6	3	4
Летичівський	-1	10	7	13	14	18	21	24	11	12	12
Новоушицький	13	-3	22	1	0	-4	-6	-8	7	2	3
Полонський	-8	-9	7	-9	-10	-10	-11	-11	-4	-7	-7
Славутський	-4	9	2	3	11	15	18	21	5	6	7
Старокостянтинівський	0	20	6	7	13	17	19	21	8	9	10
Старосинявський	6	6	1	5	5	4	4	4	3	4	4
Теофіпольський	-10	0	-4	-2	3	6	9	12	-1	0	0
Хмельницький	-9	-3	-8	-8	11	16	21	25	-1	0	3
Чемеровецький	12	-3	-3	-5	11	9	10	11	1	2	4
Шепетівський	-21	-9	2	-7	12	20	28	36	2	2	5
Ярмолинецький	0	-1	-1	0	-5	-6	-7	-8	-2	-2	-3

Розраховано за даними статистичного збірника "Населення Хмельниччини 2008". – Хмельницький: Головне управління статистики у Хмельницькій області, 2009. – 94с.

Що ж до перспективи міграції населення, то спостерігається значне переважання кількості прибулих над вибулими уже наступного прогнозного року, тобто у 2009 році така різниця становитиме 323 особи (у 2008 — 227 осіб). А уже до 2011 року додатне значення сальдо міграції з країнами СНД спостерігатиметься майже у всіх районах області та містах. Тому можна говорити про оптимістичну тенденцію щодо приїзду населення в область.

Зроблено прогноз загальної міграції населення по містах та районах Хмельницької області (табл. 2,3). Прогнозований результат є також оптимістичним, як і в попередньому методі, оскільки показує, що кількість прибулих з кожним роком буде збільшуватись, проте до 2011 року сальдо міграції по області ще не зможе досягти додатного балансу. Можна простежити той факт, що у всі найбільші міста області прибуватиме все більша кількість населення. Але з м.Нетішина, навпаки, буде виїжджати населення. Причини цього закладені в фактичному стані міграції м.Нетішина, яке має від'ємне сальдо протягом останніх років.

Що ж стосується міжрегіональної міграції населення області, то прослідковується та ж сама тенденція до збільшення кількості вибулих до інших регіонів України, ніж прибуття із них. Так, найбільша кількість хмельничан надаватиме перевагу від'їзду до Вінницької, Рівненської, Київської областей, міста Києва та АР Крим (табл. 2).

При аналізі міграції населення Хмельниччини з країнами СНД нами був прогнозований додатний міграційний баланс даного показника. З табл. 3 видно, що з 2009 року починається поступовий приїзд населення до Хмельницької області із ближнього зарубіжжя. Найбільше осіб, як і раніше, повертається до найбільших міст області. Знову простежується негативна тенденція показника міграції по м. Нетішин. Загалом, через три роки додатний баланс прослідкуватиметься майже у всіх районах області.

В основі групи простих статистичних методів прогнозування лежить кількісний опис тенденції, що спостерігається, у зміні рівнів окремо розглянутого динамічного ряду (виділення тренду).

За допомогою графічного методу побудовано графік динаміки сальдо міграції із подальшим нанесенням лінії тренду. Графіки будувались за даними внутрішньорегіональної, міжрегіональної міграцій та міграції з країнами СНД. Інформація бралась в цілому по області для того, щоб отримати узагальнюючий результат. Лінії тренду графічно показують перспективи показників міграції.



Рис. 2 Сальдо загальної міграції населення Хмельницької області

На рис. 2 наведено результати прогнозування загальної міграції по містах та районах Хмельницької області. Прогноз робився лише на три роки вперед, бо більші проміжки часу дають меншу достовірність прогнозу. За можливості аналізу тривалішого проміжку часу, прогнозовані лінією тренду дані будуть більш наближені до реальності.

Як видно з графіка, передбачається зниження від'ємного значення сальдо міграції. Така сама тенденція спостерігалась при застосуванні й інших методів прогнозування.

На рис. 3 показано прогноз міжрегіональної міграції населення Хмельницької області.

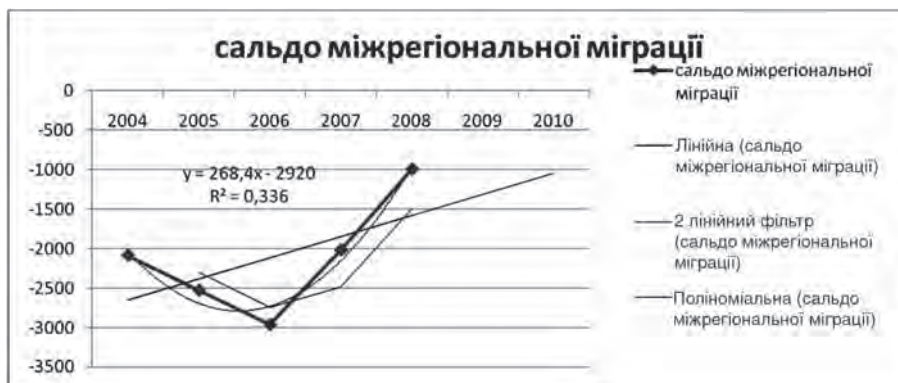


Рис. 3. Сальдо міжрегіональної міграції населення Хмельницької області

Можна побачити, що також прогнозується підвищення рівня прибуття у регіон частки населення з інших регіонів України, як і у загальній міграції по області.

Однак значення коефіцієнта детермінації ( $R^2=0,336$ ) говорить про низьку достовірність даного прогнозу. Це може бути спричинене, як уже зазначалось раніше, малою тривалістю періоду вибірки.

Ще одним прогнозом є передбачення міграції населення Хмельниччини із країнами СНД. З рисунку видно, що зростає приїзд населення до області, і швидкими темпами.



Рис. 4. Сальдо міграції населення Хмельницької області з країнами СНД

Вже у 2009 році видно, що може відбуватися стрімке переважання вибуття населення у країни нового зарубіжжя. Ця тенденція може вважатись достовірною за умови незмінності державної міграційної політики та соціального захисту населення.

**Висновки.** Таким чином, проаналізовано різні методики та способи прогнозування, оцінено їх характеристики та визначено тенденції у міграційних потоках населення Хмельницької області. Проте необхідно визначити, який прогноз буде найбільш достовірним

та найбільш наближеним до реальності. Коефіцієнт кореляції, розрахований по загальній міграції населення, показав, що метод прогнозування з використанням лінійної регресії та метод екстраполяції на основі ковзної середньої доцільно використовувати в прогнозуванні міграційних процесів. Однак значення коефіцієнта кореляції першого методу (0,68) є нижчим за цей же показник другого методу (0,76). Це свідчить про те, що другий метод прогнозування має більш тісний зв'язок із фактичними даними, ніж метод з використанням лінійної регресії. Між тим і застосовуваний у прогнозуванні метод екстраполяції не дає точних результатів на тривалий термін прогнозу, тому що даний метод дає позитивні результати на найближчу перспективу прогнозування тих або інших об'єктів — на 1–2 роки.

Що стосується прогнозу міграції населення, то за проведенням дослідженням прослідковується загальна тенденція щодо перевищення кількості прибулих над кількістю вибулих по Хмельницькій області. Така тенденція відображає сучасне уповільнення зовнішніх переміщень населення, пов'язане зі світовою економічною кризою. Додатне сальдо міграції зберігатиметься і у міжрегіональному обміні населенням Хмельницької області, і у міграції з країнами СНД протягом усього прогнозованого періоду.

Отже, в даному дослідженні запропоновано одночасне використання кількох методів прогнозування руху населення, які є зручними для застосування при міграційних дослідженнях. Такий підхід є доцільним, оскільки жоден з окремих методів не може забезпечити достатньої точності прогнозування міграції населення, особливо на регіональному рівні. Крім того, в міграційних дослідженнях необхідно відштовхуватись від різноманіття факторів, що діють на даний момент часу, з урахуванням ступеня їх впливу на відповідні процеси. Для забезпечення надійності прогнозування бажано максимально розширити базу фактичних значень.

#### **Джерела**

1. *Зовнішні трудові міграції населення України* / За ред. Е.М.Лібанової, О.В.Позняка. — К.: РВПС України, 2002. — 206 с.
2. *Рыбаковский Л.Л.* Миграция населения: прогнозы, факторы, политика (отв. ред. Т.И. Заславская). — М.: Наука, 1987. — 200 с.
3. *Хомра А.У.* Миграция населения: вопросы теории, методика исследования. — К.: Наукова думка, 1979. — 146 с.
4. *Григорук П.М.* Економетричне моделювання. Конспект лекцій. —Хмельницький, ХНУ, 2005. — 189 с.
5. *Міграція населення Хмельницької області у 2008р.* Статистичний щорічник /за ред. Скальського В.В./ —Хмельницький: Головне управління статистики у Хм.обл., 2009. — 32с.
6. *Цыгичко В.Н.* Прогнозирование социально-экономических процессов. — М: Финансы и статистика, 1986. —207 с.

---

**Аннотация.** В статье представлены варианты прогнозов миграционной ситуации Хмельницкой области, полученные на основе разных методов прогнозирования. При этом применялись методы экстраполяции скользящей средней, линейной регрессии и графического изображения линий тренда. Использовались данные сальдо общей миграции по городам и районам области, сальдо межрегиональной миграции населения и сальдо миграции населения Хмельницкой области в обмене населением со странами СНГ.

**Summary.** In this article the versions of the forecast of a migratory situation in Khmel'nitskiy area by different methods of forecasting are presented. The methods of extrapolation on the basis of current average, linear regression and a graphic representation of the trend line were applied. The balance of the general migration of cities and areas, balance of inter-regional migration and balance of Khmel'nitskiy area population interchange with the CIS countries were utilized.

*Стаття надійшла до редакції журналу 21.01.2009 р.*

УДК 37:314.3:314.145

*В.П. ДУМАНСЬКА,  
Київський економічний університет  
ім. Вадима Гетьмана*

## ОСВІЧЕНІСТЬ ТА НАРОДЖУВАНІСТЬ: ВЗАЄМОДІЯ У СОЦІОДЕМОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ

**Вступ.** Демографічна криза в Україні активізує пошук відповіді на запитання: що потрібно та можливо зробити для усунення тривалих негативних тенденцій або хоча б послаблення їх соціально-економічних наслідків? Стрімке скорочення чисельності населення та істотна зміна демографічного балансу між поколіннями значно впливають на функціонування усього суспільства, його соціальних інститутів, політичної та економічної сфер. Однією з найактуальніших у сучасній демографічній ситуації є проблема надто низької народжуваності, що призводить до скорочення чисельності населення, його старіння, а також деформацій статеві-вікової структури.

Дані переписів населення та вибіркові демографічні обстеження підтверджують зростання освітнього рівня населення, зміни у шлюбно-сімейних процесах, що певним чином впливають на динаміку народжуваності. Ці тенденції є свідченням переходу України, вслід за Європою, до постіндустріального етапу розвитку суспільства, що проявляється у таких соціально-демографічних явищах, як зменшення рівня шлюбності, поширення нових форм шлюбних союзів, зниження показників дітності сімей, підвищення віку вступу до шлюбу, віку народження першої дитини тощо.

**Аналіз публікацій.** Освіченість як один з детермінантів процесів народжуваності науковці почали розглядати лише наприкінці ХХ століття. Теоретичне підґрунтя дослідженню проблеми взаємовпливу процесів народжуваності та формування і розподілу людського капіталу закладено у працях Г. Беккера. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили О. Кравдал, Р. Райт, Х. Йош, П. Хінд, Ч. Бейкер. Російські вчені В. Лупандін та І. Белобородов ведуть активні дискусії стосовно пріоритетів кількості чи якості населення, тоді як Т. Малєва, О. Синявська акцентують увагу на особливостях зміни показників дітності під впливом рівня освіти жінок. У вітчизняній науці, на наш погляд, недостатньо уваги приділяється цій проблемі, проте ряд дослідників, серед яких О. Грішнова, Е. Лібанова, І. Курило, В. Стещенко та ін. трактують освіченість населення як один з нетрадиційних, проте перспективних факторів поліпшення демографічної ситуації у якісному і кількісному вимірах.



**Мета** даної статті полягає у дослідженні напрямів впливу освіченості населення на показники народжуваності та дітності у контексті сучасних соціально-демографічних тенденцій.

**Виклад основного матеріалу.** У сучасному високорозвинутому суспільстві активізується роль інноваційних складових економічного розвитку, особливе місце серед яких займає формування та належна реалізація людського капіталу. Людський капітал традиційно визначають як запас здоров'я, здібностей, навичок та мотивацій, втілений у людині, що забезпечує продуктивну зайнятість. Формування та накопичення індивідуального людського капіталу розпочинається з народженням дитини і триває упродовж усього її життя. Сім'ю по праву можна вважати первинним інститутом відтворення людського капіталу, оскільки формування особистості, накопичення інтелектуальних, психологічних та фізіологічних здібностей людини закладається у сім'ї, а в подальшому лише розвивається та удосконалюється.

Провідний теоретик концепції людського капіталу Г. Беккер безпосередньо пов'язує процеси народжуваності та формування людського капіталу. У своїй праці «Трактат про сім'ю» він називає батьків «інвесторами», які шляхом народження дітей та інвестування у їх розвиток реалізують свої потреби та прагнуть отримати вигоду у майбутньому. Г. Беккер висунув гіпотезу, що зниження показників народжуваності є наслідком вибору батьків між кількістю дітей та їх якістю, тобто сім'я приймає рішення про народження певної кількості дітей залежно від того, який рівень освіти, виховання, медичного обслуговування батьки зможуть їм забезпечити [1]. Таким чином, зростання вартості базових соціальних послуг спричинятиме зниження народжуваності, проте у ході економічного зростання віддача від освіти збільшується, тобто стимулюється попит на «якісних» дітей, тоді як попит на їх кількість знижується. Зменшення кількості дітей у сім'ях суттєво впливає на демографічну ситуацію.

Для формування якісного людського капіталу дитини потрібно забезпечити не лише психологічний комфорт та її інтелектуальний розвиток, а й біологічні та фізіологічні потреби — харчування, одяг тощо. Згідно зі статистичним спостереженням «Соціальні індикатори рівня життя населення», сім'ї, до складу яких входять двоє і більше дітей, споживають значно менше основних продуктів харчування в розрахунку на одну особу, ніж сім'ї з однією дитиною [2, с.151–152]. Формування та розвиток людського капіталу в сім'ї за таких умов зазнає певних обмежень — з одного боку, діти недоотримують благ для повноцінного розвитку, з іншого боку, батьки повинні обмежувати свій людський розвиток — відмовлятися від додаткового навчання, підвищення кваліфікації, оздоровлення. Отже, народження дітей можна розглядати як результат компромісу між прагненнями батьків отримати максимум можливостей для свого розвитку та потенційної майбутньої вигоди від інвестицій у людський капітал дитини. Усе це коригується соціально-економічною ситуацією.

Україна наближається до європейської демографічної моделі, тобто підвищення якості окремого індивіда є альтернативою кількісному збільшенню населення. Якісний бік демографічних процесів можна окреслити категоріями «якість населення» та «якість життя». У даному разі під «якістю населення» ми розуміємо сукупність базових характеристик населення — рівень здоров'я, освіти, культури, сюди також можна віднести рівень міграційної активності та етнічний склад. Термін «якість життя» вбирає в себе основні умови існування та розвитку людини, проте не слід ототожнювати це поняття з рівнем життя, що є лише одним з його проявів. Індекс людського розвитку, що розраховується ПРООН та визнається усією світовою спільнотою, на даний час є певним аналогом індексу якості життя.

Варто наголосити, що пріоритети «якості» стосовно «кількості» поділяють не всі науковці. Так, професор Лупандін В.М. у своїх дослідженнях дійшов висновків, що якісний потенціал сім'ї та її членів має яскраво виражену кількісну залежність, тобто життєздатність дитини залежить від порядку її народження [3]. У сім'ї з трьома чи чотирма дітьми, по-перше, кращі умови для розкриття генетичного потенціалу, по-друге, більші шанси виховати цілеспрямованих людей з активною життєвою позицією та почуттям відповідальності, по-третє — забезпечити теплі родинні стосунки — багатодітні сім'ї є значно міцнішими. Крім того, показники здоров'я у багатодітних матерів істотно кращі, ніж у тих, які народили лише одну чи дві дитини або обрали бездітний спосіб життя.

Директор російського інституту демографічних досліджень І.Белобородов стверджує, що хибною є думка, згідно з якою «...при переході більшості сімей до малодітної форми репродуктивної поведінки підвищується якісний потенціал окремої дитини, ... якість дитини в умовах масової малодітності страждає у першу чергу». Учений наголошує, що багатодітність є запорукою ефективної соціалізації, механізмом розвитку та збереження людського капіталу, тобто акцентуючи увагу на «...індивідуалізації якості, ми втрачаємо не лише природні умови успішної соціалізації дітей, а й якість усієї нації» [4].

У ході численних демографічних досліджень встановлено наявність впливу рівня освіти населення на основні демографічні тенденції. Як свідчить практика, зростання ступеня освіченості населення має принципово важливе значення для довгострокового демографічного переходу від високих показників народжуваності до низьких. Загалом наукові дослідження підтверджують взаємовплив освіти та основних демографічних складових, тобто не лише освіта накладає свій відбиток на демопроекти, а й останні відіграють важливу роль у формуванні та реалізації освітньої політики.

Найвагоміший вплив освіченості на народжуваність характерний для слаборозвинених країн з високим рівнем гендерної диференціації. У даному випадку під освітою ми розуміємо початкову освіту, тобто елементарну грамотність (до чотирьох років навчання). Така освіта спроможна істотно знизити народжуваність, чого й намагаються досягти уряди таких країн. У високорозвинених країнах побутує думка, що чим вищий рівень освіти, тим нижчі у жінки репродуктивні очікування, менша кількість дітей та більша частота бездітності — йдеться про свідому відмову від народження дитини не спричинену станом здоров'я.

Багатогранність впливу освіти на народжуваність конкретизують цілим рядом напрямів. Нами виділено чотири параметри, що мають найбільш суттєвий вплив на рівень народжуваності, серед яких: вік вступу в шлюб; вік народження первістка; тривалість дитородної активності; кількість дітей у сім'ї.

Єдиного глобального дослідження впливу освіти на народжуваність не вдалося відшукати. Науковці вивчають лише певні аспекти даної проблеми, тобто вплив освіти на вищеназвані демографічні складові народжуваності.

На основі досліджень Р. Барро та Дж. Лі, а також матеріалів World Population Prospects встановлено безпосередній зв'язок рівня освіти (тривалості навчання) та загального рівня народжуваності [5, с.12]. Величина коефіцієнта детермінації ( $R^2=0,71$ ) свідчить про наявність прямого, доволі сильного зв'язку між зазначеними величинами. Тобто зі зростанням рівня освіти жінок спостерігається зменшення кількості дітей у сім'ях (рис.1.). Ця тенденція притаманна майже усім країнам світу. Дійсно, зниження показників народжуваності у країнах Європи, а також на пострадянському просторі пов'язане із зростанням рівня освіченості населення, зокрема жінок.



Рис. 1. Кореляційна залежність загального рівня народжуваності та тривалості навчання [5, с.3].

У праці Т. Малевої та О. Синявської, присвяченій дослідженню соціально-економічних факторів народжуваності в Росії, доволі глибоко проаналізовано вплив рівня освіти на даний демографічний процес. Ці науковці одні з перших на пострадянському просторі досліджували показники народжуваності та дітності крізь призму освіченості населення. Підсумками дослідження стали такі результати:

- серед жінок з неповною середньою освітою має місце висока народжуваність у віці до 20 років, а також швидке народження наступних дітей;
- для групи жінок з середньою та професійно-технічною освітою характерними є більш пізні перше народження та середні показники народжуваності у наступних вікових категоріях;
- вища освіта здебільшого є передумовою відкладення народження першої дитини, а також зниження показників народжуваності відносно середнього рівня для всіх вікових груп [6].

Автори на основі дослідження описали певний освітній парадокс — репродуктивні очікування жінок з вищою освітою суперечать принципам економічної теорії. На перший погляд, такі жінки інвестували значно більше у свій людський капітал, оплата їх праці також повинна бути вищою, отже, альтернативні витрати, пов'язані з народженням дитини, є вищими, ніж у інших освітніх груп. Саме тому за інших рівних умов слід було б очікувати меншого прагнення освічених жінок мати дитину. У процесі дослідження доведено, що бажання мати дитину є доволі сильним для усіх освітніх груп, проте для кожної з них воно реалізується у різному віці. Дане дослідження є лонгітудним, тому ще не встановлено, чи реалізуються ці очікування на практиці, чи ні.

Припускаємо, що аналогічні тенденції притаманні й для України, адже вихідні передумови є досить подібними: тривалий вплив адміністративно-командної системи, високий рівень освіченості населення, соціально-економічна криза 90-х років XX століття тощо.

У свою чергу, британські демографи на чолі з Р. Райтом стверджують, що освіта не має прямого впливу на демографічні процеси [7]. На їх думку, народження дитини для мешканки Британії є елементом її самореалізації та вияву репродуктивних бажань. Тут йдеться швидше про психологічний фактор — на реалізацію «дозрілого» психологічного наміру не впливають ні фінансові фактори, ані державна політика. Вважаємо, що таке абстрагування від матеріальних передумов є не зовсім виправданим, адже не всі жінки, приймаючи рішення про народження дитини, керуються лише внутрішніми переконаннями — зовнішні чинники також відіграють значну роль.

У своїх працях норвезький дослідник О. Кравдал відзначив позитивний вплив освіти на показники народжуваності. У ході дослідження високої плідності скандинавських жінок з вищою освітою встановлено, що високий рівень освіти негативно впливає на народження першої дитини, надзвичайно позитивно на народження другої та нейтрально щодо третього малюка [8, с. 209]. Таку ситуацію можна пояснити турботливою, активною соціальною та демографічною політикою, тобто народження дитини, завдяки системі соціальних гарантій та ліберальності законодавства, не впливає на фінансову стабільність сімей, а є передумовою досягнення ними гармонії.

Поряд із традиційними факторами впливу освіченості на показники народжуваності ми виділяємо й нові, специфічні. Шлюбні тенденції серед освічених людей свідчать про більш пізній вік вступу в шлюб, випробовування громадянським шлюбом, вищий рівень матеріального забезпечення сімей. Названі чинники можна вважати передумовами більш міцних шлюбів. А міцний шлюб, як відомо, сприяє підвищенню народжуваності, отже, з цієї точки зору освіченість виступає каталізатором процесів народжуваності у сім'ї. З іншого боку, щороку зростає частка дітей, матері яких не перебували в зареєстрованому шлюбі. Для прикладу, в Україні, у 1990 році цей показник становив 11,2%, проте у 2007 році він сягнув 21,4% від загальної кількості новонароджених [9, с. 338]. Ця тенденція не свідчить про зниження рівня моральності, вона лише підтверджує поступовий перехід до нових сімейних устоїв. Це можна також пояснити зростанням суспільної ролі жінки — вона стає успішною, фінансово незалежною, і сама в змозі виховати дитину. У цьому явищі не остання роль належить освіті, адже саме вона у сучасних умовах є запорукою професійного зростання та матеріального добробуту жінки.

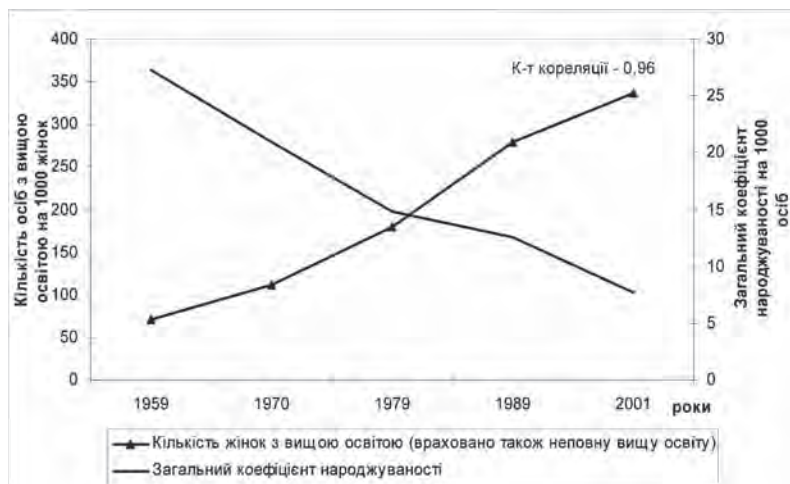
Народження дитини, в деяких випадках, розглядають як фінансовий ризик для сім'ї. Проте для високоосвічених батьків воно не є таким матеріальним стресом, як для сімей з низьким рівнем освіти. Висококваліфіковані спеціалісти цінуються на ринку праці, саме тому освіченій жінці простіше знайти роботу на неповний робочий день, або ж з гнучким графіком. Часткова зайнятість сприяє отриманню постійного доходу, і така сім'я з неможливим в змозі уникнути важкої фінансової скрути. В Україні це твердження справедливе для великих міст, адже у сільській місцевості набагато нижчі показники зайнятості та економічної активності. Показники народжуваності у сільській місцевості завжди були вищими, ніж у містах, однак протягом останніх років спостерігається їх поступове вирівнювання: так, у 2006 році загальний коефіцієнт народжуваності у міській місцевості становив 9,6, тоді як у сільській — 10,3 [9, с. 337].

Звичайно, на показники народжуваності впливають освітні рівні обох батьків, проте вплив рівня освіти матері є безумовно вищим. Як результуючу змінну нами проаналізовано зростання кількості високоосвічених жінок в Україні за даними переписів населення. До категорії високоосвічених віднесено жінок з повною вищою освітою, незакінченою вищою освітою, а також з базовою вищою освітою (для перепису 2001р.). Залежною змінною є загальний коефіцієнт народжуваності (рис.2).

Шляхом розрахунку коефіцієнта кореляції встановлено, що між наведеними катего-

ріями існує сильний обернений зв'язок (коефіцієнт кореляції від'ємний і становить 0,96): зі зростанням у суспільстві кількості жінок з вищою освітою спостерігається зниження народжуваності, і, відповідно, — навпаки.

Вищенаведені розрахунки підтверджують наявність впливу рівня освіти жінок на показники народжуваності. Приблизно така ж залежність між цими величинами характерна для більшості країн «старої» Європи, а також Японії.



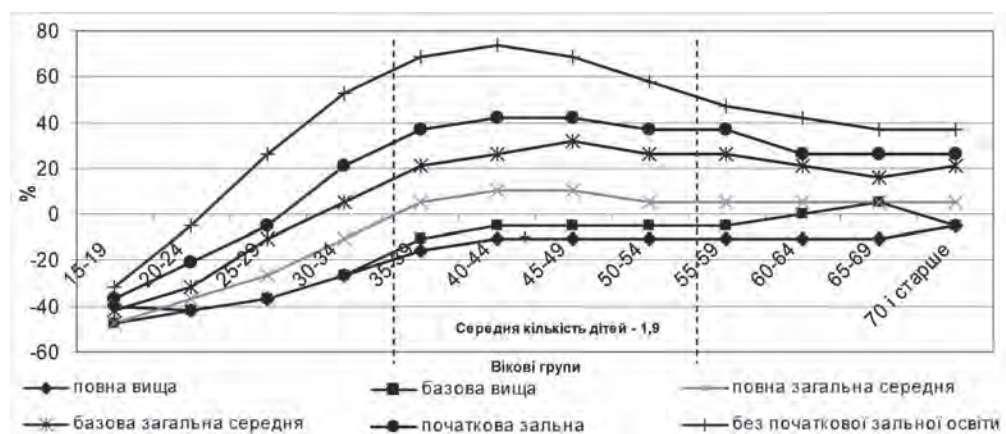
Сформовано за [9, с. 335; 2, с. 78)].

**Рис. 2. Динаміка частки жінок з вищою освітою та загального коефіцієнта народжуваності 1959–2001 рр.**

На основі даних перепису населення 2001 року ми розрахували відсоткове відхилення показників дітності від середнього значення (1,9 дитини) для жінок різних вікових груп та освітніх рівнів (рис.3). З рисунка видно, що показники дітності певним чином залежать від освітнього рівня матері: чим вищим є рівень освіти жінки, тим нижче розміщена відповідна крива.

На графіку (рис.3) чітко виокремлюються три частини, на яких криві освітніх рівнів перебувають у відносній стабільності. Для старшого покоління жінок усіх освітніх рівнів, яким у 2001 році було більше 55 років, характерні стабільні показники дітності (криві практично паралельні, розміщені вище по осі ординат). У середньому жінки цієї вікової групи народили двоє дітей і більше, проте показники дітності для жінок з вищою освітою були дещо нижчими. У другій групі жінок, яким у 2001 році було 35–55 років, спостерігається вищий ступінь диференціації показників дітності за освітніми рівнями (криві, що позначають високі освітні рівні, поступово переміщуються нижче по осі ординат). Стосовно третьої групи жінок, яким на момент перепису не виповнилось 35 років, ще рано робити остаточні висновки, адже у цих жінок не використана потенційна можливість реалізувати свої репродуктивні очікування у недалекому майбутньому. Загалом, наведений графік ілюструє зміну дітородної активності поколінь: молоді жінки у XXI столітті народжують значно менше дітей, ніж їх матері та бабусі, причому зменшення кількості дітей характерне для жінок усіх рівнів освіченості.





Розраховано за [10, с.206].

**Рис. 3. Відхилення показників реалізованої дітності від середнього значення серед жінок різних освітніх рівнів і різних поколінь за даними перепису населення 2001р.**

Класифікація освітніх рівнів 2001 року є дещо застарілою, так як не відображає рівня професійно-технічної освіти, занадто деталізує рамки вищої та середньої освіти. За підсумками проведеного аналізу можна виділити такі тенденції:

1. Показники дітності серед жінок, які на момент перепису населення 2001 року перебували у віковому діапазоні від 15 до 25 років, для усіх освітніх груп є значно нижчими від середніх. Це є свідченням спаду дітородної активності жінок, що народились у 70-х роках, а також показником більш пізнього віку вступу до шлюбу. Разом з тим, варто враховувати, що дітородна активність молодих жінок ще не повністю реалізована.

2. Жінки з вищою освітою надають перевагу одnodітній сім'ї, рідше дводітній, саме тому графіки для цих освітніх рівнів практично на усій області визначення є від'ємними. Освічені жінки народжують в середньому на 20% менше дітей, ніж інші жінки відповідного віку.

3. Найбільш різкі відхилення від середнього показника дітності (до 80 %) притаманні жінкам середнього віку з мінімальною грамотністю, які на момент перепису перебували у віці 35–45 років, тобто ці жінки народили в середньому троє дітей, тоді як середній показник становив 1,9 дитини на одну жінку.

4. Для освітньої групи «повна загальна середня освіта» характерним є найменше відхилення від середніх показників дітності, тобто жінки з середньою освітою народжують здебільшого двох дітей, і ця тенденція зберігається протягом останнього півстоліття.

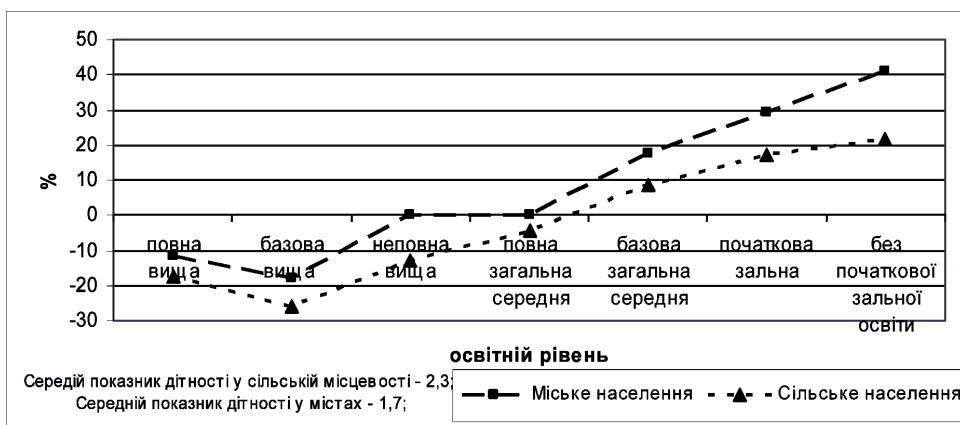
5. Наміри народити троє і більше дітей поступово стають не характерними для мешканок України.

Тенденції у народжуваності дещо різняться за місцем проживання сім'ї. Так, у сільській місцевості слабше вираженою є диференціація між кількістю дітей, яких народили жінки з низькими освітніми рівнями, тоді як більш помітним є критичний перехід від високих до низьких показників дітності серед матерів з вищою освітою. У містах, де показники доступності та якості освіти є значно вищими, більш вираженим є відхилення



від середніх показників дітності для жінок з середньою, початковою та без початкової освіти (рис. 4).

Як видно з рис. 4, жінки з базовою вищою освітою народжують дітей приблизно на 25% менше, тоді як найвищі показники дітності зафіксовано серед малоосвічених — майже на 40% вище середнього рівня. Базою для розрахунків є показник середньої кількості дітей, народжених однією жінкою у відповідній місцевості — для міського населення — 1,7 дитини, для сільського населення — 2,3.



Розраховано за [10, с. 207]

**Рис. 4.** Відсоткове відхилення показників дітності відносно середніх для відповідної місцевості серед жінок різних освітніх рівнів, що проживають у міській та сільській місцевості, за підсумками перепису населення 2001р.

**Висновки.** Демографічні тенденції в Україні, незважаючи на наближення до європейських, мають свої специфічні особливості. За підсумками проведеного кореляційного аналізу встановлено взаємозалежність між кількістю жінок з вищою освітою та загальним показником народжуваності, виявлено наявність вагомого впливу освітнього рівня жінок на показники дітності, освітнього рівня батьків на їх репродуктивні установки.

Вищенаведені міркування та результати аналізу основних демотенденцій підтверджують, що у процесах народжуваності повинна панувати гармонія — сім'я має мати можливість реалізувати свої репродуктивні наміри, а держава повинна забезпечити соціально-економічну сторону цих процесів з метою максимального розвитку людського потенціалу нації.

За умов стрімкого поширення освіти, особливо вищої, гостро відчувається брак даних, які містили б інформацію про взаємодію цієї соціальної складової та основних демографічних параметрів. Вплив рівня освіченості на демографічну ситуацію очевидний, проте за браком статистичних матеріалів важко визначити його міру, а також значення для розробки та реалізації соціально-демографічної політики. Для прикладу, видалення зі статистичного спостереження смертності показників рівня освіти суттєво звузило інформаційну базу для соціодемографічних досліджень. На наш погляд, необхідно більшу кількість показників регулярного статистичного моніторингу аналізувати в розрізі освітніх рівнів.

**Перспективи майбутніх досліджень.** Потребує подальшого дослідження механізм впливу освіченості на основні демографічні показники, адже у постіндустріальному суспільстві роль знань та освіти лише зростатиме, що безумовно визначатиме як принципи формування та нарощення людського капіталу, так і основні демографічні тенденції.

**Джерела**

1. *Becker G. A Treatise on the Family.* — Cambridge, 1981.
2. Соціальні індикатори рівня життя населення/ Стат.збірник.—К.: Комерсант, 2007.—231с.
3. *Лупандин В.М.* Малодетным популяциям в XXI веке грозит кризис// <http://www.zovu.ru/biblio/data3.rar>
4. *Белобородов И.* Проблема демографии: качество или количество? Политика народонаселения: настоящее и будущее (Книга 2) / Ред. В. В. Елизаров, В. Н. Архангельский. — М.: МАКС Пресс, 2005. — С. 10–14.
5. *Народонаселение, окружающая среда и развитие*// ООН, Нью-Йорк, 2003. — 81с.
6. *Малева Т.М., Синявская О.В.* Социально-экономические факторы рождаемости в России: эмпирические измерения и вызовы социальной политике/SPERO — Социальная политика: Экспертиза, Рекомендации, Обзоры. — №5. — Осень-зима 2006. — [http://spero.socpol.ru/docs/N5\\_2006-70\\_97.pdf](http://spero.socpol.ru/docs/N5_2006-70_97.pdf)
7. *Wright R.E., J.F. Ermisch, P.R.A. Hinde and H. Joshi* The third birth in Great Britain // *Journal of Biosocial Science* 20: 489–496.
8. *Kravdal O.* The High Fertility of College Educated Women in Norway: An Artefact of the Separate Modelling of Each Parity Transition/ *Demographic Research* — Vol. 5, Art. 6. — 2001. — P. 187–216 [www.demographic-research.org/Volumes/Vol5/6/](http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol5/6/)
9. *Статистичний щорічник України 2006/* Державний комітет статистики.— К.: Комерсант, 2007.—551с.
10. *Жінки і діти України (За підсумками перепису населення 2001р.)*/Стат. Збірник, Державний комітет статистики — К., 2004.— 289 с.

---

**Аннотация.** В статье исследованы основные направления влияния уровня образования населения на показатели рождаемости, определены демографические перспективы и угрозы для Украины.

**Summary.** In the article the author investigates the main ways of impact of educational level on the birth-rate, as well as determinates demographic perspectives and risks for Ukraine.

*Стаття надійшла до редакції журналу 26.09.2008 р..*

УДК 64.044.2:364.442

*Ю. В. ГОРЕМИКІНА,  
Інститут демографії та  
соціальних досліджень НАН України*

## ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

**Постановка проблеми.** Система надання соціальних послуг, частиною якої є недержавні організації (НДО), перебуває в Україні на початковому етапі свого розвитку і потребує подальшої адаптації до потреб населення.

Оптимізувати її можна за рахунок впровадження нових механізмів взаємодії державного та недержавного секторів, використання наявних ресурсів і потенціалу НДО, які надають соціальні послуги у громаді. Недержавний сектор цілком спроможний взяти на себе значну частину функцій із надання соціальних послуг на місцевому рівні.

Недержавний сектор швидше реагує на зміни в соціальній політиці та в потребах громадян і здатний забезпечити ефективнішу роботу з клієнтами. Тому необхідно більше використовувати потенціал третього сектору. Однак це видається не реалістичним без аналізу та вирішення основних проблем розвитку НДО на державному рівні. Особливої уваги потребує розв'язання проблем недержавних надавачів соціальних послуг, оскільки цього вимагає шлях реформування системи соціальних послуг, який обрала Україна.

**Аналіз останніх досліджень.** Питання розвитку недержавного сектору у сфері надання соціальних послуг розглядали такі автори, як : Т. Семигіна, Л. Сідельнік, Л. Паливода, О. Кікоть. Тему недержавних організацій і соціального розвитку також висвітлював В. Новіков. В. Звонар досліджував перспективи активізації діяльності громадських організацій в Україні. Значний науковий і практичний внесок у справу розвитку соціальних послуг у «третьому секторі» зробив Український фонд соціальних інвестицій (УФСІ).

**Метою** даного дослідження є визначення основних проблем НДО у сфері надання соціальних послуг в Україні, окреслення перспектив роботи недержавних надавачів соціальних послуг.

**Виклад основного матеріалу.** Суспільним еталоном для будь-якої країни є громадянське суспільство, у якому влада поважає та захищає права та інтереси громадян, їх честь та гідність, дослухається до громадської думки. Україна також прагне побудувати власне громадянське суспільство, важливим інструментом чого є «третій сектор» з усією сукупністю організацій, що його утворюють і за якими ще з початку 1990-х років закрі-

пився термін «недержавні». Недержавні організації (НДО) – будь-які організації, які не є частиною державних структур. На практиці, особливо в контексті соціальної політики і соціальної роботи цей термін вживають для позначення громадських чи благодійних організацій, тобто неприбуткових організацій, які не представляють приватний бізнес і працюють, щоб служити громадським інтересам.

Структура недержавних організацій досить різноманітна. В. Новіков поділяє організації, які представляють громадянське суспільство, на 4 групи : система органів соціального партнерства, соціального страхування, кооперативи (в основному споживчі кооперації), благодійні та неурядові організації. До сфери органів громадянського суспільства Новіков відносить також галузеві спеціальні та місцеві цільові і позабюджетні фонди, що мають соціальну спрямованість і не є юридичними особами. Маючи статус неприбуткових організацій, вони виступають на ринку як специфічні фінансові інститути [4].

У цій структурі своє важливе для суспільства місце посідають недержавні організації, що надають соціальні послуги. Зазвичай подібні НДО створюються для надання потрібної послуги чи розв'язання особливого соціального питання, можуть мати регіональний, національний чи інтернаціональний рівень [ 5, с. 123].

У Законі «Про соціальні послуги» визначено, що надавати соціальні послуги можуть не лише державні, а й недержавні організації. До недержавних надавачів соціальних послуг Закон відносить “громадські, благодійні, релігійні організації та фізичні особи, діяльність яких пов’язана з наданням соціальних послуг” [ 1].

На 1 січня 2007 року в Україні було зареєстровано понад 130000 недержавних об’єднань. Із них громадських організацій – 50706, благодійних організацій – 10319, релігійних організацій – 19706. Інші – це кредитні та споживчі спілки, політичні партії, об’єднання співвласників багатоквартирних будинків та ін. Окрім того, до недержавного сектору можна віднести 4510 підприємств та об’єднань громадян [ 3].

Як правило, у статутах громадських організацій та благодійних фондів основними видами діяльності визначено такі, як представлення інтересів і допомога своїм членам або благодійницька діяльність. Найбільш типовими видами діяльності вітчизняних НДО є захист прав та інтересів окремих соціальних груп людей, лобіювання, проведення тренінгів та надання консультацій, просвіта та поширення інформації для населення, вирішення соціальних питань, освітня діяльність.

Незважаючи на зростання їх активності, більшість недержавних організацій в Україні мають певні труднощі із виконанням своїх функцій, пов’язані із: 1) відсутністю регулярного фінансування; 2) недостатністю відповідних навичок та кваліфікації у лідерів і працівників; 3) проблемами з навчанням та підвищенням кваліфікації працівників; 4) низькою активністю і низьким рівнем довіри до послуг НДО з боку громади; 5) недостатньою відкритістю влади й бажанням співпрацювати з НДО.

Проведене Світовим банком опитування 603 респондентів – представників широкого спектра недержавних організацій фіксує низку важливих особливостей українських НДО [ 7, с. 23] : 1) найпоширенішим типом діяльності серед опитаних НДО є розробка та реалізація освітніх та навчальних програм; 2) значна кількість НДО діють на обласному і нижчому рівнях і лише небагато – на загальнодержавному рівні (за даними Світового банку, діяльність близько 85% НДО України зосереджено на рівні міст, районів та областей, тільки 1 з 10 організацій віднесла себе до загальнодержавних. 5% відсотків повідомили, що входять до міжнародної мережі НДО); 3) відмінності між приватнокорисними та суспільно корисними організаціями простежуються слабо; більшість опитаних НДО заявили про своє “несуворе та ліберальне ставлення до членства і його структури”; 4) близько 50%

НДО не мають штату, який би працював на постійній основі; 5) головними джерелами фінансування є членські внески, пожертви місцевих приватних підприємств і гранти міжнародних донорів; 6) серед головних проблем, що заважають розвитку і стабільності НДО, названо фінансові, за якими йдуть відсутність ефективної системи поінформовування про проекти і програми та юридичні проблеми у зв'язку із законодавством у сфері НДО.

В Україні лише приблизно 30% недержавних організацій, які вирішують соціальні проблеми, отримують фінансову підтримку від органів влади (частка такого фінансування в їх загальному бюджеті становить від 9 до 11%). 10% — мають доходи від комерційної діяльності, наприклад соціального підприємництва. Частка доходів від такої діяльності складає в середньому 4% бюджету організації [ 2].

Відповідно до статті 8 вищезгаданого Закону «Про соціальні послуги» “недержавні суб’єкти, що бажають надавати соціальні послуги на професійній основі за рахунок власних коштів, залучених коштів або коштів державного чи місцевого бюджетів, надають їх на підставі ліцензії в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України” [ 1]. Порядок отримання ліцензій на здійснення професійної діяльності з надання соціальних послуг визначається Законом “Про ліцензування певних видів господарської діяльності” від 01.06.2000 № 1775-III. Недержавні суб’єкти самостійно обирають форми, методи та види послуг, які вони надають. Також немає законодавчих обмежень щодо джерел фінансування діяльності з надання соціальних послуг. Такими джерелами можуть виступати кошти державного та місцевих бюджетів, спеціальних фондів, кошти підприємств, установ та організацій, плати за соціальні послуги, кошти благодійної допомоги (пожертвуваль), кошти одержувачів соціальних послуг та інших джерел [ 3].

Стаття 13 Закону регулює порядок співробітництва між державними та недержавними структурами, а також органами державної влади та місцевого самоврядування. Згідно з цією статтею у разі залучення бюджетних коштів до фінансування соціальних послуг, які надають недержавні суб’єкти чи фізичні особи, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування на конкурсній основі повинні укладати з суб’єктами, що надають соціальні послуги, договір щодо умов фінансування та вимоги до обсягу, порядку та якості надання соціальних послуг [1]. Правила організації та проведення конкурсу на залучення бюджетних коштів для надання соціальних послуг встановив Кабінет Міністрів України Постановою від 29.04.2004 р. № 559. У разі укладання договору на залучення бюджетних коштів до фінансування соціальних послуг з недержавними суб’єктами, які перемогли у конкурсі, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування здійснюють контроль за цільовим використанням бюджетних коштів та якістю надання послуг.

Наказом Міністерства праці та соціальної політики від 06.09.2004 р. за № 1099/9698 визначено критерії, за якими держава може надавати бюджетні кошти недержавним суб’єктам після проведення конкурсів. Так, недержавний суб’єкт має відповідати таким критеріям: 1) наявність права на надання соціальних послуг на професійній основі (ліцензії); 2) фінансова спроможність, що, серед іншого, передбачає можливість надання послуг за власний рахунок з подальшим відшкодуванням витрат, а також наявність необхідної матеріально-технічної бази; 3) досвід надання соціальних послуг; 4) рівень кваліфікації персоналу; 5) показники соціальних послуг, такі як: кількість клієнтів, нормативи робочого часу персоналу на одного клієнта, види соціальних послуг; 6) ціна соціальних послуг.

Чіткі критерії дають змогу вибрати найбільш досвідчених та професійних постачальників серед організацій-претендентів.

Прагнення відповідати певним критеріям та мінімальним стандартам для отримання ліцензії є стимулом для НДО підвищувати якість послуг та професіоналізм. Однак для більш якісного відбору, окрім фінансової спроможності та кваліфікації персоналу, критерії повинні стосуватися також управління послугами, досвіду роботи з бюджетними коштами, показників якості та ефективності надання послуг.

Матеріальні ресурси є важливою складовою спроможності організації надавати послуги. Більшість українських НДО мають власне, орендоване або надане в безоплатне користування приміщення, достатньо високий рівень забезпечення меблями, офісною технікою, сучасними інформаційними технологіями. ТЦ “Каунтерпарт” повідомляє, що 95% опитаних НДО користуються офісними приміщеннями на безоплатній або орендній основі, 13% мають власне приміщення, 75% забезпечені комп’ютерами, 65% мають електронну пошту та(або) доступ до Інтернету. За інформацією, отриманою Світовим банком, 75% НДО в Україні мають приміщення, але сучасне офісне устаткування є лише у 50%. Разом з тим багато організацій, розташованих поза великими адміністративними центрами, особливо ті, що є соціально орієнтованими, не мають ані приміщення, ані офісного устаткування [ 7, с. 29].

Аналізуючи особливості фінансового стану недержавних організацій в Україні, слід звернути увагу на те, що їх становлення великою мірою відбувалося завдяки участі міжнародних донорів. Найпотужніші на сьогодні недержавні організації – це такі, що мали вагому і багаторічну підтримку міжнародних фондів і міжнародних партнерів. Ці організації мають матеріальну базу і штатних працівників, сучасні засоби зв’язку, ефективний менеджмент. За даними досліджень Світового Банку (2003) та Творчого центру „Каунтерпарт” (2006), гранти міжнародних донорів становлять «левову» частку фінансування НДО (60 – 68%). Останніми роками спостерігається тенденція до зростання частки фінансування з місцевих джерел (органів влади, бізнесу, приватних фондів). Більшість НДО демонструють свою активну співпрацю з органами влади, особливо на місцевому рівні. Водночас є й певні перешкоди для такої співпраці, серед яких: небажання частини органів влади співпрацювати з НДО, відсутність ефективних механізмів фінансування недержавних соціальних послуг [ 3].

У розвинених країнах ситуація інша. Неурядові сервісні організації у Великобританії отримують від держави 26% фінансування (власних доходів до – 35%), НДО Фінляндії – до 57% (до 38% – власних доходів). У Німеччині функції надання соціальних послуг передані недержавним суб’єктам, і тому зрозуміло, що відсоток державного фінансування НДО у цій країні достатньо високий – 83%, власні доходи становлять 10% від загального бюджету організації.

В Україні є кілька способів державного фінансування послуг, які надаються НДО: закупівля державою послуг; державні субсидії, гранти на виконання соціальних проєктів; соціальне контрагування (замовлення виконання програми із надання соціальних послуг).

Розвинуті країни (наприклад, Нідерланди, Польща, США) надали перевагу механізму закупівлі соціальних послуг у недержавних організацій, а не прямому наданню державою цих послуг громадянам. Державні закупівлі соціальних послуг у недержавних надавачів чинним вітчизняним законодавством не передбачені. Винятком можна вважати лише підприємства та громадські організації інвалідів, у яких держава купує певні товари, роботи чи послуги. При цьому вищезгаданим установам надаються законодавчі преференції у тендерах перед іншими виробниками. Проте майже відсутні державні закупівлі соціальних послуг – не лише законодавча прогалина, більшість недержавних об’єднань сьогодні не готові конкурувати з комерційним сектором у рівних тендерних умовах.



Найпоширенішим в Україні механізмом державної підтримки НДО є субсидії, які надаються організаціям на їх статутну діяльність. Субсидіювання як механізм державної підтримки виражається у безоплатному (або на пільгових умовах) наданні матеріальних засобів – приміщення, обладнання, пільгові умови оренди приміщень чи землі.

Субсидії надають за визначеними державою критеріями. Фактично – лише окремим організаціям, до яких належать, зазвичай, всеукраїнські громадські організації інвалідів, ветеранів, всеукраїнські молодіжні організації. Розмір підтримки, як правило, визначається відповідно до операційних витрат організації, проведення окремих масових заходів, зборів, форумів. У 2006 році обсяг фінансування, спрямованого на підтримку цих організацій, становив 42 млн. грн., у 2007 році – 59,8 млн. грн. Окрім того, державне фінансування мають фізкультурно-спортивні недержавні організації, різні творчі спілки. На практиці субсидії отримують одні й ті ж самі організації [ 3].

На жаль, об'єктивні процедури для визначення НДО, котрі можуть отримати державну підтримку, і критерії оцінки ефективності державного субсидіювання в Україні поки що відсутні. Надання субсидій – не найефективніший спосіб підтримки недержавних об'єднань, оскільки процедури розподілу державних субсидій та їх призначення не досягають бажаних цілей щодо зменшення гостроти соціальних проблем у громадах. Тому, разом з підтримкою недержавних організацій у вигляді субсидій, деякі місцеві органи влади окремо виділяють кошти на конкурси соціальних проектів. Також місцеві бюджети містять статті видатків на виконання соціальних програм в окремих напрямках діяльності щодо дітей, молоді, жінок, окремих категорій інвалідів. У рамках цих програм здійснюється і фінансування недержавних організацій, які надають послуги зазначеним категоріям населення.

Крім субсидій, механізмом державної підтримки НДО може бути надання грантів на виконання одноразових соціальних проектів. Однак цей механізм можливо реалізувати лише за таких умов: 1) наявність достатньої кількості фінансових ресурсів у місцевих бюджетах; 2) організація повною мірою має відображати інтереси місцевої влади. Метою надання грантів є сприяння інноваційній діяльності у соціальній сфері, зокрема і галузях молодіжної політики та громадської просвіти.

Найбільш ефективним для підтримки НДО соціальної сфери у країнах Європи та СНД визнане соціальне замовлення. Соціальне замовлення – це комплекс заходів організаційно-правового характеру, спрямованих на реалізацію загальнодержавних та місцевих цільових соціальних програм і соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів шляхом укладання соціальних контрактів на конкурсній основі [ 6, с. 40]. По суті соціальне замовлення є механізмом виявлення й відбору ефективної, раціональної для розв'язання конкретних соціальних проблем громадської ініціативи та забезпечення її подальшої підтримки на основі контракту. Кошти від держави надають після конкурсного розгляду послуг і спроможності НДО щодо вирішення визначених місцевих проблем. Відмінність цього механізму від прямих державних субсидій полягає у цільовому спрямуванні коштів на підтримку послуг організацій.

Соціальне замовлення виконують на підставі договору (соціального контракту), укладеного між замовником, яким виступає орган влади, і виконавцем – переважно не комерційною організацією. Контракт укладається на кілька років і закріплює зобов'язання щодо надання послуг відповідного змісту, обсягу та якості, показники результативності надання послуг. Це дає змогу контролювати якість і оцінити ефективність виконання замовлення. Такий механізм можна вважати поєднанням державних субсидій та закупівлі послуг.

Життєвий цикл соціального замовлення складається з кількох стадій, в ході яких виявляють соціальні проблеми, готують, формують і розміщують соціальне замовлення, а також реалізують його та оцінюють результати.

Стадії соціального замовлення: [ 6, с. 40–41]

- 1) виявлення та формулювання соціальної проблеми;
- 2) проведення конкурсу серед структурних підрозділів органів влади і некомерційних організацій на розробку найкращих варіантів цільової соціальної програми та на право стати виконавцем розробленої і затвердженої соціальної програми;
- 3) укладання соціального контракту між замовником і виконавцем соціального замовлення;
- 4) здійснення виконавцем при відповідному контролі з боку замовника всіх необхідних процедур для виконання завдань, передбачених умовами соціального контракту;
- 5) здійснення замовником і виконавцем соціального замовлення моніторингу стану цільової соціальної групи.

Соціальне замовлення як механізм розв'язання соціальних проблем є найефективнішим у тих ділянках соціальної сфери, де гострота соціальних проблем є максимальною, і де участь недержавних організацій може бути найбільш корисною. Зазвичай воно поширюється на ті напрями, які не забезпечені у громаді державними соціальними послугами. Найчастіше це стосується таких послуг, як психологічна допомога й підтримка, профілактична робота з групами ризику, робота із сім'ями дітей-інвалідів, організація притулків для бездомних, розподіл гуманітарної допомоги, робота на вулиці з бездомними і безпритульними, надання їм їжі та притулку, організація дозвілля дітей, молоді й інвалідів, активізація громади, робота клубів за інтересами, надання консультацій та інформації, підготовка волонтерів і т. ін. Обсяг фінансової підтримки визначають залежно від прямих витрат на організацію та надання певного обсягу послуг, кількості клієнтів.

В Україні розвиток механізму соціального замовлення було розпочато в Одесі, де у жовтні 1996 року відбулась міжнародна конференція з проблем соціальної допомоги, організована міським Центром соціальної допомоги [ 6, с. 41].

Соціальне замовлення має забезпечити підвищення ефективності використання бюджетних і позабюджетних коштів, які спрямовуються на розв'язання соціальних проблем міста, сприяти залученню додаткових ресурсів до соціальної сфери, підвищенню адресності та доступності соціальних послуг, адекватному перерозподілу соціальної відповідальності між державою і суспільством, підвищенню довіри населення до влади.

Місцеві бюджети в Україні є, як правило, фінансово обмеженими, тому механізм соціального замовлення визнається більш ефективним та раціональним, ніж субсидії. Переваги замовлення очевидні: гнучкість адміністративних та бюджетних регламентів, відносно низька собівартість, вища ефективність роботи з клієнтами. Завдяки використанню механізму соціального замовлення досягаються економія адміністративних ресурсів та бюджетних коштів органів влади, адже створення та утримання нових інституцій та нового штату працівників обтяжує бюджети, а проста купівля послуг обходиться значно дешевше. Важливо й те, що, у разі не виконання умов чи низької якості послуг, контракт з недержавними надавачами можна розірвати (або подовжити у разі потреби), що неможливо зробити з державною установою.

В Україні лише починають впроваджуватися елементи соціального контракту, які діють у багатьох країнах, де робота в громаді давно стала складовою діяльності соціальних служб і соціальних працівників.

Через слабку методичну базу та відсутність законодавства, недостатній рівень знань і навичок стосовно організації та проведення конкурсів представників органів влади та недержавних надавачів соціальних послуг у нашій країні соціальне замовлення не є достатньо поширеним явищем. Перепоною для розвитку соціального замовлення наразі

стали і проблеми, пов'язані з вивільненням частини із тих коштів, які призначаються на соціальний захист і соціальне забезпечення, оскільки ці кошти прив'язані до утримання державних установ і закріплені у повноваженнях місцевої влади.

Пріоритетний розвиток закладів у громаді, що досягається відмовою від політики інституалізації, є стимулом для розвитку контрактного принципу відносин між державними органами та НДО у сфері надання соціальних послуг. Про це свідчить міжнародний досвід, однак, в Україні лише невелика кількість організацій справді готові виконувати соціальні контракти і ще менше НДО зможуть отримати соціальне замовлення від держави. Потреба в наявності постійного фінансування стала найбільш гострим і болючим питанням для вітчизняних НДО. Окрім того, проблемою є і недостатній професійний рівень діяльності недержавних організацій: у їх роботі спостерігається низька культура звітності та реалізації договірних зобов'язань, залучення недостатньої кількості кваліфікованих соціальних працівників та менеджерів.

Слід звернути увагу і на те, що в Україні діють особливі чинники, які гальмують розвиток ринку соціальних послуг. Найпомітнішими з них є законодавчі, а саме: недосконалість Закону «Про соціальні послуги», відсутність універсальних стандартів соціальних послуг. Недосконалість Закону «Про соціальні послуги» в першу чергу стосується забезпечення механізмів формування ринку соціальних послуг, зокрема відсутнє чітке визначення видів послуг і їх класифікація з урахуванням таких, які надають НДО.

У Законі також містяться неоднозначні трактування професійної діяльності, визначення суб'єктів ліцензування та ін. Негативно впливає і відсутність універсальних стандартів надання соціальних послуг для забезпечення рівних і єдиних вимог для надавачів соціальних послуг, незалежно від їх форми власності. Чинні державні соціальні стандарти у сфері соціального захисту розроблені як нормативи забезпечення конкретних закладів системи Мінпраці або Мінсім'ямолодьспорту. Кошти плануються з урахуванням витрат, що йдуть на утримання цих закладів. Такі стандарти не передбачають їх застосовування суб'єктами недержавної власності.

Українській державі поки що складно прийняти НДО як повноцінних партнерів у сфері надання соціальних послуг та передати їм частину своїх повноважень разом з державними коштами. Водночас такий підхід поступово вичерпується, оскільки окремі недержавні організації вже встигли заслужити довіру та визнання як з боку влади, так і з боку громадян-користувачів, а отже, можна говорити про формування нової тенденції до розширення впливу громадянського суспільства (інституціями якого є НДО) у сфері соціального обслуговування [ 2].

Найбільш прийнятною в сьогоденних українських соціальних реаліях є комплексна схема, тобто поєднання надання державою соціальних послуг і делегування цього права (щодо окремих видів послуг) НДО на контрактній основі. У перспективі заклади, що перебувають у державній власності, зможуть перейти до комунальної власності, і соціальне замовлення зможе переважати.

**Висновки.** Україна постала перед необхідністю широкого залучення НДО до надання соціальних послуг. Для реалізації такого соціально-важливого завдання держава має здійснити певні кроки, які наблизили б Україну до європейського соціального простору. Суть цих кроків вбачається у: 1) державному сприянні активному та пріоритетному розвитку послуг у громаді; 2) делегуванні державних повноважень у сфері надання соціальних послуг НДО; 3) розширенні обсягів соціального замовлення; 4) терміновому розв'язанні великої кількості законодавчих колізій, пов'язаних з діяльністю НДО, та удосконаленні нормативно-правової бази; 5) запозичення міжнародного досвіду та схем співпраці НДО з волонтерами.

Якщо окреслені заходи не буде втілено в життя, це істотно сповільнить і, вірогідно, навіть унеможливить подальший розвиток надання соціальних послуг недержавним сектором, оскільки вони відображають основні напрями «Концепції реформування соціальних послуг», визначають перспективи розвитку соціальної сфери в найближчому майбутньому.

### Джерела

1. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 № 966-IV.
2. Сідельнік Л. Як залучити громадські організації до надання соціальних послуг // Громадянське суспільство. — 2008. — № 2(4).  
[<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032365&mode=thread&order=0&thold=0>]
3. Сідельнік Л. Залучення організацій громадянського суспільства до надання соціальних послуг в Україні. Аналітичний огляд сучасного стану та перспектив [http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032293&mode=thread&order=0&thold=0]
4. Новіков В. Н. Недержавні організації і соціальний розвиток // Праця і зарплата. — 1995. — №22 (86). — С.6–7.
5. Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 253 с.
6. Соціальні послуги в Україні : сьогодення та перспективи / Т. В. Семигіна, Т. С. Міщенко, Т. Г. Кіча та ін. — К.: ВК «Зірка», 2007. — 52 с.
7. Сприяння реформі соціальних послуг в Україні. Контракт № CNTR 035289. Законодавчі та податкові аспекти діяльності недержавних організацій як постачальників соціальних послуг. Поліпшення умов участі недержавних організацій у соціальній економіці України. DFID. [[fisco-inform.com.ua/download.php](http://fisco-inform.com.ua/download.php)]

---

**Аннотация.** В статье исследуется современное состояние украинских НГО, которые занимаются предоставлением социальных услуг, очерчены основные принципы и направления их деятельности, рассмотрена нормативно-правовая база функционирования негосударственных организаций, освещены проблемы и перспективы развития негосударственного сектора относительно предоставления социальных услуг.

**Summary.** In this article the modern state of Ukrainian non-profit organizations, which are engaged in granting of social services is investigated, the basic principles and directions of their activity are outlined, the legislative base of functioning of private non-profit establishments is viewed, the problems and prospects of development of the non-profit sector concerning granting of social service are widely covered.

*Стаття надійшла до редакції журналу 30.10.2009 р.*



**КОРОТАЕВ А.В., КОМАРОВА Н.Л., ХАЛТУРИНА Д.А.**

**ЗАКОНЫ ИСТОРИИ. ВЕКОВЫЕ ЦИКЛЫ И ТЫСЯЧЕЛЕТНИЕ ТРЕНДЫ.  
ДЕМОГРАФИЯ, ЭКОНОМИКА, ВОЙНЫ**

В книге рассматриваются общие закономерности эволюции Мир-Системы. Показано, что они могут описываться при помощи крайне простых математических моделей. Исследуется соотношение между микроуровневым хаосом и высокодетерминированной динамикой на макроуровне. Книга представляет собой второе издание, исправленное и дополненное, второй части монографии «Законы истории. Математическое моделирование исторических макропроцессов. Демография, экономика, войны» (URSS, 2005). Данное издание существенно дополнено: переработаны математические модели социально-демографических циклов, предложенные в предыдущем издании; кардинальной переработке подверглись модели соотношения между циклическими и поступательными процессами, а также раздел о современном российском демографическом кризисе; предлагается принципиально новый раздел о «тонкой структуре» динамики Мир-Системы как структуре аттракторов и фазовых переходов и т.д. Проанализированные данные и разработанные модели позволяют предложить ряд конкретных рекомендаций, например, выявить пути решения демографического кризиса в России.

*Издательство: КомКнига, Год: 2007, Страниц: 256.*

**БОНДЫРЕВА С.К., КОЛЕСОВ Д.В.**

**ТРАДИЦИИ: СТАБИЛЬНОСТЬ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ  
В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА**

Что такое традиции и традиционность и какова их роль в жизнедеятельности общества? Почему следует особенно бережно относиться к традициям в периоды значительных общественных перемен? В чем близость и различие понятий нравственности, патриотизма и традиционности? Где разумная граница между национальным и интернациональным, между традициями и инновациями и какова связь между ними? Эти и другие вопросы рассматривают авторы в данной книге.

*Издательство: МПСИ Модэк, Год: 2007, Страниц: 280.*

**БОНДЫРЕВА С.К., КОЛЕСОВ Д.В.**

**СУВЕРЕНИТЕТ, СУБЪЕКТИВНОСТЬ, СВОБОДА**

В книге раскрываются сущность и глубинная взаимосвязь понятий «субъективность», «свобода», «суверенитет». Значительное внимание уделяется преодолению ложных представлений и утверждений о свободе, приводящих к неправильному пониманию суверенитета и препятствующих реализации последнего как фактора сотрудничества, а не конфронтации.

*Издательство: МПСИ Модэк, Год: 2007, Страниц: 464.*

*БОНДЫРЕВА С.К., КОЛЕСОВ Д.В.*

**НАРКОТИЗМ: ПРИРОДА И ПРЕОДОЛЕНИЕ**

В книге анализируется природа наркотизма как лично и социально опасного явления. Рассматриваются различные типы наркотизма: химический, информационный, наркотизм риска и власти. Описываются состояния индивида, вызванные употреблением наркотиков. Акцентируется внимание на этапах пути в наркотическое рабство, даются практические рекомендации по формированию антинаркотических барьеров на этом пути.

*Издательство: МПСИ Модэк, Год: 2006, Страниц: 432.*

*КОРОТАЕВ А.В., ХАЛТУРИНА Д.А., МАЛКОВ А.С.*

**ЗАКОНЫ ИСТОРИИ. МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ  
РАЗВИТИЯ МИР-СИСТЕМЫ.  
ДЕМОГРАФИЯ, ЭКОНОМИКА, КУЛЬТУРА**

Человеческое общество — это сложная неравновесная система, постоянно развивающаяся и изменяющаяся. Мнение о том, что в истории развития общества не может быть простых общих законов, крепко укоренилось в научных воззрениях, особенно среди представителей гуманитарных наук, непосредственно сталкивающихся в своей деятельности со всем многообразием и непредсказуемостью социальных процессов. Человеческое общество — действительно предельно сложная система. Возможно ли описать его развитие какими-либо достаточно простыми законами? Современные достижения в области математического моделирования дают однозначный ответ: «Можно».

Авторы монографии, широко используя метод математического моделирования, показывают, что социальная эволюция действительно подчиняется строгим и достаточно простым макрозаконам.

Книга представляет собой второе издание, исправленное и дополненное, первой части монографии «Законы истории: Математическое моделирование исторических макропроцессов. Демография, экономика, войны» (URSS, 2005). Данное издание существенно дополнено (в нем, например, появились главы по динамике урбанизации Мир-Системы, по периодизации ее истории и т.д.).

*Издательство: КомКнига, Год: 2007, Страниц: 224.*

*ХАЛТУРИНА Д.А., КОРОТАЕВ А.В.*

**АЛКОГОЛЬНАЯ КАТАСТРОФА И ВОЗМОЖНОСТИ  
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ  
В ПРЕОДОЛЕНИИ АЛКОГОЛЬНОЙ СВЕРХСМЕРТНОСТИ В РОССИИ**

Алкогольные проблемы России оборачиваются колоссальными человеческими потерями и наносят серьезный урон социальной сфере, демографическому и экономическому развитию. Согласно экспертным оценкам, алкоголь является прямой или косвенной причиной порядка полумиллиона смертей россиян ежегодно. По сути, речь идет о гуманитарной катастрофе, не замеченной ни российскими властями, ни международным сообществом.

Многие десятилетия исследований опыта разных стран в области алкогольной политики позволили экспертам прийти к консенсусу по поводу набора мер, способных эффективно снижать потребление населением как алкоголя в целом, так и крепких алкогольных напитков.



В книге исследуются факторы алкогольной сверхсмертности и пути ее преодоления в России.

*Издательство: ЛЕНАНД, Год: 2008, Страниц: 376.*

**ЯНОВСКИЙ К., РУСАКОВА Е., ТАРАПОВСКАЯ К. И ДР.  
КРИЗИС ИНСТИТУТА СЕМЬИ В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ  
ОБЩЕСТВЕ: АНАЛИЗ ПРИЧИН И ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ**

Работа посвящена политико-экономическим аспектам проблемы кризиса семейных институтов и депопуляции населения правовых государств. В работе на качественном уровне, с использованием статистических данных анализируются гипотезы о неизбежности и естественности этого процесса, а также альтернативная гипотеза, которая исходит из того, что кризис семьи вызван избыточным вмешательством (регулированием) государства. Анализируются стимулы к усилению государственного регулирования по отношению к институту семьи. Обозначены группы, заинтересованные в таком регулировании, а также группы, потенциально заинтересованные в дерегулировании семейной жизни.

*Издательство: ИЭПП, Серия: Научные труды, Год: 2007, Страниц: 243.*

**СОЛОДНИКОВ В.В.  
СОЦИОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНО-ДЕЗАДАПТИРОВАННОЙ СЕМЬИ**

В книге впервые в отечественной профессиональной литературе дана полная картина состояния проблем социально-дезадаптированной семьи. Представлена широкая палитра уникальных результатов, полученных отечественными и зарубежными исследователями в данной области знания. Здесь не только приводятся конкретные факты, выявленные в научных исследованиях, но и раскрывается собственно «исследовательская кухня» ученых, занимающихся проблемами семьи. К изданию прилагается CD, на котором размещены приложения, содержащие подробные количественные (в том числе статистические) данные.

*Издательство: Питер, Год: 2007, Страниц: 384.*

**О.И. Щербина**

## КРУГЛИЙ СТИЛ-ПРЕЗЕНТАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ “СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ”

У рамках постійно діючого Круглого столу 15 травня 2009 року в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України за сприяння ГО „Український центр соціальних реформ” відбулася презентація дослідження „Сучасні проблеми соціального захисту та соціальної інтеграції в Україні”, виконаного фахівцями ІДСД НАН України у рамках проекту Європейської комісії „Підтримка досліджень у сфері соціального захисту та соціального включення у Білорусі, Молдові та Україні”.

У засіданні взяли участь: директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, академік НАН України *Е.М. Лібанова*, заступник Міністра праці та соціальної політики України *О.В. Гаряча*, директор пенсійного департаменту Міністерства праці та соціальної політики України *М.І. Шамбір*, начальник відділу високоспеціалізованої допомоги Департаменту розвитку медичної допомоги Міністерства охорони здоров’я України *С.І. Лулей-Ткач*, заступник голови Головного управління охорони здоров’я та медичного забезпечення КМДА з лікувальної роботи *В.В. Загородній*, провідний спеціаліст департаменту обстеження домогосподарств Державного комітету статистики України *О.М. Лизогуб*, головний спеціаліст департаменту сімейної та гендерної політики Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту *О.Г. Буркаль*, а також фахівці законодавчої та виконавчої гілок влади, представники міжнародних організацій, провідні науковці.

Під час засідання було обговорено такі питання:

- макроекономічні та демографічні аспекти соціальної політики;
- соціальний захист населення України;
- бідність та соціальне виключення;
- проблеми пенсійного забезпечення;
- актуальні питання функціонування системи охорони здоров’я.

Із доповіддю “Соціальний захист в Україні: становлення, розвиток, сучасні проблеми”, що супроводжувалась детальною презентацією, виступила заступник директора з наукової роботи ІДСД НАН України, доктор економічних наук *Олена Макарова*. У доповіді йшлося про етапи формування та становлення нинішньої системи соціального захисту в Україні, проаналізовано її структуру, оцінено ефективність стосовно різних категорій отримувачів допомоги і зроблено висновки, що діюча нині система соціального захисту характеризується низкою проблем та протиріч, зокрема це:

- відсутність збалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками;

- високий рівень демографічного старіння;
- непослідовність політики;
- низький рівень оплати праці;
- більшість допомог надаються за принципами та підходами, характерними для системи соціального забезпечення — категорійно (безадресно), без урахування добробуту, часто — за політичними мотивами;
- протиріччя між вимогами ринкової системи господарювання та життєвими настановами великої частини населення.

Із наступною доповіддю виступила старший науковий співробітник відділу проблем якості демографічних процесів ІДСД НАН України, к.е.н. *Світлана Аксьонова*. У доповіді-виступі Аксьонової С.Ю. було розглянуто оцінку населенням певних заходів пронаталістської політики, зокрема запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини. Згідно з результатами соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти», проведеного у квітні 2008 р., більшість респондентів вважають, що держава повинна займати активну позицію у регулюванні і стимулюванні дітородної активності населення. Однак за оцінкою респондентами факторів змін в умовах життя або у демографічній політиці, які здатні найбільшою мірою сприяти підвищенню народжуваності в країні, такий фактор як “збільшення одноразової допомоги при народженні дитини” істотно поступався “підвищенню рівня оплати праці”, “поліпшенню житлових умов населення” та “створенню сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством”. Близько 5% респондентів відкрито зізнались, що на рішення народити ще одну дитину вплинуло запровадження вагової допомоги при народженні дитини.

Заключним виступом на Круглому столі стала презентація провідного наукового співробітника ІДСД НАН України, к.е.н. *Лідії Ткаченко* — “Проблеми пенсійного забезпечення в Україні”, присвячена аналізу результатів пенсійної реформи з позицій адекватності пенсій та стабільності пенсійної системи. Важливим досягненням слід вважати забезпечення мінімальних стандартів життя для всіх пенсіонерів шляхом запровадження мінімальної пенсійної виплати на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Водночас спостерігається тенденція до зростання рівня бідності людей похилого віку відносно стандартів життя населення працездатного віку. Оскільки переважна більшість сучасних пенсіонерів працювали за радянських часів, коли для працездатних осіб зайнятість була обов'язковою, а розміри зарплат відрізнялися неістотно, диференціація в розмірах пенсій невелика. Найбільш дискусійні питання пенсійної реформи:

- підвищення пенсійного віку та тривалості необхідного стажу (особливо для жінок);
- запровадження другого рівня, зокрема стартові параметри, напрями інвестування та участь недержавних пенсійних фондів;
- розвиток третього рівня, в тому числі професійних пенсійних фондів для працівників, зайнятих у шкідливих умовах.

Після обговорення було опрацьовано пропозиції, які будуть враховані учасниками Круглого столу у подальшій діяльності своїх установ та організацій.

**Огляд за матеріалами Круглого столу підготував  
кандидат економічних наук В.В. Черніченко**

**РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ  
«ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»  
ЩИРО ВІТАЄ  
ЛІБАНОВУ ЕЛЛУ МАРЛЕНІВНУ  
З ОБРАННЯМ ДІЙСНИМ ЧЛЕНОМ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ!**



Елла Марленівна Лібанова, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України — видатний український вчений, талановитий організатор — очолює цілий комплекс досліджень у пріоритетних напрямках демографії, ринку праці, соціальної економіки та політики.

В її науковому доробку — фундаментальні праці з низки важливих соціальних проблем, розроблення методологічних засад досліджень людського розвитку; значного комплексу проблем ринку праці, рівня життя, соціального захисту населення. Ідеї та теоретичні напрацювання Елли Лібанової покладені в основу методичного забезпечення вимірювання людського розвитку на регіональному та територіальному рівнях; створення моделі пенсійного забезпечення; Концепції та стратегії демографічного

розвитку України; Комплексної оцінки бідності; демографічних прогнозів, вимірювання інтегрального рівня безробіття, регулювання оплати праці та мобільності робочої сили, оцінки тривалості трудоактивного життя тощо.

Високий професіоналізм, особистий приклад невтомного і відданого служіння вітчизняній науці, чесність та принциповість — самі ці якості визначають високий заслужений авторитет Елли Марленівни не тільки у науковій спільноті, а і серед політиків та громадських діячів.

Наукові здобутки Е.М. Лібанової відомі не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Вагомим є її внесок у розвиток вітчизняної економічної освіти. Як викладач вона надає винятково важливого значення якості підготовки фахівців економічної та соціальної сфер, формуванню у студентів та слухачів уміння самостійно мислити та глибоко розуміти сутність соціально-економічних явищ.

Ми від усієї душі вітаємо шановну Еллу Марленівну — високоінтелектуальну, прекрасну людину і досвідченого керівника — з набуттям високого статусу Академіка Національної академії наук України. Бажаємо міцного здоров'я, творчої наснаги, нових звершень, благополуччя, енергії, оптимізму, миру та добра.

*З пошаною,  
Редакція журналу*

---

# ЗМІСТ

## МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

<b>Вступ</b> .....	3
<b>МАЛИНОВСЬКА О.А.</b> Міжнародні міграції та суспільні трансформації добы глобалізації .....	5
<b>ПОЗНЯК О.В.</b> Проблеми формування міграційної політики України в сучасних умовах .....	20
<b>САДОВА У.Я.</b> Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем .....	29
<b>ЗАЙОНЧКОВСКАЯ Ж.А.</b> Новая миграционная политика России: первые итоги .....	37
<b>РОМАНЮК М.Д.</b> Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти .....	50
<b>РОГОЖИН О.Г.</b> Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші .....	61
<b>ТКАЧЕНКО Л.Г.</b> Проблеми соціального забезпечення українських трудоу мігрантів .....	71
<b>ДМИТРЕНКО Г.А.</b> Стратегічний конструктивізм дослідження чинників масової еміграції населення у суверенній Україні .....	80
<b>ЗЛОТНИКОВ А.Г.</b> Белорусско-украинская миграция на рубеже XX–XXI столетий .....	88
<b>ШАХОТЬКО Л.П., БОБРОВА А.Г.</b> Проблемы учета миграционного движения населения в республике Беларусь .....	97
<b>МОШНЯГА В. Г.</b> Особенности современной миграционной политики в республике Молдова .....	107
<b>МЕЛЬНИЧУК Д.П.</b> Міграційні наміри студентської молоді та їх вплив на мотиваційну складову людського капіталу України .....	116
<b>ДРАГУНОВА Т.А., МАЙДАНІК І.П.</b> Сучасні тенденції та чинники міграційного руху населення у Київській області .....	125
<b>ГУНЬКО Н.В., ПРИЛИПКО В.А.</b> Трудова міграція та працевзабезпечення сільських жителів Житомирщини (за матеріалами вибіркового дослідження) .....	136
<b>ОВЧИННИКОВА О.Р.</b> Застосування методів прогнозування в дослідженні міграції населення (на прикладі Хмельницької області) .....	143

## ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<b>ДУМАНСЬКА В.П.</b> Освіченість та народжуваність: взаємодія у соціодемографічному просторі .....	152
<b>ГОРЕМИКІНА Ю.В.</b> Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг .....	161



---

## КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

<b>КОРОТАЕВ А.В., КОМАРОВА Н.Л., ХАЛТУРИНА Д.А.</b> Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны .....	169
<b>БОНДЫРЕВА С.К., КОЛЕСОВ Д.В.</b> Традиции: стабильность и преемственность в жизни общества .....	169
<b>БОНДЫРЕВА С.К., КОЛЕСОВ Д.В.</b> Суверенитет, субъективность, свобода.....	169
<b>БОНДЫРЕВА С.К., КОЛЕСОВ Д.В.</b> Наркотизм: природа и преодоление .....	170
<b>КОРОТАЕВ А.В., ХАЛТУРИНА Д.А., МАЛКОВ А.С.</b> Законы истории. Математическое моделирование развития Мир-Системы. Демография, экономика, культура .....	170
<b>ХАЛТУРИНА Д.А., КОРОТАЕВ А.В.</b> Алкогольная катастрофа и возможности государственной политики в преодолении алкогольной сверхсмертности в России .....	170
<b>ЯНОВСКИЙ К., РУСАКОВА Е., ТАРАПОВСКАЯ К. и др.</b> Кризис института семьи в постиндустриальном обществе: анализ причин и возможности преодоления.....	171
<b>СОЛОДНИКОВ В.В.</b> Социология социально-дезадаптированной семьи .....	171

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Круглий стіл-презентація дослідження “Сучасні проблеми соціального захисту та соціальної інтеграції в Україні” (Київ, 15 травня 2009 р.).....	172
Вітання Лібанової Е.М.....	174
Зміст.....	176
Contents.....	178
ВИМОГИ до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в журналі «Демографія та соціальна економіка» .....	180

---

# CONTENTS

## MIGRATIONS IN THE CONTEXT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

<b>INTRODUCTION</b> .....	3
<b>MALINOVSKA O.A.</b> The International Migrations and the Social Transformation of the Globalization Epoch .....	5
<b>POZNIAK O.V.</b> The Problems of the Ukraine Migration Policy Development in the Contemporary Conditions.....	20
<b>SADOVA U.Y.</b> Migration and its Role in the Harmonization of the Territorial Social Systems Development .....	29
<b>ZAIONTCHKOVSKAY J.A.</b> The New Migration Policy of Russia: the First Results .....	37
<b>ROMANIUK M.D.</b> Migrational Determinants of the National Security of Ukraine: the Theoretic-Methodological and Practical Aspects.....	50
<b>ROGOZIN O.G.</b> The Economic Mechanisms of the Population Migrations and Human Reproduction: the Demo-Economic Niche Concept.....	61
<b>TKATHCENKO L.G.</b> The Problems of the Social Security of the Ukrainian Labour Migrants .....	71
<b>DMITRENKO G.A.</b> The Strategic Constructivism of the Factors of Mass Emigration in the Independent Ukraine Research .....	80
<b>ZLOTNIKOV A.G.</b> The Belarus-Ukraine Migration at the Edge of the XX–XXI Centuries .....	88
<b>SHAKHOT’KO L. P., BOBROVA A.G.</b> The Problems of Migration Statistics in Belarus....	97
<b>MOSHNIAGA V.G.</b> The Features of the Modern Migration Policy in the Republic of Moldova.....	107
<b>MELNITCHUK D.P.</b> The Migration Expectancies of the Student Youth and Its Influence upon the Motivational Constituents of the Human Capital in Ukraine .....	116
<b>DRAGUNOVA T.A., MAYDANIK I.P.</b> The Modern Tendencies and Factors of the Migrational Movement in Kyiv-oblast .....	125
<b>GUNKO N.V., PRILIPKO V.A.</b> The Labour Migration and Job Provision of the Villagers of Zhitomir Region (Sample Survey Data).....	136
<b>OVTCHINNIKOVA O.R.</b> The Forecasting Methods in the Migration Research Application (an Example of Khmel’nicky-oblast).....	143

## RESEARCHES OF JUNIOR SCHOLARS

<b>DUMANSKA V.P.</b> The Educational Standard and Fertility: Interaction in the Socio-Demographic Space .....	152
<b>GOREMIKINA U.V.</b> The Problems of NGO Development in the Social Services Area .....	161

---

## BOOK REVIEW

<b>KOROTAEV A.V., KOMAROVA N.L., HALTURINA D.A.</b> The History Laws. The Century Cycles and the Millennial Trends. Demography, Economics, Wars .....	169
<b>BONDIREVA S.K., KOLESOV D.V.</b> Traditions: Stability and Continuity in the Life of Society .....	169
<b>BONDIREVA S.K., KOLESOV D.V.</b> Sovereignty, Subjectivity, Freedom .....	169
<b>BONDIREVA S.K., KOLESOV D.V.</b> The Narcotism: Nature and Overcoming.....	170
<b>KOROTAEV A.V., HALTURINA D.A., MALKOV A.S.</b> The History Laws. The Mathematical Simulation of the Development .....	170
<b>HALTURINA D.A., KOROTAEV A.V.</b> The Alcohol Catastrophe and the Public Policy for Overcoming the alcoholic Excessive Mortality in Russia Scope .....	170
<b>YANOVSKIY K., RUSAKOVA E., TARAPOVSKAY K. ET ALL.</b> The Crisis of the Family Institute in the Postindustrial Society : the Causal Analysis and the Overcoming Capacities. ....	171
<b>SOLODOVNIKOV V.V.</b> The Sociology of the Socially Excluded Family .....	171

## SCIENTIFIC LIFE

Roundtable-presentation of research “Problems of social protection and social inclusion in Ukraine” ( <i>Kiev, May 15, 2009</i> ).....	172
Ella Libanova salutatory address .....	174

Contents.....	176
---------------	-----

FORMAT Requirement for Materials Published in the Journal “Demography and Social Economy” .....	180
--	-----

---

**ВИМОГИ  
ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ,  
ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЖУРНАЛІ  
«ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»**

Рукописи приймаються обсягом 10–15 сторінок формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см., абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп’ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98. Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подаються у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті на дискеті “3,5” або надсилаються електронною поштою.

Справа – ініціали, прізвище, науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (все виділяється напівжирним курсивом).

Далі – назва статті пишеться великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується в центрі.

Назва рисунку розміщується після самого рисунку, під ним (у центрі). Слово “рис. №\_” виділяється світлим курсивом, а сама назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць саме слово “таблиця” розміщується справа і виділяється напівжирним курсивом. Нижче – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним і розміщена в центрі («шапка» табл. – напівжирним).

При написанні статті обов’язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Замість слова «Література» вживаємо назву «Джерела» (виділяємо напівжирним). Прізвища авторів (всі) у джерелах виділяються світлим курсивом.

Анотації (2–3 речення, 1 абзац із стислим викладом змісту матеріалу) українською, російською мовами; англійською (summary) – писати на дві третини аркуша А4 (20 рядків). Анотації розміщуються у кінці статті.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зараховані спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання; рецензувати, редагувати, скорочувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

---

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тесту **обов'язково** додаються:

- назва статті (окрім мови, якою пишеться стаття) подається англійською мовою.
- авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

**ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА**  
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

**1 (11) / 2009**

**Видавці та засновники:**  
**Національна академія наук України**  
**Інститут демографії та соціальних досліджень**

**Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України 15.05.2009 р.**  
**Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане**  
**Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.**

**Усі права застережені.**  
**При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове**

**Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки**  
**Тілікіної Н. В.**

**Підписано до друку 25 червня 2009 р. Формат 70x100/16.**  
**Папір офс. Гарнітура NewtonC.**  
**Умов. друк. арк. 14,7 Обл. друк. арк. 15,1.**  
**Тираж 300 пр. Зам. № 586**

---

**АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:**

Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26  
Тел.: (044) 280-8444, 486-0569, 280-8210, 486-0569  
E-mail: j\_dse@ukr.net, <http://www.idss.org.ua>

---

**ВІДДРУКОВАНО:**

**ТОВ "КОНУС-Ю"**  
**Україна, 01011, м. Київ,**  
**вул. Панаса Мирного, 26, оф. 210**  
**Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності**  
**ДК №33 від 16.07.2002 р.**